

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

«تێگەیشتنی ڕاستی»

و

شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد

بغداد ـ ١٩٧٨

منتدى اقراء الثقافي

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

"تێگەیشتنی راستی"

و

شوێنی لە رۆژنامەنوسی کوردیدا

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد

بغــداد ــ ١٩٧٨

پێشکەشە

بەو زانا پایە بڵندەی « تێگەیشتنی ڕاستی »ی لە فەوتان ڕزگار کرد ..
بە « ئەنستاس ماری کەرمەلی » ! .

بەو « شوکری فەضلی »یەی ئەگەر کورد بوایە زۆر بەرز بووە و ،
ئەگەر عەرەبیش بوایە دەها بەرزتر !

پێشەکی

زۆر کەمن ئەوانەی تا ئێستا بە نووسین لە چەند ڕوویەکی ڕۆژنامەنووسیی [1] کوردی کۆڵیونەتەوە . مامۆستا ئەمین زەکی یەکەم کوردە کە بە شێوەیەکی بیبلیۆگرافیایی بەکورتی باسی ئەم لایەنە گرنگەی ژیانی کولتووریی کوردی کردووە [2] . دوای ئەو مامۆستا عەلائەددین سەجادیش بە هەمان دەستوور شوێنێکی دیاریی لە چاپی یەکەم و دووەمی (مێژووی ئەدەبی کوردی)یەکەیدا بۆ ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان تەرخان کردووە و بە پێی ساڵی دەرچوونیان ڕیزی کردوون و چەند زانیارییەکی کورتیشی

---

(۱) نووسەرانی کورد زاراوی (ڕۆژنامەگەری) بۆ «الصحافة» بەکاردێنن . منیش نیازم بوو ناوی کتێبەکەم بنێم « تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەگەری کوردیدا» ، بەڵام قسەی چەند برادەرێکی شارەزا وای لێ کردم (ڕۆژنامەنووسی) بەکاربێنم چونکە زیاتر لەگەڵ دەستووری زمانی کوردیدا دەگونجێ ، یەکەم لەبەر ئەوەی قیاسی هەیە ، وەك (دوعانووسی)؛ دووەمیش لەبەرئەوەی بۆ «صحفی» (ڕۆژنامەنووس) نەك (ڕۆژنامەگەر) بەکاردێنین . (گەر)یش پاشگرێکە بۆ نیشانەی پیشە وەك (ئاسنگەر) و (زەڕنگەر) و شتیوا .

(۲) بڕوانە : محمد امین زکی ، خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان ، جلدی اول (جزمی دوەم) ، بەغدا ، ۱۹۳۱ . (هەروەها بڕوانە : ل ۳۷۰ — ۳۷۲ی چاپی عەرەبیی ئەم کتێبە) .

دەربارەیان بلاو کردووەتەوە [٣] . دوای شۆڕشی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨یش ژمارەیەك نووسەری تری کورد چەند بەرهەمێکی سەربەخۆیان لەبارەی لایەنە جیاکانی ڕۆژنامەنووسی کوردییەوە بلاوکردەوە [٤] .

نووسەرانی کورد ، بە زمانیتر ، زۆر یا کەم ، باسی ڕۆژنامەنووسیی کوردییان کردووە . بەشی زۆری ئەو بەرهەمانە بە زمانی عەرەبین [٥] . بە زمانە ئەورووپاییەکانیش ژمارەیەك نووسەر لە سنوری توانا و پێویستدا ڕووی جیاوازی ئەو باسەیان خستۆتە بەر چاو [٦] . غەیری کوردیش جاروبار

---

(٣) علاءالدین سجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، چاپی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٢ ، ل ٥٥١ــ٥٥٨ ؛ چاپی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٦٠٩ــ٦٢٦ .

(٤) بڕوانە : عبدالجبار محمد جەباری ، مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی ، کەرکوك ــ سلێمانی ، ١٩٧٠ (١٩٠ ل) (ئەمە یەکەم کتێبی سەربەخۆی کوردییە دەربارەی ڕۆژنامەنووسی کوردی) . دوکتۆر کەمال فوئاد بەشی زۆری ژمارەکانی «کوردستان»ی بە زەنکۆگراف چاپکردەوە و کردییە کتێبێکی سەربەخۆ (بڕوانە : «کوردستان ــ یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ ــ ١٩٠٢» ، کۆکردنەوە و پێشەکی دوکتۆر کەمال فوئاد ، بەغدا ، ١٩٧٢) ؛ جمال خزنەدار ، رابەری ڕۆژنامەگەری کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ (کارگێڕی گشتی ڕۆشنبیری کوردی ئەم کتێبەی لەگەڵ «ڕۆژی کوردستان»ەکەی شێخ مەحموودا بەبۆنەی حەفتا و پێنج ساڵەی ڕۆژنامەنووسی کوردییەوە بلاوکردەوە . یەکەمیان بە کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی چاپکراوە) . جگە لەمانە ژمارەیەك وتار لەسەر هەمان باس لە ڕۆژنامە و گۆڤاری جیاوازی کوردیدا بلاوکراونەتەوە ، ناوی هەندێکیان لە بەشی سەرچاوەکانی ئەم باسەدا نووسراون .

(٥) بڕوانە : الدکتور عزالدین مصطفی رسول ، حول الصحافة الکردیة ، بغداد ، ١٩٧٣ ؛ جبار جباري ، تاریخ الصحافة الکردیة في العراق ، بغداد ، ١٩٧٥ . زۆر نووسەری کورد وتار و زانیاری بەکەڵکیان دەربارەی مێژووی ڕۆژنامەنووسی کوردی بلاوکردۆتەوە (بە وێنە بڕوانە : محمد الملا عبدالکریم ،الصحافة الکردیة درب شائك و مسیرة مجیدة ، ــ « التآخي » ، بغداد ، ١٥ حزیران ١٩٧٠) .

(٦) دوکتۆر کەمال فوئاد لەو کتێبەیدا کە بە زمانی ئەڵەمانی دەریکردووە و بۆ دەسنووسی کوردی تەرخان کردووە باسی ژمارەکانی «کوردستان»ی =

هاتونەتە سەر باسی رۆژنامەنوسی کوردی . مێژوونوس مامۆستا عەبدولرەزاق حەسەنی باسی گەلێك لەو رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یانەی کردووە کە لە عیراق دەرچوون [٧] . ژمارەیەك لە کوردناسانی سۆڤیەت ، بەتایبەتی دوکتور و . ڤیلچێڤسکی [٨] و دوکتور م . س . لازەرێف [٩] ، زانیاری‌یان

= بەکەم رۆژنامەی کوردی کردووە کە لە کتێبخانەی ماربورگ پارێزراون (بڕوانە :

((Kurdische Handschriften)), beschrieben van Kamal Fuad, Wiesbaden, 1970, P. XVIII).

دوکتور مارف خەزنەدار لە نامەی دوکتورێکەیدا کە بە روسی چاپکراوە (بڕوانە :

Хазнадар М., Очерк истории современной курдской литературы, Москва, 1967.

م . خەزنەدار . کورتەی مێژوی ئەدەبی کوردی هاوچەرخ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧) . خاوەنی ئەم کتێبەش لە هەردو نامەی دوکتورێکەی کە بەکەمیان بە روسی چاپکراوە و لە وتارێکی سەربەخۆدا باسی باری رۆژنامەنوسی و چەند رۆژنامە و گۆڤارێکی کردووە . ئەو وتارەی کە دیسان بە روسی بلاوی کردۆتەوە بەم ناوەوەیە :

Камаль М.А., К истории издания первой курдской газеты,-"Народы Азии и Африки", 1968, № 4.

کمال م . ا . : دەربارەی مێژوی بەکەم رۆژنامەی کوردی . ــ گۆڤاری « گەلانی ئاسیا و ئەفەریقا » ، مۆسکۆ ، ژمارە ٤ ، ١٩٦٨ ، ل ١٦١ــ١٦٤ .

(٧) بڕوانە : عبدالرزاق الحسني . تاريخ الصحافة العراقية في طبعته الثالثة الموسعة ، الجزء الاول ، صيدا ، ١٩٧١ .

(٨) بڕوانە :

Вильчевский О., Библиографический обзор зарубежных курдских печатных изданий в XX столетии,-" Иранские Языки ", т.I, Москва, Ленинград, 1945, стр. 147-181.

و . ڤیلچێڤسکی ، سەرنجێکی ببلیوگرافی لە چاپەمەنی کوردی دەرەوەی =

دەربارەی هەندێك پەخشە و ڕۆژنـــامەی کوردیِ بڵاو کردۆتـــەوە • لـــە ڕۆژئاواییەکان س• ج• ئەدمۆندس لە هەموان زیاتر بایەخی بەم لایەنـــەی ژیـــانی ڕونـــاکبیریِ کـــورد داوە (١٠) • نیکیتـــین (١١) و ئیگلتن (١٢) و

= (سۆڤیێت ـ ك.م.) لە سەدەی بیستدا، لە کتێبی : «زمانە ئێرانییەکان»، بەشی یەکەم ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ، ١٩٤٥ ، ل ١٤٧ ـ ١٨١ .

(٩) لە هەردوو کتێبەکەیـــدا .

Лазарев М.С., Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века-I9I7), Москва, I964.

م.س. لازارێف، کوردستان و کێشـــەی کورد (نەوەتەکانی سەدەی نۆزدەـ ١٩١٧) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ، لە گەڵی شوێن و لاپەڕەدا .

Лазарев М.С., Курдский вопрос (I89I-I9I7), Москва, I972.

م.س. لازارێف، مەسەلەی کورد ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢، لە گەڵی شـــوێن و لاپـــەڕەدا .

(١٠) ئەدمۆندس یەکەم بێگانەیە کە لە چەند بەرهەمێکیدا باسی دەرچـــون و ناوەرۆکی چەند ڕۆژنامەیەکی دەگمەنی وەك «بـــانگی حـــەق» و « ڕۆژی کوردســـتان »ی کردووە (بڕوانە :

C. J. Edmonds, A Kurdish Newspaper : ((Rozhi — Kurdistan)), — ((Jonrnal of the Central Asian Society)), Vol. XII, Part I, 1925, PP. 83 — 90; C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London, 1957, PP. 58 — 59, 301 — 302, 319 ; C. J. Edmonds, The Kurds of Iraq, — ((The Middle East Journal)), Vol. XI, No. 1, 1957, P. 55.

(١١) بەتایبەتی :

B. Nikitine, ((Ria Teze)), Journal Kurde d'Erevan, — ((Afrique et l'Asie)), Paris, No. 3, 1958, P. 57.

(١٢) زۆر بـــەکورتی لـــە قۆناغی مێـــژوی بەسەرهـــاتی مەهـــابادەوە بـــاسی ڕۆژنامەنوسیِ ئەو دەورەی لە کتێبەکەیدا کردووە (بڕوانە :

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963, PP. 8, 59, 68, 78, 101 etc.

رۆندۆ [۱۳] و ســـەتۆن [۱٤] و هیتر [۱٥] لە بەرهەمەکانیـــاندا زۆر یا کەم هاتونەتە سەر باسی رۆژنامەنوسی کوردی •

بێ گومان ئەم بەرهەمانە هەر یەکەیان بایەخ و سەنگی خۆی هەیـــە و کەلەبەرێکی باشی پڕ کردۆتەوە • بەلاّم هیچ کامیان ، لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرای بەدەر لە دەسەلاّت ، لـــە کەم و کورتی و هەلە بێبـــەش نی یە • نوسەرانی کورد تا ئیستە نەیانتوانیوە وێنەیەکی هەمو لایەنی دەربـــارەی رۆژنامەنوسی کوردی پێشـــکەش کەن • دیـــارە ئـــەم کارە لە توانـــای کوردناسانیشدا نی یە • ئەمان لەمەدا جێی رەخنە نین ، هەرچەندە دەشیانتوانی وێنەیەکی کاملّتر لەم مەیدانەدا بخەنە بەر چاو • جگە لەوە وا دیارە پەیدابونی رۆژنامەنوسی کوردی و خەبات و هونەری رۆژنامەنوســـانی کورد بە لای هەندێك نوسەری رۆژئاواییەوە ئەنجامی ئالّوگۆڕی ناوخۆ نی یە • بە وێنە دلـــسۆزی و لانەدانی شێخ نوری شێخ صالح وەك ســـەرنوسەری « رۆژی

(۱۳) بڕوانە :
P. Rondot, Publication Kurde en caractéres latins ((Hawar, Komela Kurdi)) Revue Kurde . . .)), — ((Bulletin d'études Orientales)), T. II, 1932, PP. 300 — 304.

(١٤)
L. P. Elwell — Sutton, The Press in Iran to—day,— ((Journal of the Royal Asian Society)), Vol. XXXV, July — October, 1948, Parts III and IV, PP. 209 — 219.

(١٥) بە وێنـــە بڕوانە :

"Роже - Курд",-"Восточный Сборник", СПб., Изд. Об-ва Русских Ориенталистов, 1913. кн. I.

« رۆژی کورد » ـ « کۆمەلە بەرهەمی رۆژهەلاّتی » ؛ پەتروســـبورگ ، بلاوکراوەی رۆژهەلاّتناسانی رۆس ، ۱۹۱۳ ؛ کتێبی یەکەم ، ل ۲۳۳ ـ ۲۳٤ .

کوردستان » بە لای ئەدمۆندسەوە بەرهـەمی ئەوە بۆ کە بە «خزمایـەتی دەگەیشتە ژنی دووەمی شێخ مەحمود » [16] • ئەدمۆندس دان بەوەدا دەنێ کە شێخ نوری زوربەی وتـارە سیـاسی و کۆمەڵایەتی‌یـەکانی « رۆژی کوردستان»ی دەنوسی ، بەڵام دەشڵێ بەشی زۆری ئەو بەرهەمانەی « لـە کتێبە تورکی‌یە کۆنەکان» وەردەگرت [17] • وەك بەڵگەش ئەدمۆندس بـە دەستکاری‌یەوە ناوی ژمارەیەك لە وتارەکانی شێخ نوری هێناوەتەوە کە ئێمە وا لێرەدا وەك دەقی کوردی‌یەکەی پێشکەشیان دەکەین :

«بانگی کوردستان ــ رۆژی کوردستان » [18] ، « مەتـانەت و سەباتی قەومی کورد»[19] ، «فەنی و ئیجتیماعی ــ میللەت»[20] ، «موجادەلەی حەیات» [21] ، « ویلایەتی مۆسڵ لە لۆزاندا»[22] ، « سیاسی • داوای حقوقی مەشروعە » [23] ، «قسەی ناحەق رەد ئەکرێتەوە » [24] ، «لە فەلاکەت عیبرەت» [25] •

دیارە پێویست بە لێکۆڵینەوە و دەمەتەقێ ناکا بۆ ساغکردنەوەی ئەوە

---

(16) C. J. Edmonds, A Kurdish Newspaper, P. 85 .

(17) Ibid, P. 86.

(18) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ۱ ، ۱۵ی تەشرینی دووەمی ۱۹۲۲ . باسی ئەوە دەکات بۆچی «بانگی کوردستان» داخرا و «رۆژی کوردستان» جێگەی گرتەوە .

(19) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ۲ ، ۲۲ی تەشرینی دووەمی ۱۹۲۲ .

(20) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٤ ، ۱۳ی کانونی یەکەمی ۱۹۲۲ .

(21) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٥ ، ۲۰ی کانونی یەکەمی ۱۹۲۲ .

(22) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٦ ، ۲۷ی کانونی یەکەمی ۱۹۲۲ .

(23) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ۸ ، ۱۰ی کانونی دووەمی ۱۹۲۳ .

(24) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ۱۰ ، ۲٤ی کانونی دووەمی ۱۹۲۳ . وەڵامە بۆ وتارێکی رۆژنامەی «العراق» .

(25) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ۱٤ ، ۲٤ی شوباتی ۱۹۲۳ . بەکورتی باسی ئەو دەردی سەری‌یانە دەکات کە لە شەڕی یەکەمەوە بەسەر کوردا هاتن و ئامادەیی فیداکاری بۆ رزگاری نیشان دەدا .

که ئیلهامی بیری شاعیرێکی خاوەن بەهرە بۆ ئەم جۆرە باسـانە دەبێ باری نالەباری کورد بوبێ کە ئەدمۆندس بۆ خۆی یەکێك بو لەوانەی دەستیان لە دروستکردنیدا هەبو • جێگەی خۆیەتی لێرەدا ئەوەش بهێنینەوە یاد کە شێخ نوری شێخ صالح یەکەمی ئەو پێشبڕکە دەرچو کە مێجەر سـۆن بۆ نوسینی کوردی بەر لە دەرچـونی «رۆژی کوردستـان» لە رۆژنـامەی «پێشکەوتن»دا کردی • وەك «پێشکەوتن» باسی دەکا یازدە کەس لـەو پێشبڕکەیەدا بەشدار بون ، بەڵام نوسینی هەشتیان رەتکرایەوە چـونکە وەرگیراو بون و سـیانەکەیتریان لەبەر رەسەنی یەکەم و دووەم و سێیـەم دەرچـون (٣٦) •

باسی رۆژنامەی «تێگەیشتنی راستی» بۆ خۆی بەڵگەیەکی مانـاداری باری لێکۆڵینەوەی رۆژنامەنوسی کوردییە • مامۆستا عەلائەددین سەجادی یەکەم کەسە کە باسی ئەم رۆژنامەیەی کردووە • بەڵام ئەو باسە لە هەردو چاپی «مێژوی ئەدەبی کوردی»یەکەیدا لەوە زیاتر نییە کە دەڵێ :

«تێگەیشتنی راستی» «رۆژنـامەیەکی حەفتـەیی کوردی پیلانی ــ سیاسی کۆمەڵایەتی بووە ؛ ئیحتیلالی ئینگلیزی لە سـاڵی ١٩١٨ لە بەغـدا دەریکردووە • ژمارەی ٢٠ی بەر ١١ی مارتی ١٩١٨ کەوتووە ، ئیتر نازانم چەن ژمارەی لێ دەرچووە » (٢٧) • نوسەرانیتری کورد هەر یەکەیان بـە جۆرێ ئەم قسەیەیان لە بەرهەمەکانیاندا دوبارە کردۆتەوە (٢٨) • زاهیـدە

---

(٣٦) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ژمارە بیستو حەوت ، ٢٨ی ئۆکتۆبەر و ژمارە بیـستو هەشت ، ٤ی نۆڤەمبەر و ژمارە سێ ، ١٨ی نۆڤەمبەری ١٩٢٠ . لە شوێنێکیتری ئەم کتێبەدا دێینەوە سەر هەمان باس .

(٢٧) علاءالدين سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ؛ چاپی یەکەم ، ل ٥٥٢ ــ ٥٥٣ ؛ چاپی دووەم ، ل ٦١١ .

(٢٨) بڕوانە : عبدالجبار محمد جەباری ؛ مێژوی رۆژنامەگەری کوردی ، ل ٧٥؛ جبار جباري ؛ تاريخ الصحافة الكردية في العراق ؛ ص٢٦؛ جمال =

ئیبراهیم لەو رابەری رۆژنامەنوسییەیدا کە سالی ١٩٧٦ بلاوی کردۆتەوە دەلێ « تێگەیشتنی راستی » رۆژنامەیەکی سیاسی و کۆمەلایەتی بووە وای نیشان دەدا گوایە دەرچونی سالی ١٩١٧ دەستی پێ کردووە و سالی ١٩١٩ وەستێنراوە و بەسەر یەکەوە ٦٥ ژمارەی لێ دەرچووە (٢٩) . خۆشم لـەو کتێبەدا کە بە زمانی رۆسی دەرمکردووە تەنهـا باسی ئەوەم کردووە کـە ئینگلیزەکان بۆ کاری پرۆپاگەندەی خۆیان دوای گرتنی بەغدا «تێگەیشتنی راستی »یان بە زمانی کوردی بلاوکردەوە (٣٠) .

لەمە زیاتر هیچ دەربارەی «تێگەیشتنی راسـتی» بلاونەکراوەتەوە . تەنانەت ئارنۆلد ویلسنی وەکیلی حاکمی سیاسی ئینگلیزیش لە عیراق هیچ باسێکی ئەو رۆژنامەیەی نەکردووە هەرچەندە لە کتێبەکەی خۆیدا چەنـد جارێ هاتۆتە سـەر بـاسی ئەو رۆژنامـانەی ئینگلیز لە گرتنی بەسرەوە

= خزنەدار ، رابەری رۆژنامەگەری کوردی ، ل ٢٣ ؛ محەمەدی مەلا کەریم ، سـەرچـاوەی ناوبراو .

(٢٩) زاهدة ابراهیم ، کشاف الجرائد والمجلات العراقیة ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ص ٥١ . خاوەنی ئەم کتێبە نـاوی زۆر رۆژنـامە و گۆفـاری کوردی هێناوە کە ژمارەیەکیان بە هەلە تۆمار کراون و هی وایان تێدایە تا ئێسـتە هیچمان دەربارەیان نەبیسـتووە . بۆ نمونە لە لاپەڕە ٤١ی کتێبەکەیدا دەلێ : « جریدة بلدي کوردستان . جریدة یومیة سیاسـیة . صاحبها : مصطفی باشا . صدرت في : ٤ و الغي امتیازها سنة ١٩٤١ » . دور نییە مـستەفا پاشـا مافی دەرکردنی رۆژنامەیەکی بـەم ناوەوە وەرگرتبێ و بلاوی نەکردبێتەوە .

(٣٠) بڕوانـە :

Камаль М.А., Национально-освободительное движение в Иракском Курдистане 1918-1932, Баку, 1967, стр.67.

کەمال مەزهەر ئەحمەد ، بزوتنـەوەی نەتـەوەیی ـ رزگاریخـواز لـە کوردسـتانی عیراق سالانی ١٩١٨ ـ ١٩٣٢ ، باکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ٦٧ .

دەستیان‌کرد بە بڵاوکردنەوەیان و دەوری مێجەر سۆنی وەك ڕۆژنامەنووسێکی چالاك نیشان‌داوە (٣١) .

ئەو زانیاری‌یانەی دەربارەی «تێگەیشتنی ڕاستی» بڵاوکراونەتەوە سەرەڕای ئەوەی یەکجار کەمن لە هەڵەش بەدوور نین . مامۆستا سەجادی تەنها ژمارە بیستی ئەو ڕۆژنامەیەی دیوە و نەیزانیوە تەنانەت ئەو ژمارەیەش دوو جار چاپ‌کراوە . زاهیدە ئیبراهیم لەبەر ئەوەی لە برتی ساڵی ١٩١٨ بە هەڵە ساڵی ١٩١٧ لەسەر لاپەڕەیەکی ژمارە یەکی «تێگەیشتنی ڕاستی» چاپ‌کراوە ساڵێکی ڕەبەقی خستۆتە سەر تەمەنی ڕۆژنامەکە . جگە لەوە «تێگەیشتنی ڕاستی» وەك دوایی باسی دەکەین ٦٧ ژمارەی لێ دەرچووە نەك ٦٥ وەك ئەو دەڵێ . دیارە «تێگەیشتنی ڕاستی» لەلایەن فەرماندەی گشتی لەشکری ئینگلیزەوە دەرکرا نەك «لەلایەن باڵیۆزخانەی بەریتانی‌یەوە لە شاری بەغدا » (٣٢) کە تا ساڵی ١٩٣٢ شتێك بەوناوەوە نەبوو .

وادیارە زاناو قەشەی بەناوبانگ ئەنەستاس ماری کەرمەلی تاقە کەسە کاتی خۆی هەموو ژمارەکانی «تێگەیشتنی ڕاستی» لە بەرگێکی تایبەتیدا پاراستووە (٣٣) . ئەو بەرگە لەگەڵ کتێبخانەکەی ماری کەرمەلیدا دوای وەفاتی کەوتە دەست کتێبخانەی مۆزەخانەی عیراقی و ئێستە لەوێ پارێزراوە (٣٤) .

---

(٣١) لە بەشی سێیەمدا دێینەوە سەر ئەم باسە .
(٣٢) جمال خزنەدار ، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی ، ل ٢٣ .
(٣٣) مۆرێك بەم‌ناوەوە «المکتبة الشرقیة العراقیة للاباء المرسلین الکرملیین في بغداد ١٩١٨» بە لاپەڕە یەکی ژمارە یەك و لاپەڕە یەکی ژمارە پەنجا و دو و لاپەڕەی دوا ژمارەی «تێگەیشتنی ڕاستی»یەوە نراوە .
(٣٤) کلێسەی کەرمەلی‌یەکان ساڵی ١٩٤٩ پتر لە حەوت هەزار کتێب و بەرگی تەواوی ڕۆژنامە و گۆڤار و دەستنووسی هەمەجەشنەی ئەنەستاس ماری کەرمەلی بە دیاری دا بە موزەخانەی عیراقی . دەوروبەری ١٣٠٠ دەستنووس لەناو ئەو دیاری‌یانەدا هەیە کە بەشێکیان کەرمەلی خۆی =

کاتێك لەگەڵ ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی»دا وەك سەرچاوەیەکی مێژوویی خەریك بووم تێگەیشتم کە ئەم رۆژنامەیە لاپەڕەیەکی گرنگ و سەیری نەزانراو لە مێژووی رۆژنامەنووسی کوردیدا پێكدەهێنێ و هەستمکرد دڵسۆزێك لە هەزاران سەربازی نەناسراوی کورد لە کاتێکی ناسکدا هەوڵی داوە بە پێی تێگەیشتنی سەردەمی خۆی خزمەتی گەلی کورد و زمان و ئەدەب و مێژووی بکا • تا لە خوێندنەوەی هەموو ژمارەکانی بوومەوە هاتمە سەر ئەو بیرەی «تێگەیشتنی راستی» پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی دور و درێژە • بەو جۆرە هەموو ژمارەکانیم نووسیەوە [٣٥] بەنیازی ئامادەکردنی ئەم بەرهەمە• هیوادارم بەهەڵەدا نەچووبم و توانیبێتم هەنگاوێکی نوێ لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژووی رۆژنامەنووسی کوردیدا بنێم •

بە پێویستم زانی بەشی یەکەمی ئەم کتێبە بۆ باسی « چەند لاپەڕەیەك لە مێژوو و بایەخی رۆژنامەنووسی» بەشێوەیەکی گشتی تەرخان بکەم • لەم بەشەدا هەوڵمداوە هەندێك زانیاری نوێ لە قاڵبێکی نوێدا عەرز بکەم • بەشی دووەم «چمکێك لە مێژووی رۆژنامەنووسی کوردی» کارێکی پێویستە بۆئەوەی بتوانین دەرچوونی «تێگەیشتنی راستی» لە چوارچێوەی مێژوویی

= نووسیونی. شایانی باسە ئەم زانایە دوو دەستنووسی خۆی بۆ باسی کورد تەرخان کردووە ، یەکەمیانی ساڵی ١٨٩٧ نووسیوە و ناوی ناوە «تحقیقات عن الکرد» ، ئەوی تریانی ساڵی ١٩١٩ نووسیوە و ناوی ناوە « تاریخ الکرد»، یەکەمیان لە موزەخانەی عیراقییە (بڕوانە : کورکیس عواد، الاب انستاس ماری الکرملي . حیاته و مؤلفاته (١٨٦٦ ـ ١٩٤٧) ، بغداد ، ١٩٦٦ • ص ٢٨ ـ ٣٠ ، ٢٣٣ ـ ٢٣٤ ؛ کورکیس عواد ، المخطوطات التاریخیة في مکتبة المتحف العراقي ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ص ٤٩) .

(٣٥) بەدەگمەن شتی وای تێدایە پەڕاندبێتم و نەمنووسیبێتەوە . ئەمەش بۆ خۆی جۆرە بەڵگەیەکە بۆ گرنگی ناوەڕۆك و خۆشی شێوازی نووسینی « تێگەیشتنی راستی » ، ئەگینا نووسینەوەی ٦٧ ژمارەی رۆژنامەیەك کارێکی هەروا ئاسان نییە .

راستی خۆیدا ببینین • دیسان لەم بەشەدا هەولم‌داوە هەندێك زانیاریی نەزانراو بخەمە بەرچاو و گەلێك جاریش بەتایبەتی باسی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانەم کردووە کە زانیاریی هەڵەیان دەربارە بڵاوکراوەتەوە • بەشەکانی‌تر بۆ باسی‌کەی و چۆنی دەرچوونی «تێگەیشتنی راستی» و هونەری رۆژنامەنوسیی ئەو و شوێنی زمان و ئەدەب و مێژوی کورد لەسەر لاپەڕەکانی و چەند باسێکی‌تر تەرخان کراون • لەو بەشانەشدا بەپێی‌توانا هەولم‌داوە باسەکانی «تێگەیشتنی راستی» بەجۆرێکی دابڕاو لە رۆژنامەنوسیی کوردیی عەرز نەکەم •

ئەو شیعرانەی نالی و حاجی قادری کۆیی و کوردیی و مەحویی و شاعیرانی‌تر کە لە بەشی پێنجەمدا بڵاو کراونەتەوە لەگەڵ دیوانە چاپکراوەکانی ئەو شاعیرانەدا بەراورد کراون و جیاوازی‌یەکانی نێوانیان نیشاندراون ، لەوانەیە سودیان بۆ شارەزایانی ئەدەب هەبێ • وەك دەبینین زۆر جار توشی جیاوازیی دێین لەنێوان شیعرەکانی ناو «تێگەیشتنی راستی» و ئەوانەی ناو دیوانەکان ، بەتایبەتی لە شیعرەکانی نالیدا • دور نی‌یە دەستوسی جیاوازی ئەو شاعیرانە لای شوکریلفەضلی یا لای مێجەر سۆن هەبوبێ •

لە راستیدا گۆڕینی رێنوسی وتار و باسەکانی ناو «تێگەیشتنی راستی» و ساغ‌کردنەوەی وشە و رستەکانی کارێکی زۆر گران نی‌یە ، بەڵام ئاسانیش نی‌یە ؛ زۆر جار پێویستی بە بیرکردنەوە و وردبونەوە هەیە • وا لێرەدا چەند نمونەیەکی کەم دەخەمە بەر چاو :

« هتا هاتین علما صنعته تنزلمان کرد» (٣٦) واتە «هەتا هاتین عیلمەن و صنعە تەن تەنەزولمان کرد» ؛ «امجا ری حج» (٣٧) واتە «ئەمجا رێی حەج» ؛ «لە عجایبتر چیە او ترقیە اوروپاییەکان بە حوتصد ساڵ کردیان ژاپونەکان

---

(٣٦) بڕوانە : سەروتاری ژمارە سێو حەوت ؛ ١٥ی تەموزی ١٩١٨ .
(٣٧) بڕوانە : ژمارە پەنجا ؛ ١٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ .

بـی صالی بویان میسر بو » [٣٨] واته « لەمــە عەجـایەبتر چیـیــە ئــەو تەرەقی‌یەی ئەوروپاییەکان بە حەوتـصەد سالّ کردیان ژاپۆنەکان بە ســێ سالّ بۆیان مەیسەر بۆ » ؛ «چونکه همو متفکریك امرو فکری امه به که لــه دنیادا بشریتیکی سالم و مساوی حکمفرما بێ » [٣٩] واتە : «چونکە هەمو موتەفەکیرێك ئەمرۆ فیکری ئەمەیە کە لە دونیادا بەشەری‌یەتێکی ســالم و مساویێ حوکمفەرما بێ» ؛ «ری و شوین باوباپیریان بی کم دکن » [٤٠] واته «رێ و شوێنی باو و باپیریان پێ گوم دەکەن » •

دەستکاریێ شێوازی نوسینەکانی ناو «تێگەیشتنی راستیێ»مان بــە پێویست زانی ئەگینا لەوانەبۆ خوێنەر بەئاسانی لە مەبەست نەگا و بەدەست خوێندنەوەی وتار و بەشە وەرگێراوەکانی‌یەوە هیلاك بێ • لەوەش زیاتر کە نیشانماندا دەستکاریێ شێوازی نوسینەکان نەکراوە تا ئەوانەی مەبەستیانە باشتر لەو ئالّوگۆڕانە بگەن کە بەسەر رێنوس و شێوازی نوسینی کوردیدا هاتون • زۆر بەدەگمەن بەنیازی قوتارکردنی رستەکان لە لەنگی‌یەکی زەق ناچار بوین تاك (مفرد) بکەینە کۆ (جمع) یــا بە پێچەوانــەوە • ئەوجــۆرە دەستکاری‌یە کەمانەمان خــستۆتە نێوان دوو کەوانــەوە • لێرەدا نمونەیــەك دەخەینە بەرچــاو :

«تێگەیشتنی راستیێ» لە بەشی «ئەدەبیــاتی کورد»ی ژمــارە هەشتیدا ئەم رستەیەی وەهــا نوسیوە : «••• لەو رۆژنــامە کوردانە کە لەمەوپێش نەشرکرا •••» ، بەنیازی رۆنکردنــەوە ئێمە لە شوێنی خۆیــدا وامان لێ کردووە : « ••• لەو رۆژنامە (کوردی‌یانەی) کە لەمەوپێش نەشر(کران)•••» •

---

(٣٨) بڕوانە : ژمارە پەنجاو شەش ، ٢٥ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ .
(٣٩) هەمــان ژمــارە .
(٤٠) بڕوانە : سەروتاری ژمارە هەشت ، ٢٦ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

هیوادارم ئەم بەرهەمە شوێنی خۆی لە کتێبخانەی کوردیدا بگرێ و مایەی رەزامەندی خوێنەر و شارەزایانی کورد بێ •

کۆتایی سوپاسی بێپایانم پێشکەش ئەو برادەرانە دەکەم کە هەریەکەیان بەجۆرێ دەستیان لە دەرکردنی ئەم بەرهەمەدا هەیە ، تایبەت ئەو دلسۆزانەی بەر لە من هەولی بایەخداریان بۆ ساغ کردنەوەی گەلێ رۆی نەزانراوی رۆژنامەنوسی کوردی داوە• پڕ بە دڵ سوپاسی هاوڕێ و برای بەڕێز ئەندامی یاریدەری «کۆڕی زانیاری کورد» کاك محەمەدی مەلا کەریم دەکەم بۆ یاریدەی هەمە جۆری • زۆر سوپاسی برایان هێمنی شاعیر و زەبیحی رۆژنامەنوس و صەلاح سەعدوڵلای ئەندازیار دەکەم کە هەریەکەیان بەجۆرێ دەستی یاریدەیان بۆ درێژ کردم• برایانی چاپخانەی « کۆڕی زانیاری کورد »یش ، تایبەت کاك کامیل مەنسوری بەڕێوەبەری ، جێگەی سوپاسی تایبەتیمن •

بەشی یەکەم

چەند لاپەڕەیەك
دەربارەی مێژوو و بایەخی ڕۆژنامەنوسی

(دیاز)ی سەرکۆماری مەکسیك کاتی خۆی وتویە : «حەزم‌دەکرد خاوەنی ئەو کارگانە بوومایە کە کاغەز و مەرەکەب دروست‌دەکەن تاوەکو هەمویانم بسوتاندایە » . لە ماری کریستینی شاژنی ئیسپانیاش دەگێڕنەوە کە وتویەتی : «تەنانەت لەناو مار و مێروشدا توشی ڕۆژنامەنوس دێیت». دەڵێن حاکمی ڤەنزەوێلاش وتویە : «لەوە ناترسم دەرگای دۆزەخم بۆ بکرێتەوە ، بەڵام لەجیڕەی قەڵەمی ڕۆژنامەنوسێك گیانم دێتە لەرزین » . قسەکانی ناپلیۆنیش هەر لەم بارەیەوە گەلێك مانا بەخشن : « سێ ڕۆژنامە لە صەد هەزار سەرباز زیاتر دەمترسێنن» [1] .ڤۆلتێریش ڕاست دەکا کە دەڵێ : «ڕۆژنامەنوسی دەزگایەکە بە کەس ناشکێ ، بەڵام ئەو جیهانی کۆن دەڕوخێنێ بۆئەوەی جیهانێکی نوێ دامەزرێنێ » .

نمونەی ئەم قسانە زۆرە و هەر یەکەشیان بەجۆرێك گرنگی ڕۆژنامە و ڕۆژنامەنوسی دەخاتە ڕو . زۆرکەس ڕۆژنامە و گۆڤار بە «دەسەلاتی

(١) بڕوانە : «الدستور» ، بیروت ، العدد ٣٤٩ ، کانون الاول ١٩٧٦، ص ١٩ .

چوارەم»[٢] ناودەبەن • لەراستیشدا لەگەڵ وەرچەرخانی هەمو رژێمێکدا سەر لە بن ئەم « دەسەلآتی چوارەمە » وەك سێ دەسەلآتەکەی‌تر (تەشریعی و تنفیذی و قضائی) دەگۆڕزێت •

(١) رۆژنامە و رۆژنامەنوسی مێژویەکی دور و درێژی پڕ لە رۆداو و ئالوگۆڕیان هەیە [٣] • لە شارستانەتێ کۆندا چەند نمونەیەکی سەیر هەیە کە هەریەکەیان بە جۆر و شێوازێك لە رۆژنامە دەکەن ، یان بە لای کەمەوە بە خزمایەتی پێی دەگەنەوە • چەند هەزار ساڵێك لەمەوبەر فەرمانڕەوا کۆنەکانی میسر کاروباری وڵات و شەڕەکانی سوپا و گەلێك شتی‌تری لەو بابەتەیان بەشێوەیەکی رازاوە لەسەر بەرد هەڵدەکەند و دوایێ لەگەڵ خۆیان دەیانبردە ناو گۆڕەوە یان بۆ نەوەی دوای خۆیانیان بەجێدەهێشت • سەرەڕای ئەوە زوربەیان دەنگوباسیان لەسەر دیواری بتخانەکان هەڵدەکەند بۆئەوەی خەڵك بیانبینن • هەر شتێکی گرنگ روی بدایە لەسەر تاشە بەردی نوێ هەڵیاندەکەند و بە دیوارا هەڵیاندەواسی • دوای ئەوەی میسری‌یەکان توانی‌یان کاغەز لە (بەردێ) دروست بکەن فەرمانڕەوایانیان کەوتنە بڵاوکردنەوەی ئەوی مەبەستیان بۆ لەسەر ئەو جۆرە کاغەزە • لە موزەخانەی لۆڤەری پاریس پارچە کاغەزێکی لەو بابەتە هەیە کە دەگەڕێتەوە دەوروبەری ٣٧٥٠ ساڵ لەمەوبەرو بە وتاری یەکێك لە وەزیرەکانی ئەو سەردەمە پڕکراوەتەوە کە تیایدا باسی دەوڵەت و کارەکانی دەکات • لەوەش

(٢) «السلطة الرابعة» . بۆ یەکەمجار ساڵی ١٨٢٨ ئەم زاراوە بۆ رۆژنامە و رۆژنامەنوسێ بەکارهێنرا بەتایبەتی دوای ئەوەی رۆژنامەنوسان کەوتنە عەوداڵی ئەو هەوالآنەی پەیوەندی‌یان بەکار و رەفتاری میری و کاربەدەستانەوە هەیە .

(٣) بەشێك لە زانیاری‌یەکانی ئەم بەشە لە سەرچاوەی ئەنسکلوپیدی جیاواز وەرگیراون . ناو و لاپەڕەی ئەو سەرچاوانە لە کۆتایی ئەم کتێبەدا تۆمار کراون .

سەیرتر ئەوەتە کە مێژوونوسی بەناوبانگی کۆن هیرۆدۆت [٤] باسی ئەوە دەکات کە گوایە میسری یە کۆنەکان رۆژنامەی رەخنە و گاڵتە و گەپیان هەبووە کە یەکێکیان ناوی « رۆژنامەی کۆشك » بووە و دەڵێ نوسەرەکانی باسی رابواردنی شەوانی پاشا و خوا پێداوەکانیان دەکرد و بە بیانوی قسەی خۆشەوە توانجیان تێ دەگرتن[٥] .)

رۆژنامە کۆنەکانیش کە دەستی باڵایان لە رازاندنەوەی شارستانەتی زودا هەیە دەوری خۆیان لە پێشخستنی رۆژنامەنوسی سەرەتایی کۆندا بینی و دەسکەوتی رۆژهەڵاتی یەکانیان لەم مەیدانەدا بەرەوپێش برد . پتر لە دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر یۆلیۆس قەیسەر دەستی کرد بە بڵاوکردنەوەی ئەو وتار و لێکۆڵینەوە و دەمەقاڵێ و باس و خواسانەی لەناو «ئەنجومەنی پیران» (مجلس الشيوخ)دا رویاندەدا . تا ئەوکاتە ئەو هەواڵانە لە چوارچێوەی ئەنجومەنی ناوبراو و ئەندامانی و فەرمانڕەوایان نەدەچونە دەرێ . ئەم کارە هێند ئەنجامدار بۆ وای لێ هات بووە کارێکی رۆژانە و سەرەتای هەنگاوێکی گرنگی‌تر بۆ مەیدانی خۆی . زۆری نەخایاند هەر لە رۆمای کۆن و سەردەمی یۆلیۆس قەیسەردا بڵاوکراوەیەکی رۆژانە پەیدا بۆ کە بە ناویش خزمایەتی نزیکی خۆی لەگەڵ رۆژنامەنوسی نوێدا دەگەیێنێت ((Acta diurna Urbis)) واتە «رووداوی رۆژانە»[٦]. هەروەکو بە ناوەکەیدا دیارە ئەم «رووداوی رۆژانە»یە باس و خواس و بەسەرهات و خۆشی و ناخۆشی وڵات و خەڵکی بڵاو دەکردەوە . سەیر ئەوەیە تەنانەت هەواڵی وەك ژن خواستن و منداڵ بون و نابۆتی و بڕیاری قورسی دادگاکان و باسی

---

(٤) مێژوونوسی هەرە بەناوبانگی ئەغریقە کۆنەکان هیرۆدۆت لە سەدەی پێنجەمی بەر لە عیسا ژیاوە .

(٥) بڕوانە : الدكتور محمد نجيب ابوالليل ، الصحافة الفرنسية في مصر منذ نشاتها حتى نهاية الثورة العرابية ، القاهرة ، ١٩٥٣ ، ص ١٥ ــ ١٦ .

(٦) « الحوادث اليومية » .

وەرزش و هونەر و هەوالی دەگەن و سەیری بلاودەکردەوە • «روداوی رۆژانە» لە شوێنە گشتی‌یەکان هەلدەواسرا و نوسەری تایبەتی رۆنوسـی ناوەرۆکیان دەکرد و بە شار و ناوچەکانی ولاتدا بلاویان دەکردەوە • ئـەم بلاوکراوەیەی یولیۆس قەیسەر دایمەزراند نزیکەی پێنج سەدە ژیا (لـە سەدەی یەکەمی بەر لە دایك بونی عیسا تا سەدەی چوارەمی پاش عیسـا)•

یەکێك لە هەنگاوە گرنگە کۆنەکانی ئەم مەیدانە(چینی‌یەکان ضایان • ئەوانیش لە سەدەی حەوتەمدا بلاوکراوەیـەکی تایبـەتی‌یان هـەبو کە لە «روداوی رۆژانە»کەی یولیۆس قەیسەر زیاتر لە رۆژنامەی ئیمڕۆی دەکردە چینی‌یەکانیش یاسا و بڕیار و روداوەکانی ژیانی رۆژانەی کۆشکی پاشایان بلاو دەکردەوە و ئەوانیش ناوێکی تایبەتی مانادارییان بۆ هەلبژاردبو : « دی باو » واتە (هەوالەکانی پایتەخت) • ئەمەش بۆ خۆی یەکێکە لە ناوە هـەرە کۆنە دەگمەنەکان کە لە ناوی رۆژنامەی ئەم سەردەمەی دەکرد •)

(دیسان لە ئەوروپا لە سەدەکانی نـاوەندا بلاوکراوەیـەك بە نـاوی «پامفلێت» (Pamphlet)ەوە پەیـدا بو [۷] کە لە شێوەی پەخشە «نشرة» و کتێبی پچوکدا بلاو دەکرایەوە • ئەم پامفلێتانە لە سەدەی پـازدەوە لە زۆر شوێنی ئەوروپای رۆژئاوا بلاو دەکرانەوە • گەلێك لە پیاوە ناودارەکانی ئەو سەردەمە بیر و را و هەستی خۆیان لەو رێگەیەوە بە خـەلك دەگەیـاند • زوربەی ناوەرۆکی ئەو «پامفلێت»انە بۆ مەبەستی سیـاسی و رەخنە لـە زۆرداری رژێم تەرخان دەکران • تەنانەت چەند بزوتنـەوەیەکی جوتیارانی ئەوروپای ئەو سەردەمە «پامفلێت»ی تایبەتی خۆیانیان بلاو دەکردەوە • لەو بلاوکراوانەدا باسی زولم و زۆری دەرەبەگایەتی و کاربەدەستانیان دەکرد و داواکانی خۆیانیان رادەگەیاند •) •

---

(۷) لە Pamphilius ی لاتینی‌یەوە وەرگیراوە . دو مانای هەیە : کومیدیا و گالتەجاڕ و هیجا یا کورتە باس و کتێبی پچوك .

هەر لەو سەردەمەشدا لە ئەنجامی پەرەسەندنی پەیوەندی بازرگانی لەنێوان شار و ولاتاندا ، لەنێوان ئەوروپا و ئاسیادا خاوەن ماڵ و خەلکی‌تریش زیاتر لە جاران کەوتنە عەودالی هەواڵی ئەو شوێنانەی کەلوپەلیان بۆ دەناردن یا کەلوپەلیان لێوە دەهێنان . لەوکاتەوە بەندەر و شارە گەورەکانی ئەوروپا بونە مەڵبەندی کۆکردنەوە و بلاوکردنەوەی دەنگوباسی هەمەجۆر . لە سەدەی شازدەهەمدا لە شاری ڤینیسیا (بندقیة) دەزگایەکی تایبەتی بۆ کۆکردنەوەی هەواڵ و دەنگوباس دامەزرێنرا . پیشەیەکی نوێش بە ناوی «نوسەری دەنگوباس»ەوە داهات . لە شارە گەورەکاندا هێ وا هەبۆن خۆیان بەتایبەتی بۆ ئەو کارە تەرخان دەکرد و هەواڵ و دەنگوباسی فەرمانڕەوایان و روداوی شاران و باری بازرگانی و گەلێ شتی‌تریان کۆدەکردەوە و رێکیان دەخست و ئینجا بلاویان دەکردەوە. هەر لەمەشەوە ناوی «غەزەتە» پەیدا بو [(٨)] ، چونکە ئەو بلاوکراوەی دەنگوباسە لە شاری ڤینیسیا یەکی بە غەزەتەیەك دەفرۆشرا و غەزەتەش ((Gazzetta)) ناوی پارەیەکی لە زیو دروستکراوی ئەو شارە بو . ئەم ناوە لە ولاتەکانی ئەوروپادا وردە وردە بۆ مانا تازەکەی بلاو بۆوە [(٩)] .

ئەم ئاڵوگۆڕانە دوا هەنگاو بۆن بۆ پەیدا بۆنی «رۆژنامە» بەوجۆرەی ئیمڕۆ دەیبینین ، بەتایبەتی چونکە بونە یەکێکیش لە هەوێنە گرنگەکانی دۆزینەوەی چاپ کە بێ ئەو رۆژنامەنوسی نەیدەتوانی بگاتە پلەی ئیستەی .

چاپیش مێژوی تایبەتی خۆی هەیە کە یەکێکە لە ئەنجامە هەرە

---

(٨) لە سەرەتادا و بۆ ماوەی نیو سەدەیەك کوردیش «غەزەتە»یان لەبریتی رۆژنامە بەکاردەهێنا . وادیارە ئەو وشە ئەوروپایی‌یە لە رێگەی زمانی تورکی‌یەوە گەیشتۆتە کوردی .

(٩) بەتایبەتی دوای ئەوەی روناکبیرێکی فەرەنسەیی (ت. رینودو T. Renaudot) لە سالی ١٦٣١ وە دەستی‌کرد بە بلاوکردنەوەی La Gazette

گرنگەکانی پەیدابونی نوسین و دانانی کتێب . لەوەتەی نوسین پەیدا بووە و ئادەمیزاد دەستی کردووە بە نانی هەنگاوی گەورە لە مەیدانی بەرەو پێش چونی شارەستانەتیدا ، کتێب بووەتە رۆی هەرە گرنگ و بزوێنەری هەرە پێویستی ئەو بەرەو پێش چونە . لە سەردەمی ئاشوریەکانەوە کتێب و کتێبخانە پەیدا بۆن . کتێبی ئەو سەردەمە بە بارست گەورە و بە سەنگ قورس و بە ناوەرۆك پچوك بون ــ کتێبێك چەند تەنێك دەبو ، گواستنەوەی چەند عەرەبانەیەکی پێ دەویست ، کەچی خوێندنەوەی بە حونجە لەوانە بۆ تاقە سەعاتێك نەخایێنێ . لەم دواییەشدا کار گەیشت بەوەی دۆ دانە کتێبی چەند صەد لاپەرەیی بەئاسانی لە پاکەتە شقارتەیەکدا جێگەیان بێتەوە . سالی ١٨٩٦ لە بەرلین فەرهەنگێك چاپکرا کە برتی بو لە ٥٠٠ لاپەرە و هەر لاپەرەیەکیشی ٢٧ دێڕ و هەر دێڕێکی ٧٠ پیتی تێدا بۆ بەلام بارستی هەمۆی برتی بۆ لە ٣٢ × ٢٤ × ٨ ملیمەتر ، واتە چەند سانتیمەترێکی سێ گۆشە کە لە قوتووە شقارتەیەك پچوکترە [١٠] .

دیارە ئەم گۆڕانە گەورەیە ماوەیەکی دور و درێژی پێویست بۆ . گەلانی رۆژهەلات لەو ماوەیەدا چەند دەستکەوتێکی گرنگیان بەدی هێنا کە دەوری دیاریان هەبو بۆ کورتکردنەوەی رێگەی گەیشتن بە چاپ . میسریەکان یەکەم جۆری کاغەزیان لە (بەردێ) دروست کردە دوای ئەوان هەر لە رۆژهەلات دروستکردنی جۆریتری کاغەز دۆزرایەوە کە تارادەیەك لە کاغەزی ئێستەی دەکرد . ئەو جۆرە کاغەزە بۆ یەکەم جار لە سەدەی یەکەمدا لەلایەن چینیەکانەوە بەکارهێنرا ، بەلام لەسەر خۆ بلاو بۆوە . لە

---

(١٠) بڕوانە :

Богданов Н. и Вяземский Б., Справочник журналиста, Ленинград, 1965, стр.652.

ن. بەگدانۆف و ب. ڤیازێمسکی ، رابەری رۆژنامەنوسی ، بە زمانی رۆسی ، لێنینگراد ، ١٩٦٥ ، ل ٦٥٢ .

سەمەرقەند سالی ٦٥٠ و لە بەغدا سالی ٨٨٠ [١١] و لە قـاهیرە دەوروبەری ١١٠٠ دەستیان کردە بەکارهێنانی • بەلام هیچکام لە گەلانی ئەوروپـا تـا نزیـك سـەدەی سیـازدە ئەو کاغەزەیـان نـەدەزانی و ئەوسـاش لـە ڕۆژهەلاتی‌یەکانەوە فێری بون •

هەر لە ڕۆژهەلاتیش یەکەم جـۆری سەرەتـایی چـاپ پەیـدا بو • چینی‌یەکان لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی شەشەمەوە [١٢] فێری ئەوە بـون لە سەر پارچە تەختەی گەورە پیت و وشە و وێنە بە جوانی و ڕێکوپێـکی هەلکەنن و بە هۆی مەرەکەبی ڕەنگاو ڕەنگەوە چەند هەزار دانەیەکی لـێ چاپ بکەن • ئەوروپایی‌یەکان لە دەوروبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەندا لـە چینی‌یەکانەوە فێری ئەم جۆرە چاپە بون • دیسان چینی‌یەکان یەکەم گەل بون کە بەر لە ئەوروپایی‌یەکان بە نزیکەی چوار سەدە یەکەم هەنگاویان نـا بۆ دروستکردنی شتێك کە تارادەیەك لە ماکینەی چاپی دەکرد •

ئەم دۆزینەوانە هەرچەندە پێویست و گرنگ بۆن ، بەلام ئەنجامیـان کەم و کێشەیان زۆر بو • بۆ وێنە چاپکردن بە هۆی هەلکەندنی تەختەوە ماوەیەکی زۆری پێ‌دەویست و دەشبو ئەو پیت و وێنانەی هەلدەکەنرێـن گەورە و بێ پێچ و پەنا بن • بۆ هەر لاپەڕەیەك پێویسـت بو تەختـەیەکی تایبەتی هەلکەندرێ و دوایی فڕێ بدرێ •

بۆ زالبۆن بەسەر ئەم کۆسپانەدا دەبو جۆرە پیتێکی‌تر بدۆزرێتەوە ، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە «چەرخی بوژاندنەوەی ئەوروپادا» [١٣] خوێندن و

---

(١١) هەندێك سەرچاوە باسی ئەوە دەکەن گوایـە ژمارەیـەك چینی لەلایـەن عەرەبەوە بە دیل گیراون و لەوانـەوە فێری کاغـەز دروسـتکردن بون (بڕوانە : محمد نصر ، صحافة الملايين ، القاهرة ، ١٩٦٥ ، ص ١٥) .

(١٢)
S. Natarjan, A history of the Press in India, London, 1962, P. 3.

(١٣) « عصر النهضة الأوروبية » .

خوێندەواری پەرەیان سەند و نوسەران کەوتنە ئەوەی بە زمانی خەلك بنوسن نەك لاتینی ، واتە دوای ئەوەی کتێب وەك بەرهەمێکی روناکبیریێ کەوتـە بازاڕەوە [١٤] بۆیەکا وای لێهات دەسنـوسی گران یا بەرهەمی پچـوکی چاپکراو بە تەختـەی هەلکەندراو دادی خـەلك نەدەن • ئەوسـا بیری ئادەمیزاد بۆ ئەوە چو پیتی جیا جیا لە قوڕ دروستبکات و لە کورەدا سوری بکاتەوە • راستە ئەم جۆرە پیتانە زۆر زوێ دەسـوان یا دەشکان ، بـەلام دۆزینەوەیان هەنگاوێکی گەورە بو بۆ نزیك کەوتنەوەی تـەواو لە چـاپی نوێ • وردە وردە مس و ئاسن جێگەی قوڕیان گرتـەوەو بەوجـۆرە پیتی لەبارتر پەیـدا بو •

هەرچەندە کۆششی چەند کەسێك رێگەی ئەم دۆزینەوەیەی دوایـان خۆش کرد بەلام داهێنانی چاپی نوێ بە پیتی نەچەسپاو «متحرك» بە ناوی داهێنەری ئەلەمانی یۆحەنـا گۆتینبورگەوە (Johannes Gutenberg) (١٤٠٠ ــ ١٤٦٨) بەستراوە [١٥] کە دەوروبـەری سـالی ١٤٤٥ تـوانی

---

(١٤) تا دەوروبەری کۆتایێ سـەدەکانی ناوەند کتێب تەنها بۆ ئەندامانی چینەکانی ژوروی کۆمەل بو ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لاتینیان دەزانی . نوسـەر و زاناکانی ئەوروپا بە زمانی نەتەوەیێ خۆیـان نەیاندەنوسـی ، هەمویـان لاتینیان بەکاردەهێنا . سەرەڕای ئەوە دەسنوس گران بو ، بۆیـەکا زۆر بەدەگمەن دەکەوتە بازاڕەوە ، شوێنی ئاسـایێ ئەوسـای کتێبخـانەی کلێسـە و دەسـەلاتدار و دەولەمـەندان بو . لە سـەرەتـای «چـەرخی بوژاندنەوە »وە نوسـەران کەوتنە بەکارهێنانی زمانی نەتەوەیێ .

(١٥) شوێنی یۆحەنا گۆتینبـورگ (١٤٠٠ ــ ١٤٦٨) لـە بەرەوپێشچـونی شارستانەتی مرۆڤدا تایبـەتیە ، بەهۆی داهێنانەکەی ئەوەوە زادی بیری زانایان بوە مولکی هەموان . بەداخەوە بەلگە لەبارەی ژیـانیەوە زۆر کەمە ، تا ئێـستە تەنانەت سـالی لەدایکبونی تەواو نەزانراوە . هەرچۆن بێ کارەکەی گۆتینبورگ وەك نوسـەری رۆژئاوایی گ. سێلێری دەلێ «لەو جۆرە کارانەیە کە تاقە جارێك رو دەدەن و دوبارە نابنەوە» (بڕوانە:ــ G. C. Sellery, The Renaissance. Its Nature and Origins, Madison, 1962, P. 234).

مەکینەیەکی چاپی تەختە دروستبکات کە بە دەست ئیشی دەکرد • دوای ڕێكخستنی لاپەڕەی پێویست بە پیتی نەچەسپاو چەند لاپەڕە مەبەست بوایە بەو مەکینەیە چاپ دەکرا و ئینجا پیتەکان دیسان بەسەر قاسەی تایبەتیدا دابەش دەکرانەوە بۆ بەکارهێنانی تریان • ئەم یەکەم مەکینەی چاپەی گۆتینبورگ لە سەعاتێکدا صەد لاپەڕەی چاپ دەکرد (١٦) • ئەمە خێراییەکی بێهاوتا بو بۆ کاتی خۆی • جگە لەوە بەهۆی ئەم مەکینەیەوە توانرا هەڵەی ناو کتێب کەم بکرێتەوە و یەکیەتی ناوەرۆکی بپارێزرێ کە نەبونی بە کێشەیەکی گەورەی دەستوسە کۆنەکان دادەنرێ ، چونکە زۆر جار ئەوانەی رونوسی ئەو دەستوسانەیان دەکرد دەستیان لە ناوەرۆکیان دەدا و بە ئارەزو و بە پێوانەی تێگەیشتنی خۆیان لێیان لادەبرد یا شتی نوێیان دەختە سەر •

ئەم کارەی گۆتینبورگ گەورەترین دەسکەوتی روناکبیریێ سەرتاپای گەلی ئەلەمانی‌یە لە سەدەی پازدەدا ، بەتایبەتی چونکە بووە سەرەتای بەرپابونی شۆڕشێکی گەورە لە ژیانی روناکبیریێ گەلانی ئەوروپا و ئینجا هەمو جیهاندا • داهێنانی چاپی نوێ رێگەی پێشکەوتنی زانست و بوژاندنەوەی کەلەپور و بڵاوبونەوەی بیری نەتەوەیێ ئاسان و خۆش کرد • گەر ئەو دەسکەوتە گەورەیە نەبوایە خوێندن و خوێندەواری هەروەك جاری جاران لە قاوغێکی تەسك و مەودایەکی تایبەتیدا دەمایەوە • بەلام دوای هەرزان و زۆر بونی کتێبی خوێندن فێرگەش زۆر بو • لێرەدا جێگەی خۆیەتی باسی ئەوە بکەین کە یەکێك لەو کتێبە کەمانەی گۆتینبورگ بۆ یەکەمجار بە مەکینەکەی خۆی چاپی کردن «رێزمانی لاتینی» بۆ بۆ فێرگەکان• گۆتینبورگ ئەو کتێبەی چەند جارێك لەچاپ دایەوە و دوور نی‌یە ئەو «رێزمانی لاتینی»یە لەمەدا تاقانە بوبێ • لە هەمانکاتدا داهێنانی چاپی نوێ

(١٦) بڕوانە : ن. بەگدانۆڤ و ب. ڤیازێمسکی ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٤٣٧.

بووە هۆیەکی یاریدەری گرنگ بۆ خێرا بونی چەند ئالوگۆڕێکی کۆمەڵایەتی کە بەر لەوە بە ماوەیەکی کەم دەستیان پێ کردبـوو ، وەك یەکگرتنی زمـانە نەتەوەییە ئەوروپایێکان و پەیدابوون و پەرەسـەندن و بڵاوبونەوەی ئەدەبی نەتەوەیی ، بەتایبەتی دوای ئەوەی بازاڕ بووە شوێنی فرۆشتنی کتێب •

وەك چاوەڕوان دەکرا چاپی نوێ بەخێرایی بە ئەوروپادا بڵاوبۆوە ، هەرچەندە گۆتینبورگ و هـاوەڵەکانی دەیانویسـت نهێنی ماکینـەکەیان بپارێزن • لە ماوەی نیوسەدەدا (تاوەکو ساڵی ١٥٠٠) نزیـکەی ٣٠ هەزار کتێبی چاپکراو کەوتە بازاڕەوە کە لە هەر یەکەیان دەوروبەری ٣٠٠ دانـە چاپ دەکرا • واتە ژمارەی هەموو ئەو کتێبانەی لە ماوەی ئەو نیو سەدەیەدا چاپکران خۆی دەدا لە نزیکەی ٩ ملیۆن دانە • ئەمەش بۆخۆی سەرەتایەکی گرنگ بوو بۆ گۆڕینی ڕۆی ژیانی کۆمەڵایەتی و روناکبیری لە هەموو جیهاندا •

شایانی باسە هەر زوو دەستکرا بە چاپکردنی بەرهەمی ئەدەبی و کتێبی کۆن • بۆ وێنە یەکێك لەو کتێبانەی گۆتینبورگ بۆ یەکەمجار بە مەکینەکەی خۆی چاپی کردن داستانێکی ئەڵەمانییە کە بە شـیعر هۆنراوەتەوە • لـە هەمانکاتدا چاپخانەکان دەستیان کردە بڵاوکردنەوەی بەرهەمی ئەو زانا و نوسەرانەی کە بە بیر و باوەڕ دژی رژێمی سیاسی و ئابوری دەرەبەگی بوون و داوای گۆڕینی کۆمەڵیان دەکرد [١٧] • هـەر لەبەرئـەوەش بوو کڵێسـە و دەسەڵاتداران لە سەرەتاوە بە توندی دژی داهێنانی چاپی نوێ وەستان و تەنانەت لە چەند بەیاننامەیەکی تایبـەتیدا تێر و پڕ بە سـەر و پۆتـەڵاکی گۆتینبورگ و مەکینەکەیدا هاتن و دۆزینەوەی چاپی نوێیـان بە کارێکی خراپ و نالەبار لەقەڵەم دا !! • پاپا و کاردینالەکان لەوە دەترسان ئینجیـل بە شێوەیەکی فراوان بڵاو بێتەوە و بگاتە دەست هەموو کەس و ئەمەش بێتە

---

(١٧) وەك بەرهەمە بەناوبانگەکانی تۆماس مۆر و ئارازمـس و گەلێکی تری وەك ئـەوان •

هۆی ئەوەی خەڵکی بۆخۆیان لە ناوەرۆکی تێبگەن و بەوجۆرە پەردە لـە ڕوی ئەوان و دورکەوتنەوەیان لە ڕێگەی ئایینی دروست هەڵبماڵرێ [١٨] • ئینجیلیش یەکەم کتێب بو کە گۆتینبورگ بە مەکینەکەی خۆی چاپی کرد • دیارە هێز نەبو بتوانێ بڵاوبونەوە و پێشکەوتنی خێرای چاپ و چاپەمەنێ بوەستێنێ بۆیەکا تاریك پەرستان بە نـاچاری پەنـایان بردە بەر ڕێگەی‌تر بەنیازی کەم‌کردنەوەی «زیـانە کوشندەکانی» چاپ • لە سـالی ١٥٥٩وە کڵێـە دەستی کردە دەرکردنی لیستەی قەدەغەکردنی کتێب • ژمارەی ئـەو لیستانە [١٩] تائێستە لە ٤٠ تێپەڕیوە و نـاوی هەزارەهـا کتێبی گرنـگی هەمەجۆریان تێدایە • شایانی باسە بەشێکی زۆر لەو کتێبانە دەستیان لـە کاری کڵێـە نەداوە ؛ زوربەیـان کتێبی فەلسـەفی و روناکبـیری ڕوتن • کتێبی‌وا هەیە ناوی لەسەر ئەوە خراوەتە ناو ئەو لیستانەوە چونکە خاوەنەکەی چەند سەدەیەك لەمەوبەر زاتی ئەوەی کردووە بڵێ زەوی خڕە • ناوی زۆر ناوداری کەم هاوتای وەك ڤۆلتێر و هۆبس و دیکارت و برۆدۆن لاپەڕەکانی ئەو لیسـتانەیان « رازاندۆتەوە » •

سـەرەڕای ئەوە و هەر لەبەرئەوەش وادیارە دەبێ مەکینەی چاپی تازە داهاتو لەبەر چاوەزار بە خوێن سـور بکرێ • کۆنەپەرستانی ئەورووپا هەر زۆ دەستیان نایە بـنی یەکێك لە خاوەن چاپخانە روناکبیرە ناودارەکان تـا بێکەنە عیبرەت بۆ ئەوانی‌تر • سالی ١٥٤٦ دۆلیەی تۆسەر و فەیلەسوف و

(١٨) پابا و کاردینالەکان دەمێك بۆ بە ئارەزوی خۆیان ناوەرۆکی ئینجیلیـان لێكدەدایەوە و بیری ئایینی وایـان بڵاو دەکردەوە کە لەگەڵ ئینجیلـدا نەدەگونجـان . هەر لەبەرئەوەش بۆ پاپـاکان بەر لـە داهـاتنی چـاپ خوێندنەوەی سەربەخۆی ئینجیلیان قەدەغە کردبۆ ، دەبۆ پیاوی ئـایین تایبەتی ئینجیل بۆ خەڵك بخوێننەوە و بۆیانی شەرح کەن .

(١٩) ناوی ئەو لیستەیە بە لاتینی بەم‌جۆرەیە :
((Indet librorum Prohibitorum)) .

خاوەنی یەکێك لە چاپخانەکانی شـاری لیۆن [٢٠] لە نـاوەڕاستی پـاریسی پایتەختدا و بە بەرچاوی خەڵکەوە لە هەڕەتی لاوێتیدا سوتێنرا . بـەڵام زۆری نەخایاند نەوەی ئەو خەڵکە و مێژو حوکمی ڕەوای خۆیاندا ــ ساڵی ١٨٨٩ هەر لەو شوێنەدا کە دۆلیەی تیا سوتێنرا پەیکەرێـکی پڕ شـانازیی بەرزبۆوە بۆئەوەی هەتا هەتایە چیرۆکێکی مانادار بۆ هەمو کەس بگێڕێتەوە.

داهێنانی چاپ گەورەترین کاری کردە سەر ڕۆژنامەنوسی . بەرلەوەی سەدەی پازدە کۆتایی بێ ، واتە ماوەیەکی کەم دوای دۆزینەوەی چاپی نوێ، هەندێك لەو پامفلێتانەی ئەوروپـا کە باســمانکردن بە چـاپکراوی بڵاو دەکرانەوە . دوای ئەوە بە ماوەیەك لە ژمارەیە وڵاتی وەك ئەڵەمانیا دەستکرا بە چاپکردنی ڕۆژنامە کە لە سـەرەتای سەدەی حەڤدەوە بەجۆرێکی هەست پێکراو کەوتە بڵاوبونەوە و پەرەسەندن . ڕۆژنامەیوا پەیدا بو کە چەنـد هەزار دانەیەکی لێ چاپ دەکرا . لەگەڵ ئەوەشدا تا ئەو کاتە نە توانا هەبو نە پێویـستی بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەی ڕۆژانە . زوربەی ئـەو ڕۆژنامـانەی دەردەچون مانگانە و کەمێکیان هەفتـانە بون . سـاڵی ١٦٦١ لە لایپزگی ئەڵەمـانیا بۆ یەکەمجـار لە مێـژودا ڕۆژنـامەیەکی ڕۆژانـە بە نـاوی ((Leipziger Zeitung)) وە کەوتە بازاڕەوە . ئەمە هەنگاوێکی زۆر گەورە بو بۆ سـەردەمی خۆی . وڵاتێکی پێشکەوتوی وەك ئینگیلتەرە تا ساڵی ١٧٠٢ توانای دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی وەك ئەوەی لایپزگی نەبو . بەڵام بە تێکڕا سەدەی هەژدە و نۆزدە بە سـەرەتای پەرەســەندنی خێرای ڕۆژنـامەنوسی ئەوروپا دادەنرێن . ڕۆژنامەی بەناوبانگی «تایمس» (The Times) کە لــە ساڵی ١٧٨٥وە دەســتی بە دەرچــون کرد ســاڵی ١٨١٥ تەنها پێنج هەزار

---

(٢٠) دۆلیـیـە (Dolet) (١٥٠٩ ــ ١٥٤٦) یەکێـکە لـە نوسـەر و زانـا ناودارەکانی فەرەنـسای نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەم . کە سوتێنرا تەمەنی ٣٧ ســاڵ بو .

دانەی لێ چاپ دەکرا . بەڵام لە ناوەندی هەمان سەدەدا ژمارەی چاپکراوی گەیشتە ٥٢ هەزار و بەر لە کۆتایی ئەو سەدەیە گەیشتە ٨٠ هەزار دانە لە رۆژێکدا .

گەلانی‌تر لە ئەوروپاییەکانەوە فێری بەکارهێنانی چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژنامەی نوێ بون . هەر زۆ ژمارەیەك لە خاوەن چاپخانەکانی ئەوروپا دەستیان کردە داڕشتنی پیتی عەرەبی بۆ وڵاتە موسڵمانەکان . بەوێنە لە سەرەتای سەدەی شازدەدا یەکێك لە چاپخانەکانی ئیتالیا پیتی عەرەبی تایبەتی خۆی هەبو . ئەو چاپخانەیە بۆ یەکەم جار قورئانی چاپکرد . هەر لەو دەورو بەرەشدا لە هەمان چاپخانە بەرهەمی ژمارەیەك زانای عەرەب و موسڵمانی وەك (ابن سینا) چاپ کرا . ڤاتیکانیش بۆ مەبەستی ئایینی خۆی زۆر زۆ کەوتە وەرگێڕان و چاپکردنی زنجیرە کتێبێکی ئایینی گاورەکان و بە رۆژهەڵاتدا بڵاوی کردنەوە .

بڵاوبونەوەی رۆژنامە لەبەر چەند هۆیەك کە دوایی باسیان دەکەین زۆر لەوە دواکەوت . لەگەڵ ئەوەشدا سەرەتای پەیدابونی رۆژنامەنوسی وڵاتانی رۆژهەڵات تا رادەیەکی زۆر بەرهەمی هاتن و سیاسەتی ئەوروپاییەکانە . لە زۆر شوێن کۆلۆنیستە ئەوروپاییەکان بۆ کاری پرۆپاگەندەی خۆیان و لەبەر خاتری ئەو ژمارە زۆرەیان کە رژابونە رۆژهەڵات دەستیان کردە دامەزراندنی چاپ و رۆژنامە کە بەشێکیان بەدەست میسیانیر (مبشر)ەکانەوە بو . بەم جۆرە ئینگلیزەکان لە ساڵی ١٧٨٤وە دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی « غەزەتەی کەلکەتا » (Calcutta Gazette) . دوابەدوای ئەوە لە بەنگال و چین و شوێنی‌تر رۆژنامەی لەوبابەتە پەیدا بو . عوسمانی‌یەکانیش لەو شوێنانەی فەرمانڕەوا بون دەستیان‌کرد بە دەرکردنی رۆژنامەی رەسمی کە بەدەگمەن لە باسی یاسا و فەرمانەکانی سوڵتان و کاروباری دەوڵەت بەولاوە شتێکی‌تریان بڵاو

دەکردەوە • یەکێك لەو ڕۆژنامانە «الزوراء»[٢١] بۆ کە لە ١٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٨٦٩ەوە عوسمانییەکان لە بەغدا دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی و بەوجۆرە دەبێتە یەکەم ڕۆژنامەی عیراق [٢٢] • سەیر ئەوەیە ئەم ڕۆژنامەیە دەوروبەری ٤٨ ساڵ (تاوەکو داگیرکردنی بەغدا لەلایەن ئینگلیزەوە ساڵی ١٩١٧) ژیا و ئەوەش بۆ خۆی درێژترین تەمەنە لە سەرتاپای مێژوی ڕۆژنامەنوسی عیراقدا •

زۆری نەخایاند ڕۆژنامەی نیشتمانیش لە ڕۆژهەڵات سەری دەرهێنا • بەڵام مەودای گەشەکردنی ئەم ڕۆژنامانە کەم بو • بەوێنە لە وڵاتێکی گەورە و خاوەن شارستانەتی کۆنی وەك چین تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ڕێگەی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانە بە زمانی نەتەوەیی نەدرا •

ڕۆژنامە لە هەمو شوێنێك دەتوانێ دو دەوری زۆر جیاواز ببینێ ــ دەورێکی پێشکەوتوی پڕ لە بینا و پەروەردە و هاندانی چاکە یا دەورێکی کۆنەپەرستی ڕوخێنەر • لە سەردەمی ئاڵوگۆڕی گەورەی وەك شۆڕشدا ئەم دو ڕووە جیاوازەی ڕۆژنامەنوسی زۆر ڕون دەردەکەون • شۆڕشی ئەمەریکا و شۆڕشی فەرەنسا دو نمونەی پڕ بەڵگەی ئەم ڕاستییەن ــ لە

---

(٢١) «زوراء» یەکێکە لە ناوەکانی شاری بەغدا .

(٢٢) ژمارەیە لە نوسەران باسی ئەوە دەکەن گوایە یەکەم ڕۆژنامە لە مێژوی عیراقدا ساڵی ١٨١٦ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی داود پاشادا دەرچووە (بڕوانە : فائق بطي ، الصحافة العراقية . ميلادها ــ تطورها ، بغداد ، ١٩٦١، ص ٢١٣). بەڵام ئەمە تاوەکو ئێستە ساغ نەبۆتەوە و وادیارە قەت ساغ نابێتەوە چونکە لە دروستکراو دەچێت . جگە لەوە زۆر وڵاتی تری عەرەب لەو سەردەمە لە عیراق پێشکەوتوتر بون کەچی کەسیان خاوەنی ڕۆژنامەی خۆیان نەبون . یەکەم ڕۆژنامەی نەتەوەیی عەرەبی ڕزقەللا حەسون حەلەبی لە ئەستەمۆل ساڵی ١٨٥٤ بە ناوی «مرآة الاحوال»ەوە دەری کرد و بەر لەوەش محەمەد عەلی گەورە لە قاهیرە ئۆرگانێکی میری بە ناوی «الوقائع المصرية»وە بڵاوکردەوە (بڕوانە : فليب دی طرازي ، تاريخ الصحافة العربية ، بيروت ، ١٩١٣ ، ص ٣٢ ، ٤٩ــ ٥٠) .

رۆژانی شۆڕشی ئەمەریکادا (١٧٧٥ ــ ١٧٨٣) چەند رۆژنامەیەکی کەم لایەنی ئینگلیزە داگیرکەرەکانیان گرت و ئەوە بووە هۆی مردنیــان • زوربــەی رۆژنامەکانیتر بە گەرمی لایەنی شۆڕشیان گرت و دەورێکی باشیــان لــە ریــسواکردنی دوژمن و بەرزکردنەوەی دروشـمە نیشتمانیەکاندا بینی [٢٣]•
ئەم کارە لە رووداوەکانی شۆڕشی فەرەنسەدا زیاتر رەنگی دایەوە • لە ماوەی دە سالی دوای شۆڕشی گەورەی ئەم ولاتە (١٧٨٩ ــ ١٨٠٠) نزیکەی ١٣٥٠ رۆژنامەی نوێ کەوتە بازاڕەوە • رۆژانی شۆڕشی ١٨٤٨ ــ ١٨٤٩ بەلای کەمەوە ٦٠٠ رۆژنامەی نوێ بە زمانی فەرەنسی دەستیان بە دەرچون کرد • کۆمۆنەی پاریــیش (سالی ١٨٧١) تەنها لە پاریس نزیکەی ١٣٠ رۆژنامە و گۆڤاری نوێی خــستە بازاڕەوە •

هەنگاو بە هــەنگاو لەگەڵ پێشــکەوتنی مــرۆڤ دەورو جێــگەی رۆژنامەنوسی لە ژیانی گەلاندا پەرە دەسێنێ • ئیمڕۆ رۆژنامەی وا هەیــە ژمارەی لاپەڕەکانی لە ٤٠ تێدەپەڕێ [٢٤] • دەمێــکە زانــست و مێژو و ئەدەب و وەرزش و هونەر و هەمو روویەکی ژیانی کۆمەلایەتی تێکەڵ بــە لاپەڕەکانی رۆژنامە بون • رۆژنامە و گۆڤاری تایبەتی هەمەچەشنە هــاتونە مەیدانەوە (وەك هی وەرزش [٢٥] و ئافرەت و منداڵ و هونــەر و ئەدەب و قوتابی و لاوان و گەلێکیتر) • رۆژنــامەنوسی بۆتە هــۆی بەهێــزبونی پەیوەندی لەنێوان خەڵك و شار و لادێ و ولاتاندا • بەکورتی ئەم پیشــە گرنگە و بەرهەمەکانی بونەتە بەشێکی نەپچڕاوی ژیانی مرۆڤ • وەك نەهرۆ

---

(٢٣) بڕوانە :
Th. E. Berry, Journalism to day. Its Development and Practical Applications, Second Printing, New York, 1958, PP. 10 — 12.

(٢٤) دێینەوە سەر ئەم باســە .

(٢٥) لە سەرەتای سەدەی بیستەوە لە ئەمەریکا دەستکرا بە بایەخ پیدانی وەرزش لەلایەن رۆژنامەنوسانەوە . ئیستە بەدەگمەن رۆژنامەیەکی ئەوتۆ هەیە هەمو رۆژ بەشێك بۆ هەواڵەکانی وەرزش تەرخان نەکات .

دەڵێ : «ئەوی بە لای کەمەوە رۆژی رۆژنامەیەك نەخوێنێتەوە رونـاکبیر نی‌یە» • لە راستیشدا بەپێی ژمارەیەك سەرچاوەی باوەڕ پێ‌کراو لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا هەر کەسێ لە سەرو تەمەنی منداڵی‌یەوە بێ رۆژی ٤٠ تاوەکو ٤٥ دەقیقە بە خوێندنەوەی رۆژنامەوە دەبەنە سەر [٢٦] • بۆ زیاتر رۆن‌کردنەوەی ئەم مەبەستە چەند نمۆنە و ژمارەیەکی مانادار دەخەینە بەرچاو •

بەپێی راپۆرتێکی یۆنسکۆ ساڵی ١٩٥٩ لە هەمۆ جیهاندا رۆژی ٢٥٠ ملیۆن دانە رۆژنامەی هەمەجۆر بڵاو دەکرایەوە • ئەم ژمارەیە ، بەپێی هەمان راپۆرت ، ساڵی ١٩٦٥ گەیشتە ٣٠٠ ملیۆن • لەگەڵ ئەوەش بەپێی راپۆرتێکی‌تری یۆنسکۆ ساڵی ١٩٦٢ دۆ ملیار کەس ، واتە نیوەی خەڵکی جیهان ، لە رۆژنامە بێ‌بەش بۆن [٢٧] • بەم جۆرە بۆ تێگەیشتنی رۆی جیاوازی رۆژنامەنوسێ پێویستە چەند نمونەیەك لە وڵاتە پێشکەوتووەکان بهێنینەوە •

دەمێکە لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و کەنەدا هەر ٢٤ سەعاتەی پتر لە ٥٥ ملیۆن رۆژنامە دەفرۆشرێ [٢٨] ، واتە هەر ساڵەی ٢٠ بلیۆن دانە •

---

(٢٦) بڕوانە :
((Journalism Tomorrow)), Edited by W. C. Clark, New York, 1958, P. 8.

(٢٧) بڕوانە : هشام توفيق بحري ، صحافة الغد ، القاهرة ، ١٩٦٨ ، ص ١٧ •

(٢٨) سەرەتای ساڵەکانی شەست تەنها لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا پتر لە ١١٫٣٢٢ رۆژنامە لە نزیکەی ٨٫٤٥٠ شار چاپدەکرا (بڕوانە :

"Печать зарубежных стран. Западная Европа, Америка, Австралия", Под редакцией Н.Г.Пальгунова и М.А.Харламова, Москва, 1962, стр. 322-323.

«چاپەمەنی وڵاتانی دەرەوە ــ ئەوروپای رۆژئاوا ، ئەمەریکا ، ئوسترالیا» ، لەژێر چاودێری ن. گ. پالگونۆڤا و م. ا. خارلامۆڤا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ل ٣٢٢ ــ ٣٢٣) . (لەمەودوا : «چاپەمەنی وڵاتانی دەرەوە ») .

ئەمەش ، وەك یەکێك لە شارەزاکان باسی دەکا ، لە فرۆشتنی جگەرە یا گوێزانی تەراش یا پاکەتە بنێشت زیاترە . بەپێی قسەی هەمان شارەزا حەفتەی ١٨ ملیۆن دۆلار (واتە سالی ٩٠٠ ملیۆن [٢٩]) بۆ کڕینی ئەو رۆژنامانە خەرجدەکرێ [٣٠] . هەر لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەوروبەری ١٢٫٥٠٠ گۆڤاری هەمەچەشنە بلاو دەبێتەوە کە نزیکەی ٣٠٠یان گۆڤاری گشتین و ١٫٥٠٠یان بۆ کاروباری ئایینی و ٢٫٠٠٠یان بۆ بازرگانی و ٨٫٥٠٠یان بۆ پیشەسازێ تەرخان کراون [٣١] . تەنها لە گۆڤاری ((The Reader's Digest)) [٣٢] ٢٠ ملیۆن دانە لە هەر ژمارەیەکی چاپ دەکرێ و بەلای کەمەوە ٨٠ ملیۆن کەس دەیخوێنەوە [٣٣] . دیسان لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نزیکەی هەزار گۆڤار و رۆژنامە بە زمانی بێگانە چاپ دەکرێ ، لەمانە دەوروبەری صەدیان رۆژنامەی رۆژانەن [٣٤] .

ئینگلیزەکان لە ئەمەریکاییەکان زیاتر عەودالی گۆڤار و رۆژنامەن . هەر ئینگلیزێك نزیکەی دوو ئەوەندەی ئەمەریکاییەك و سێ ئەوەندەی فەرەنسەییەك رۆژنامە دەکڕێ . هەر ٢٤ سەعات جارێك ٣٠ ملیۆن رۆژنامە دەکەوێتە بازازەکانی ئینگلتەرەوە . سەرەرای ئەوە ٤٠٨٨ گۆڤاری جۆربەجۆر و نزیکەی ١٠٥٠ رابەر و سالنامە و بەرهەمی رۆژنامەنوسیتری

---

(٢٩) دوور نییە ئێستە ئەو ژمارەیە لە ملیار تێپەڕیبێ .
(٣٠) بڕوانە :
F. W. Rucker and A. L. Williams, Newspaper — Organization and Management, Third Reprinting, Iowa, U.S.A., 1961, P. 3.
(٣١) بڕوانە :
((Journalism Tomorrow)), P. 53.
(٣٢) بە عەرەبی بە ناوی «المختار»ەوە دەردەچێ .
(٣٣) بڕوانە :
((Journalism Tomorrow)), P. 53.
(٣٤) بڕوانە : الدكتور ابراهيم عبده ، الصحافة في الولايات المتحدة . نشأتها وتطورها ، القاهرة ، ١٩٦١ ، ص ٢٠٤ .

لەو بابەتە لە ئینگیلتەرە چـاپ دەکرێ (٣٥) •

لە سۆڤیەت هەمۆ سەر لە بەیانی‌یەك تەنها لە رۆژنامەی «ئیزڤێستیا» پتر لە ٨ ملیۆن و لە «پراڤدا» ٩ ملیۆن دانە و هەمۆ سەری مانگێك ١٠ ملیۆن لە گۆڤاری «زدەرۆڤیا» (تەندروستی) (٣٦) دەفرۆشرێ • لە هەمۆ کۆمارەکانی سۆڤیەت بە روسی و زمانی نەتەوەیی خۆیان رۆژی هەزارەها رۆژنـامەی جیاواز چاپ دەکرێ • تەنها لە کۆماری ئوکراینا سالی ١٩٧٠ هەمۆ رۆژێك ١٣٤١ رۆژنامە چاپ دەکرا کە ٩٣٦یان بە زمانی ئوکراینی و ئەوانی‌تری بـە رۆسی و زمانی‌تر بۆن • سالی ١٩١٣ هەر صـەدکەسی رۆسـیا ١ر٢ دانـە رۆژنامەیان بەردەکەوت ، ئەم ژمارەیە سالی ١٩٤٠ بووە ١٩ر٨و سالی ١٩٧٠ گەیشتە ٥٨ دانـە •

ئەم خشتـەیەی خوارەوە پوختـەی بـاری رۆژنامـەنوسی ولاتـە پێشکەوتووەکانمان دەخاتە بەرچاو :

هەر هەزارکەس لە رۆژێکدا چەند رۆژنامەیان بۆ چاپ دەکرێ	سـال	ولات
٧٩	١٩٦٩	یۆغۆسلاڤیا
٩٥	١٩٦٧	ئیتالیـا
١٧١	١٩٦٩	رۆمانیـا
٢١٤	١٩٦٨	بەلغاریـا
٢٢٧	١٩٦٩	هەنغاریـا
٢٥٣	١٩٦٧	فەرەنسـا
٢٧٠	١٩٦٨	چیکۆسلۆڤاکیا
		ولاتە یەکگرتووەکانی

(٣٥) بڕوانە : «چاپەمەنی ولاتانی دەرەوە» ، ل ١٨ .
(٣٦) ئەوی زۆ دانەیەك لەم گۆڤارە بۆ خۆی تۆمار نەکا ئیتر دەستی ناکەوێ .

ئەمەریکا	١٩٦٩	٣٠٥
ئەڵەمانیای فیدراڵی	١٩٦٩	٤٠٠
ئەڵەمانیای دیموکرات	١٩٦٩	٤٠٣
بەریتانیـــا	١٩٦٦	٤٨٨
سویسره	١٩٦٨	٥١٨
یەکیەتی سۆڤیەت	١٩٧٠	٥٨٠

بایەخی بێئەندازەی رۆژنامەنوسی لە ژیانی خەڵـکدا و دەوری لـە هاندان و بزواندنیاندا هەمیشە کارێکیوای کردووە دیکتاتۆر و داگیرکەر و چەوسێنەر بە چاوی ترسەوە سەیری رۆژنامەی خاوێن و نیشتمانپەروەر و رۆژنامەنوسی خۆنەفرۆش بکەن • هەمو زۆربەدەستێك ناچارە کەم و زۆر حیساب بۆ رەخنەی رۆژنامە بکات • هەیانە دەرس لەو رەخنەیە وەردەگرن و بۆ هەڵبژاردنی رێگەی راست کەڵکی لێ دە بنن ؛ هەشیانە پەنا دەبەنە بـەر زەبر و زۆر بۆ دەمکوتکردنی ئەوانەی دەیانەوێ پـەردە لە رۆی کاری چەوت هەڵماڵن و ئافەرینی کاری راست بکان • مێژوی ئادەمیزاد لە کۆنەوە تا ئیستە پڕە لە نمونەی سەیری ئەم راستی • • هەرچەنـدە ئەو «روداوی رۆژانــە»یەی بـاسمان کرد بە فەرمـانی بۆلیـۆس قەیسـەر و لەژێـر سەرپەرشتی خۆیدا لەدایكبو کەچی لەگەڵ ئەوەشدا چ خۆی و چ ئەوانەی دوای ئەو هاتنە سەر تەخت بە وردی سەرپەرشتیـان دەکرد و رێـگەی بلاوبونەوەی هیچ باسێکیان نەدەدا کە دەقـاودەق لەگەڵ بـیر و رێبـازی خۆیاندا نەگونجێ • داگیرکەرە ئینگلیزەکان نەیاندەهێشت ئەمەریکاییەکان بە ئارەزوی خۆیان کاغەز دروستبکەن و گەلێك کوسپیان دەخستە بەردەم هێنـانی کاغەز و مەرەکەب و دامودەزگای چاپ لە دەرەوەی وڵاتەوە • لە حاکمی ڤیرجینیا دەگێڕنەوە گوایە گەرم لە خوا پاڕاوەتەوە لە نیعمەتی (!)

بێچاپخانەیی خۆی و خەڵکی ناوچەکەی (!) بێبەش نەکا [٣٧] . ئینگلیزەکان ئەو کارەیان بۆ خۆیان لە عەقڵەوە بو . بۆنمونە یەکێك لە کێشـە هـەرە گەورەکانی رۆژنامەنوسی لە رۆژانی شـۆرشی گەلی ئەمەریکـدا کەمی کاغەز بو [٣٨] . هەر ئەو کۆسپانەش بونە هۆی ئەوەی دامەزراندنی یەکەم رۆژنامە لە ئەمەریکای دەولەمەندا زۆر دوای ئەوروپا بـکەوێ . یـەکەم رۆژنامەی ئەمەریکایی رۆژی ٢٥ی ئەیلولی ساڵی ١٦٩٠ لە چاپخانە دەرچو ، بەڵام ئەم ژمارەیە تاقانە مایەوە و بنیامین هاریسی خاوەنی پاش چەند رۆژێك لە دەرچونی بووە «میوان»ی کاربەدەستە ئینگلیزەکان لە بەندیخانەی شاری بۆسـتن [٣٩] .

لەگەڵ زیاتر وریابونەوەی خەڵك و پەرەسەندنی بایەخی رۆژنامەنوسی ترسی دەسەڵات پەرستان لە چاپەمەنی ئەوەنـدەی تر بەهێـز بو . چەنـد نمونەیەکی کەمی رابوردوی نزیك بەسە بۆ ساغکردنەوەی ئەم راستییە : دوای کوژاندنەوەی شۆرشی ئیسپانیا فرانـکۆ ژمـارەیەکی بێشـومار رۆژنامەنوسی لە بەندیخانەکان توند کرد و فەرمـانی دەرکرد بۆ خنکاندنی تەنها ... چل کەسیان [٤٠]. دوای کۆدێتای راستڕەوی پورتوگال (٢٨ی مایـسی ١٩٢٦) یەکێك لـەو بڕیارانە رژێمی نوێ یەکسـەر دەریکردن یاسەیەکی زۆر دواکەوتوی چاپەمەنی بو (٢٩ی گەلاوێژی هەمانساڵ) کە فشارێکی زۆری خستە سەر رۆژنامـەنوسی و تـا ئەم چەنـدانەی دوایی بێدەسـتکاری وەك خۆی لە کاردا بو [٤١] .

---

(٣٧) بڕوانە : د. ابراهیم عبده ؛ سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٠ .

(٣٨) بڕوانە : Th. E. Berry, Op. Cit., PP. 1 — 2, 10 — 12 .

(٣٩) Ibid , P. 2.

(٤٠) بڕوانە :
((The Press in Authoritarian Countries)), Published by The International Press Institnte , Zurich, 1959, P. 139.

(٤١) Ibid, PP. 155 — 156.

له زۆر ولاتی ئەمەریـــکای لاتینی شـــتێك نەمـــاوە بۆنی ئـــازادیی رۆژنامەنووسی لێ بێت . سالی ١٩٥٨ لە هەموو پەرەگوای تەنها چوار رۆژنامە هەبوو کە بە هەر چواریان ٤٥ هەزار دانەیان بۆ ملیۆن و نیوێك بەشەر چـــاپ دەکرد (٤٢) . لەو ولاتە تەنانەت رۆژنامەنووسە بێگانەکانیش مافی ئەوەیـــان نییە هیچ هەواڵێك بە دەرەوە بگەیێنن بەر لە وەرگرتنی رەزامەندیی دەزگای تایبەتیی راگەیاندن . لە پەرەگوای تاقە رۆژنامەیەکی سەربەخۆ هەیـــە (٤٣) ، واتە هی میریی خۆی نییە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش کە ناحەزی کاربەدەســـتان نییە ئینجا بۆ ماوەی پازدە ساڵی رەبەق رێگەی پێ نەدرا لە هیچ ژمارەیەکیدا سەروتار بلاو بکاتەوە. نموونەی لەوەش خراپتر هەیە: رۆژنامەی(El Orden) کە ژمارەیەك رۆژنـــامەنووسی ســـەر بـــە میریی بلاویـــان دەکردەوە پـــاش ٢٦ رۆژ لە دەرچوونی قەدەغە کرا چونکە تۆزێك لە رۆژنامەکانیتر کەمتـــر کۆنەپەرســـت بوو (٤٤) .

لە دۆمێنیکان لە ماوەی فەرمانڕەوایی ترۆجیلۆدا خۆی دوو رۆژنامەی دەردەکرد ، یەکەمیـــان ((La Gazette)) کە ســـاڵی ١٩٤٠ دایمـــەزراند و ئەویتریان ((El Caribe)) کە دوای ٨ ساڵ دایمەزراند . ئەم دوو رۆژنامەیە ٦١ هەزار دانەیان چاپ دەکرد و بە هەموو رۆژنامەکانیتریش کە هیچیان تلپی تەزی دیموکراسییان تێدا نەبوو کەمتر لە ١٤ هەزاریان چاپ دەکرد (٤٥) .

لە ولاتانی ئەورووپای رۆژئاوا سەربەستی چاپەمەنیی پارێزراوە و مرۆڤ توانای تەواوی رەخنەگرتنی هەیە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا رۆژنامە نایارەکانی

---

(٤٢) واتە رۆژی ٣٠ دانە بۆ هەزار کەس . بۆئەوەی رادەی نزمیی ئەو ژمارەیـــە تێبگەین دەبێ لەگەڵ ئەو ژمارانەدا بەراوردی بکەین کە لە خشـــتەی پێشـــودا نیشـــانمان داون و دەشبێ ئەوە لە یاد نەکەین کە خوێندەواریی لە ولاتانی ئەمەریکای لاتینی لە زۆر شوێنیتر زیاتر بلاوە .

(٤٣) نـــاوی ((La Tribunna))

(٤٤) بڕوانە : ((The Press in Authoritarian Countries)), P. 169.

(٤٥) Ibid, P. 171.

میرێ لە عەزیەتدان و بیاتۆ پێگرتن بەتەواوەتی رزگاریان نەبووە • هەر بۆ نمونە رۆژنامەی «یومانیتێ»ی پاریسێ لە ماوەی ٨ ساڵدا (١٩٥٠ ــ ١٩٥٨) تەنها ٢١٤ جار دراوە بە دادگا [٤٦] •

لێرەدا جێی خۆیەتی چەند رویەکی تایبەتێ رۆژنامەنوسێ جیهانی سەرمایەدار بخەینە بەرچاو • لە رۆژانی شۆرش و راپەرین و ئاڵوگۆرە بۆرجوازی یە گرنگەکاندا زوربەی هەرە زۆری چاپەمەنێ ئەو وڵاتانە دەوری پێشکەوتویان دەبینی بەوەی بوبونە هێزێکی بزوێنەری گەورەی رەوزەوەی مێژو • بەلام دوای وەرگرتنی دەسەڵات و پەرەسەندنی پەیوەندێ سەرمایەدارێ و دەست پێکردنی چەوساندنەوەی کۆلۆنیالی زوربەی ئەو رۆژنامانەش وەك زۆر رویتری ژیانی روناکبیرێ و کۆمەڵایەتێ وڵات کەوتنە سەر بارێکی نوێ • بەپێی یاسای نەگۆڕاوی سەرمایەدارێ «ماسی یە گەورەکان دەستیان کردە خواردنی ماسی یە بچوکەکان » • لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کار گەیشت بەوەی سەرتاپای هۆکانی راگەیاندن کەوتنە دەست ژمارەیەك ترێستی دەسەڵاتدارەوە کە خاوەنەکانیان لە ریزی پێشەوەی سەرمایەدارە گەورەکانی ئەو وڵاتەن • بە وێنە ئەو پارەیەی یەکێك لەو دەزگایانە بۆ کاری رۆژنامەنوسێ هەمو ساڵێك دەیخاتە گەڕ ٢٥٠ ملیۆن دۆلارە [٤٧] • لە وڵاتێکی بچوکی وەك بەلجیکا دەوروبەری کۆتایێ سەدەی نۆزدە ٩٢ رۆژنامەی رۆژانە دەردەچو ، ساڵی ١٩٢٧ ئەو ژمارەیە هاتە سەر ٧٦ و ساڵی ١٩٣٩ بووە ٦٥ و ساڵی ١٩٦١ هاتە سەر ٥٤ رۆژنامە کە بەسەر یەکەوە رۆژی ٣ر٢ ملیۆن دانە چاپ دەکەن [٤٨] • هەر بەوجۆرەش دامەزراندنی رۆژنامەیەکی نوێ لە وڵاتە سەمایەدارەکاندا بۆتە کارێکی

(٤٦) « چاپەمەنێ وڵاتانی دەرەوە » ، ل ١٧٢ .
(٤٧) بڕوانە : «رابەری رۆژنامەنوس» ، ل ٧٥٢ .
(٤٨) بڕوانە : « چاپەمەنێ وڵاتانی دەرەوە » ، ل ٩ .

ئەوتۆ بە خەڵك و دەزگای پارەداریّ زۆر نەبێ هەڵنەسوڕێ • بەپێی قسەی شارەزایان لە چلەکاندا ، نەك ئێستا ، دامەزراندنی رۆژنامەیەکی نوێ لە ئینگلتەرە بە لای کەمەوە پێویستیّ بە ۲ ملیۆن پاوەن هەبۆ ، ئەویش تەنها بۆ دەست پێ‌کردنی کار [٤٩] • ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا دەبو خێرا بکەوێتە گەڕ و پەرە بسێنێ بەرلەوەی قوت بدرێ •

لە روی ناوەرۆکیشەوە رۆژنامە و گۆڤارە بۆرجوازی‌یەکان زۆر گۆڕاون • ئێستە گەلێك لە جاران کەمتر بایەخ بە سیاسەت دەدەن • جاران بەرهەمی بیری شکسپیر و ڤۆلتێر و رۆسۆ و کەسانی‌تری وەك ئەوان شوێنی دیاریان لەسەر لاپەڕەکانی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە هەبۆ ، ئێستەش باسی دیوەخان و جل و بەرگ و مێزی قومار و ژمارەی دۆست و تاوڵەی وڵاخی خوا پێداوەکان جێگەی ئەوانیان گرتۆتەوە • بەپێی لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی ٦٠٪ی ئەو هەواڵانەی یەکێك لە رۆژنامەکانی شاری دیترویتی ئەمەریکایێ لەسەر لاپەڕە یەکی بلاّوی کردۆنەوە بریتی بووە لەباسی جەردەیێ و خراپەکاریّ [٥٠] • چ لە ئەورووپای رۆژئاوا و چ لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئەو جۆرە رۆژنامانەی هەر لەوێ کاتی خۆی ناوی « رۆژنامەی زەرد »یان بۆ هەڵبژێرراوە [٥١] گەلێك زیاتر لەو رۆژنامانەی ئەو رێگەیەیان

---

(٤٩) K. Martin, The Press the Public wants, London, 1947, P. 32.
لەم سەرچاوەیەدا گەلێك زانیاری و بەڵگەی پڕمانا دەربارەی ئیحتیکاری کاری رۆژنامەنوسیّ هەیە (Ibid, PP. 33 — 55) .

(٥٠) بڕوانە : الدکتور حسین عبدالقادر ، الصحافة کمصدر للتأریخ ، الطبعة الثانیة ، القاهرة ، ١٩٦٠ ، ص ١٢٩ .

(٥١) ئەو رۆژنامانەی رێبازێکی تایبەتی‌یان نی‌یە و هەر بەدوای قازانجدا دەگەڕێن ئەگەرچی لەسەر حیسابی ناو و شەرەفی خەڵکیش بێ پێیان دەڵێن « رۆژنامەی زەرد » . ئەم ناوە بۆ یەکەم جار لە ئەمەریکا لە کۆتایێ سەدەی رابوردودا بۆ ئەم مانایە بەکار هێنرا . ساڵی ١٨٩٥ لە یەك کاتدا دۆ رۆژنامەی نیۆیۆرك World لەگەڵ New York Journal لەسەر لاپەڕەی یەکەمیان وێنەی منداڵێکی کراس‌زەردیان بلاّوکردبۆوە =

نەگرتۆتەبەر لەبرەودان • هەر بۆنمونە رۆژنامەیەکی کۆنی بەناوبانگی وەك «تایمس»ی ئینگلیزی رۆژی ۳۰۰ هەزار و «نیۆیۆرك تایمس»ی ئەمەریکی ۷۰۰ هەزار و «مۆنـد»ی فەرەنسی ٤۰۰ هەزار دانەیان لێ چاپدەکرێ ، کەچی «رۆژنامەی زەرد»ی وا هەیە رۆژی ٥ ملیۆنی لێ دەکەوێتە بازاڕەوە •

بەشی زۆری داهاتی رۆژنامە رۆژئاواییەکان لە پارەی ئیعلانەوە دێت • دەزگا سەرمایەدارەکانی ئەمەریکا سالی نەك چەند ملیۆنێك یا چەند ملیارێك بەڵکو چەند بلیۆنێك دۆلار تەنها بۆ پرۆپاگەندە و ئیعلان خەرج دەکەن[٥٢]• لە ولاتێکی کەم گەشە کردوی وەك یۆنان پارەی ئیعلان ٥۰٪ تـا ٦۰٪ی گشت داهاتی چەند رۆژنامەیەکی ناودار پێکدەهێنێت • ٦۰٪ی پوختـەی داهاتی بێشوماری رۆژنـامەی «فرانس سـوار»ی پـاریسی لە پـارەی ئیعلانەوەیە [٥٣] • هەر لەبەر ئەم هۆیەشە کە رۆژنـامە رۆژئاواییەکان بـە بارست زۆر گەورەن • زۆریان ٤۰٪ و هەندێکیان ۷۰٪ی لاپەڕەکانیـان بۆ ئیعلان تەرخان دەکەن • رۆژانی یەك شەموان لاپەڕەی ژمـارەیەك لـە رۆژنامە ئەمەریکاییەکان دەگاتە ۲۰۰ لاپەڕە و هەندە جارێکیش خۆی دەدا لە ٤۰۰ ــ ٤٥۰ لاپەڕە کە نزیکەی ۷٥ ــ ۸۰٪یـان بۆ ئیعـلان تەرخـان

= کە بە توانجەوە باسی خەڵکی ناوداری دەکرد بەنیازی لەکەدار کردنیـان . لەسەر یەکەمێ ئـەو «شەرەفـە» بـەرزە هـەردو رۆژنـامە کەوتنـە دۆبەرەکییەکی زۆر توند و تیژ . لەمکاتەدا سەرنوسـەری رۆژنـامەی ((New York Press))ناوی «زەرد»ی بەسەر ئەو دۆ رۆژنامەیەدا ، کە لەسـەر کراس زەرد شەڕیان بو ، داسەپاند . لەوکاتەوە «رۆژنامە یـا چاپەمەنی زەرد» بۆنە دۆ زاراوەی بلاو کە وەك ناتۆرە بۆ ئەو چاپەمەنییانە بەکاردەهێنرێن کە لە نوسیندا پەیڕەوی رەوشت ناکەن .

(٥٢) بڕوانە : F. W. Rucker and H. L. Williams, Op. Cit., P. 6 .
بەپێی هەندێك سەرچاوە ئەو پارەیە سالی ۱۹٤۱ خـۆی لە ۲ بلیـۆن دۆلار و سالی ۱۹٦۱ خۆی لە ٥ بلیۆن داوە (بڕوانە : د. ابراهیم عبدە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۳۰٦) .

(٥٣) «چاپەمەنی ولاتانی دەرەوە» ، ل ٤۹ ، ۱۷۰ .

دەكرێ (٥٤) .

كار و هونەری دەركردنی رۆژنامە و گۆڤار بێوچان لە پێشكەوتن و بەرزبونەوەدایە . هەرچەندە مەكینەی ئۆتۆماتیك و كەمپیوتەر بەخێرایی جێگەی كاری ئینسان دەگرنەوە ، بەڵام دەركردنی رۆژنامەیەكی بەناوبانگ هێشتا پێویستی بە سەدان و هەزاران نوسەر و بەڕێوەبەر و كارگەر هەیە . یەكێك لە رۆژنامە ناودارەكانی ژاپۆن نیازێتی هەمو رۆژ بە تەلەڤیزیۆنی تایبەتی لاپەڕەكانی بگەیێنێتە ماڵان تەنها بۆئەوەی لە گێرمە و كێشەی دابەش كردن و قەڵەباڵغی تۆكیۆ خۆی قوتار بكات .

ئەو راستییانەی بەكورتی باسمان كردن بایەخ و باری رۆژنامەنوسی دەخەنە پێش چاو . گەلی كوردیش لەم دەریا پان و بەرینە بێبنەی رۆژنامەنوسیدا قەترە ئاوێكی هەیە ، بەڵام مێژوی ئەو قەترەیە بۆ خۆی دەریایەكە . لە لاپەڕەكانی بەشی داهاتوی ئەم كتێبەدا هەوڵدەدەین بەپێی توانا چەند روێەكی ئەم باسە بخەینە بەرچاو تاوەكو باشتر لە زروفی دەرچونی « تێگەیشتنی راستی » بگەین .

(٥٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٧ .

بەشی دووەم

چمکێك لە مێژوی رۆژنامەنوسی کوردی

(سەرەتای پەیدابونی رۆژنامەنوسی هەمو گەلێك مێژوی تایبەتی خوی هەیە ٠ ئەو مێژووە بەستراوە بە گەلێك هوی جیاوازەوە ، بویەکا رونکردنەوەی پێویستی بە رونکردنەوەی زور لایەنی ژیانی سیاسی و کومەلایەتی‌یە ٠ بەنیسبەت پەیدابونی رۆژنامەنوسی کوردی‌یەوە جگە لە مەرجەکانی ناوەوەی کومەل چەند هویەکی دەرەوە دەوری زوریان تیا بینیوە٠ یەکێك لەو هویانە برتی‌یە لە پەیدابونی رۆژنامەنوسی و پەرەسەندنی دەوری لە ژیانی روناکبیری و سیاسی گەلانی دراوسێی کوردا ٠)

وەك لە بەشی یەکەمی ئەم کتێبەدا باسمان کرد زور بەسەر دوزینەوەی مەکینەی چاپدا تێنەپەری کە ئەوروپاییەکان پیتی عەرەبیشیان دارشت ٠ بەلام ماوەیەکی زوری دەویست بەرلەوەی چاپخانەی نوێ و پیتی عەرەبی بگەنە ولاتە موسلمانەکان ٠ راستە لە کوتایی سەدەی پازدەوە چاپ و چاپەمەنی نوێ گەیشتە ولاتی عوسمانی ، بەلام نە ئەمیان و نە ئەویان بە تورکی و عەرەبی نەبون ٠ یەکەم دەزگای چاپ ئەو جولەکانە هێنایانە تورکیاوە کە لەدەست زورداری فەرمانرەوایانی ئیسپانیا پەنایان هێنایە بەر ولاتی عوسمانی٠ ئەمانە سالی ١٤٩٤ یەکەم چاپخانەیان لە هەمو ئیمپراتوری عوسمانیدا لە

ئەستەمۆڵ دامەزراند ، بەڵام تەنها دەوروبەری بیست ساڵێك ژیا [1] • دوا بەدوای ژمارەیە چاپخانەی‌تری وەك ئەو دامەزرێنرا کە هەندێکیان بەر شاری‌تریش کەوتن •

ئەرمەنەکانیش زۆ هاتنە مەیدانی چاپ و چاپەمەنی‌یەوە • ساڵی ١٥٦٥ یەکەم چاپخانەی ئەرمەنی لە ئەستەمۆڵ کەوتە کار [2] • ساڵی ١٧٧٣ لە ئیچمادزینی نزیك یەریڤان ، واتە لەناو ئەرمینیا خۆیدا ، چاپخانەیەکی سەربەخۆ بە پیتی تایبەتی ئەرمەنی دامەزرێنرا • زۆری نەخایاند چەند کتێبێکی ئەرمەنی ئایینی و زانستی بە چاپکراوی کەوتنە بازاڕەوە • دوای ئەرمەن یۆنانی‌یەکان سەرەتای سەدەی حەڤدە چاپخانەی سەربەخۆی خۆیانیان لە ئەستەمۆڵ دامەزراند •

چاپ بە زمانی گەلە موسڵمانەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی زۆر لەوە دواکەوت • سیاسەتی کوێرانەی سوڵتانەکان و دواکەوتویی خەڵك لەمەدا دەوری گەورەیان بینی • وەك دەگێڕنەوە ساڵی ١٤٨٣ سوڵتان بایەزیدی دووەم فەرمانێکی بۆ قەدەغە کردنی چاپ دەرکرد و خنکاندنی کردە سزای ئەوانەی لەو فەرمانەی دەردەچن و گوایە سوڵتان سەلیم یاوزیش ساڵی ١٥١٥ ئەم فەرمانەی دوبارە کردۆتەوە • هەرچەندە ئەم باسە جێی گومانە و هێشتا

---

(١) بڕوانە :

Желтяков А.Д., Начальный этап книгопечатания в Турции,-" Ближний и Средний Восток. История, Культура, Источниковедение", Москва, 1968.

ا. د. ژیۆلتیاکۆف ، سەرەتای چاپکردنی کتێب لە تورکیا ، ــ کتێبی «ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست . مێژو ، ڕوناکبیری ، کاری بیبلیۆگرافی » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ ، ل ٤٧.

(٢) ساڵی ١٥١٢ لە شاری ڤینیسیای ئیتالیا یەکەم کتێب بە زمانی ئەرمەنی چاپکرا .

به تەواوەتی ساغ نەبۆتەوە [٣] بەلاّم ئەوەندە هەیە بەپێی یاسا رێگەی چاپخانەی کەمینە ئاینییەکان نەدەدرا هیچ بە زمانی تورکی یا عەرەبی چاپ بکەن [٤] . ئەو چاپخانانە خۆیشیان لەگەڵ بەرزبۆنەوەی هەستی نەتەوەیی لەناو ئەرمەن و یۆنانییەکاندا یەك لەدوای یەك داخران .) ٤

کار لەوەش تێپەڕی . سولتانەکان چاپکردنی کتێبیان بە کفر دادەنا ، بەتایبەتی کتێبی ئاینی . هەندێك سەرچاوەی تورکی باسی ئەوە دەکەن چۆن سولتان محەمەدی چوارەم (١٦٤٨ ــ ١٦٨٧) فەرمانی داوە هەمو ئەو قورئانانەی کابرایەکی ئەوروپایی بە چاپ کراوی لەگەڵ خۆی هێنابونییە ئەستەمۆڵ تورڕ بدرێنە ناو دەریاوە . هەر بە فەرمانی ئەویش ئەو پێتە عەرەبییانەی بە دیاری لە ڤینیساوە بۆیان نارد فڕێ دراونەتە دەریاوە [٥] .

لەگەڵ ئەوەش روناکبیرانی ولاّتی عوسمانی زۆ لە بایەخی چاپ گەیشتن . سەرەتای سەدەی حەقدە ژمارەیەکیان ویستیان چاپخانە لە دەرەوەی ولاّتەوە بهێنن . جێبەجێ کردنی ئەم ویستە لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان کردن[٦] کارێکی ئاسان نەبو . دەبو فەرمانڕەوایان چەند جارێك تاڵی ژێرکەوتن لە

---

(٣) تاوەکو ئێستا ئەو دۆ فەرمانە نەدۆزراونەتەوە ، هەرچەندە فەرمانڕەوایانی دەولەتی عوسمانی هەر لە سەرەتاوە بایەخی تەواویان دەدا بە پاراستنی هەمو بڕیار و فەرمانێکی میری .

(٤) بڕوانە : ا. د. ژیۆلتیاکۆڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٠ .

(٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٥١ .

(٦) فەرمانڕەوا دواکەوتووەکانی دەولەتی عوسمانی تەنها لە کتێبی چاپکراو سڵیان نەدەکردەوە . ئەوان لە هەمو کتێبێکی جیهانبینی دەترسان ، جا با دەستنوسیش بوایە . بەلگەی ئەمە زۆرە . هەروەك نمونە ئەمە دەگێڕینەوە : عەلی پاشای سەدری ئەعزەم کتێبخانەیەکی یەکجار گەورەی هەبو کە تەنها ناوی کتێبەکانی لە چوار بەرگدا نوسرابونەوە . بەر لە مردنی (١٧١٦) کتێبخانەکەی وەقفکرد . بەلاّم (شێخ الاسلام) رەتیکردەوە چونکە دەستنوسی فەلسەفی و زانستی تێدا بو کە بەلای ئەوەوە بریتی بون لە درۆ و دەلەسە .

بەردەمی ئەوروپاییەکاندا بچێژن تا تێبگەن هۆی سەرکەوتنی ئەوان ئەنجامی پێشکەوتنیانە. ئەمە کارێکی وای کرد وردە وردە دەرگا بۆ دەسکەوتی زانستی «کافرانی رۆژئاوا» بکرێتەوە. بەمجۆرە رێگە بۆ دامەزراندنی چاپی نوێش بە زمانی گەلە موسلمانەکان خۆش بو . رۆژی ٥ی تەموزی سالی ١٧٢٧ سولتان ئەحمەدی سێیەم بەپێی فەرمانێکی تایبەتی رێگەی دامەزراندنی چاپخانەی دا بە کابرایەك کە ناوی مستەفا موتەفەرزیق بو ، بەلام مەرجی بۆ دانا کە هیچ جۆرە بەرهەمێکی ئاینی وەك قورئان و تەفسیر و حەدیس و ئەو بابەتانە قەت چاپ نەکات . سەیر ئەوەیە لەم قۆناغەدا خۆشنوسەکان دژی چاپ وەستان و وەك نیشانەی ناڕەزایی بەرامبەر رێگەدانی دامەزراندنی چاپخانە قەلەم و دوێتەکانیان خستە دارە مەیتێکەوە و بە شاردا گێڕایان [٧]. لەگەل هەمو ئەمانەش لە کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەوە کاری چاپەمەنی نوێ هەنگاوی باشی لە ولاتی عوسمانی بەرەو پێشەوە ناو ئەوەش سەرەتایەکی پێویست بو بۆ پەیدابونی رۆژنامە و رۆژنامەنوسی لەو ولاتەدا .

رۆژنامەش وەك کتێب سەرەتا لەناو کەمینە ئاینییەکانی ئیمپراتۆری عوسمانیدا پەیدا بو . ئەرمەنەکان زۆر زو رۆژنامەی نەتەوەیی خۆیانیان دامەزراند [٨] . بەلام یەکەم رۆژنامە لە خاکی عوسمانی خۆیدا سالی ١٨٢٥ لە شاری ئەزمیر بە فەرەنسەیی دەرچو . دوای ئەوە بە دەوروبەری حەوت سال (١٨٣٢) یەکەم رۆژنامە بە ناوی «تەقویمی وەقایع»ەوە بە زمانی تورکی

---

(٧) ا. د. زیلتیاکوف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٦ ــ ٥٧ .

(٨) نوسەری ئەرمەنی دوکتۆر ئەستارجیان بە شانازییەوە باسی ئەوە دەکا کە ئەرمەن دەهەم گەلی جیهانن رۆژنامە و گۆڤاری خۆیان دامەزراندووە و لەوەدا پێش تورك و ئەمەریکاییەکان کەوتون (بڕوانە : الدکتور ك. استارجیان ، تاریخ الثقافە والادب الارمنی ، الموصل ، ١٩٥٤ ، ص ١٣١) . یەکەم گۆڤار بە زمانی ئەرمەنی لە مەدراس بە ناوی «ئازدارار»ەوە سالی ١٧٩٤ ــ ١٧٩٦ چاپکرا .

چاپ کرا . ئەمە بووە سەرەتایەکی گرنگ بۆ مێژوی رۆژنامەنوسی گەلانی ناو دەولەتی عوسمانی . چل سالی نەخایاند کە ژمارەی رۆژنامە و گۆڤاری ئەم گەلانە گەیشتە ٤٧ ، لەمانە ١٣یان بە تورکی و ئەوانی‌تریان بە یۆنانی و ئەرمەنی و عەرەبی و بەلغاری و فەرەنسی و چەند زمانێکی‌تر بون [٩] . رۆژنامەی تورکی وەك «ترجمان احوال» و «تصور افكار» و هی‌تر بەناو خوێندەواری کوردیشدا بلاودەبونەوە . لە ئێرانیش سالی ١٨٥١ یەکەم رۆژنامەی فارسی کەوتە دەست خوێندەواران و تا سەرەتای سەدەی بیست رۆژنامەنوسی ئەم ولاتە گەیشتە پلەیەك شوێنی دیاری لە ژیانی رۆژانەی کۆمەلدا هەبێ [١٠] .

جێگەی رۆژنامەنوسی لە ژیانی روناکبیری و تایبەت سیاسی ئەم گەلانەدا رۆژبەرۆژ زیاتر دەبو . ناحەزانی عوسمانی و قاجاری چاپەمەنی‌یان کردە چەکی کاریگەری خەباتی سیاسی رۆژانەیان . وەك دواییش بە درێژی

---

(٩) بڕوانە :

Новичев А.Д., Турция. Краткая история, Москва, 1965.

ا. د. نۆڤیچێف ، تورکیا . کورتەی مێژوی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٣٣ .

(١٠) بڕوانە :

J. M. Upton, The history of Modern Iran. An itroduction, Fourth Printing, Massachusetts, 1968, P. 11.

ئەوەی گومانی تێدا نی‌یە سالی ١٨٥١ ناصرەددین شا یەکەم رۆژنامەی بە زمانی فارسی بلاوکردەوە ، بەلام هەندێ سەرچاوە سالی ١٨٢٨یان بە سەرەتای دەستپێ‌کردنی رۆژنامەنوسی فارسی داناوە (بڕوانە : احمد عبدالكريم ، الصحافه الايرانيه ، بغداد ، ١٩٧٢ ، ص ٧) .

باسی دەکەین « عوسمانیـانی نوێ » [11] و دوا بەدوای ئـەوان تورکانی لاو[12] ژمارەیەکی زۆر رۆژنـامە و گۆڤاریان لەنـاوەوە و دەرەوەی ولاَت دامەزراند • شۆڕشـگێرانی ئێران سەرەتای شۆڕشی دەستوری (١٩٠٥ — ١٩١١) نزیکەی ١٥٠ رۆژنامە و گۆڤاری هـەمەجۆریان دامـەزراند کە هێ وایان تێدا بو لەوکانە زووەدا ٥ تا ١٠ هەزار دانەی چاپ دەکرد [13] • تـا دەهات سەنگی رۆژنامە و رۆژنامەنوسێ لەناو عەرەب و ئەرمەندا قورسـتر دەبـو •

بێ‌گومان ئەمانە هەمو لە ژیانی رونـاکبیرێ و سیـاسێ گەلی کوردا رەنگیان دایەوە و بونە هۆیەکی هاندەری گرنگ بۆ خوێندەوارە دڵڕبینەکانی کە ئەوانیش بیر لە دامەزراندنی رۆژنامەی تایبـەتێ خۆیـان بکەنـەوە • عەبدولرەحیم رەحمی هەکارێ کە یەکێـکە لە پێشـرەوانی رۆژنـامەنوسێ کوردێ کاتی خۆی لەم‌بارەیەوە نوسیویە دەلێ : ئێمە دەبینین چۆن «خەباتا وان (مەبەستی ئەرمەنە — ك• م•) بەشەو و رۆژ مرۆڤ لێ حـەیران دەبێ —

---

(١١) «عوسمانی‌یە نوێکان» یا «عوسمانیانی نوێ» (العثمانیون الجدد) ناوی رێکخراوێکی نیشتمانی‌یە کە سالی ١٨٦٥ دەستەیە پیـاوی سـیاسێ تورکیا بەنهێنی دایانمەزراند بۆ خەباتکردن لەپێنـاوی دامـەزراندنی رژێمێکی دەستوریدا .

(١٢) رەنگبێ «تورکانی لاو» لە «تورکە لاوەکان» بۆ مانای (الاتراك الفتیـان) زیـاتر دەسـت بـدا .

(١٣) بڕوانە :

Иванов М.С., Очерк истории Ирана, Москва, 1952.

م. س. ئیڤانۆڤ ، کورتەی مێژوی ئێران ، مۆسکۆ ، ١٩٥٢ ، ل ٢١٢ — ٢١٣ .

هەر رۆژێ غەزەتەکی ، هەر رۆژێ مجموعەکی ، هەر رۆژە کتێبەکی دەریدەخەن » (١٤) .

لەگەڵ ئەوەش کاری رۆژنامەنوسی لەناو کوردا زۆر درەنگتر لە گەلانی دراوسێی پەیدابو . دواکەوتویی و بەتایبەتی لاوازی دەستەی ئینتیلیجێنسیا (١٥) یەکەم هۆی ئەمە بو . هەر بۆنمونە رۆژانی شۆرشی دەستوری ئێران پیاوە سیاسیەکانی کوردیش دەیانتوانی وەك تازەرییەکان بێکۆسپ رۆژنامەی خۆیان دەرکەن . کەچی وادیارە کەسێکیان بیریان لە کارێکیوا پێویست نەکردۆتەوە هەرچەندە هەزاران رۆلەی کورد لەو شۆرشە گەورەیەدا بەشدار بون (١٦) .

بۆ پەیدابونی رۆژنامەنوسی کوردی دەبو خوێندەواری وەك رۆی هەرە گرنگی ژیانی روناکبیری و دروستبون و پەرەسەندنی دەستەی ئینتیلجێنسیا وەك دیاردەیەکی زۆر گرنگی ژیانی کۆمەڵایەتی بگەنە رادەیەکی ئەوتۆ نەبونی چاپەمەنی نەتەوەیی لەگەڵی نەگونجێ . ئەم دۆ

(١٤) بڕوانە گۆڤاری «ژین» ، ئەستەمول ، ساڵی یەك ، ژمارە ٨ ، ٩ی کانونی دووەمی ١٣٣٥ ، ل ١٦ ــ ١٧ .
ئەم گۆڤارە دوای شەڕی یەکەمی جیهان لە ئەستەموڵ لە چاپخانەی «نجم استقبال» بە کوردی و تورکی چاپ دەکرا . خاوەن ئیمتیاز و لێپرسراوی ئەشرەف حەمزە و دوای ئەو مەمدوح سەلیم بو . عەبدولرەحیم رەحمی خەڵکی هەکاری ئەندامی دەستەی نوسەرانی بو . لەژێر ناوی گۆڤارەکە نوسراوە : «دین ، ئەدەبیات ، اجتماعیات و اقتصادیاتدن بحث ایدر تورکجە ــ کوردجە مجموعەدر » . ئەو سەرچاوانەی «ژین»یان بە رۆژنامە داناوە هەڵەن .
(١٥) ئینتیلیجێنسیا (یا ئینتیلیگێنسیا) لە وشەی (Intellegence) ی لاتینی کۆنەوە وەرگیراوە کە مانای زیرەك و دانا و تێگەیشتو دەگەیێنێ . لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە بۆتە زاراوێکی کۆمەڵایەتی کە مانای دەستەی خوێندەوار دەگەیێنێ . روناکبیرانی رۆس یەکەم کەس بون ئەم زاراوەیان بۆ مانای نوێی بەکارهێنا .
(١٦) بڕوانە : م. س. لازەرێف ، کوردستان و کێشەی کورد ، ل ١١٨ .

ئاڵوگۆڕە پێکەوە بەستراوە لەناو کوردا هێواشتر ڕۆیان دەدا وەك لەنـاو زۆربەی گەلانی دراوسێی ئەودا ٠ بـەڵام لەگەڵ ئەوەش هـەردوکیان لـە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە بونە ڕوداوێکی هەست پێکراو ، بەرادەیەك بایەخدان بە خوێنـدەواری بووە یەکێـك لە دروشـمەکانی بزوتنـەوەی ئازادیخوازی کورد ٠ لێرەدا پێویـستە سـەرنج بۆ ئـەوەش ڕاکێشـین کە فێرگەی ئاینی لە کوردستان لە دێرزەمانەوە جێگەی شیاو و دیاری بووە و زانا و خوێندەواری باشی پێگەیاندووە ٠ زۆربەی ئەو زانایانە لە هەست و خزمەتی نەتەوەیی ڕاست بێبەش نەبون و دەستی باڵایـان لە پێشخـستنی ژیانی ڕوناکبیری گەلدا هەبو ٠ حاجی قادر و مەلای گەورە و دەیانی تری وەك ئەوان بەرهەمی پڕشانازی ئەو فێرگانە بون کە جگە لە باسی ئاینی بایـەخی زۆریان بە ئەدەبی نەتەوەییش دەدا [١٧] ٠

سەرەڕای ئەوە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە خوێندن لەسـەر شێوازی نوێ گەیشتە کوردستانیش ٠ بۆنمونە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان لە عەقرە ٣٠ قوتابی و لە زاخۆ ٤٠ و لە عەمـادیە ٤٥ و لە ڕەوانـدزیش ئەوەندە و لە دهۆك ٥٠ و لە کۆیە ١٢٥ و لە سلێمانی بە شارباژێڕەوە ١٤٠ و لە سـەلاحیە ١٥٠ و لـە هـەولێر ١٥٥ قوتـابی لە فێـرگەکانی مـیری دەیانخوێند [١٨] ٠ دیـان بەر لە کۆتایی سەدەی ڕابوردو چەند فێرگەیەکی ڕوشدیە (ناوەندی) لە نـاوچە کوردیەکاندا کرایەوە کە ژمـارەیەکیان فێرگەی ناوەندی سـەربازی بون ٠ بە وێنـە سـاڵی ١٨٩٣ فێرگەیـەکی ڕوشدیەی سەربازی لە شاری سلێمانی کرایەوە و پاش چەند ساڵێکی کەم

---

(١٧) دەربارەی مێژو و بلاوی ئەو جۆرە فێرگانە و شوێنی زانا و بایەخیان بڕوانە : محمد القزلجي ، التعريف بمساجد السليمانيه ومدارسها ، بغداد ، ١٣٥٦ هـ (١٩٣٨ م) ٠

(١٨) بڕوانە : عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني (١٦٣٨ ــ ١٩١٧) ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ١٧٩ ــ ١٨٠ ٠

بەشێك لە دەرچوانی ئێررانە بەغدا و ئەستەمۆل[19] • بەر لە کەوتنی عوسمانییەکان ژمارەی قوتابیانی ئەم فێرگەیە گەیشتە ١١٠ کەس جگە لە ٧٠ کەسیتر کە لە فێرگەی ناوەندی مولکی دەیانخوێند [20] •

خوێندن و خوێندەواری لە شاری گەورەی وەك دیاربەکر زۆر لەوە زیاتر و خێراتر پەرەی سەند • ئاڵوگۆڕە روناکبیرییە گەورەکانی پایتەخت و لە رێگەی ئەوەوە پێشکەوتنی گەلانی رۆژئاوای ئەوروپا زیاتر کاریان کردە سەر دەستەی خوێندەواری نوێی ئەو جۆرە شارانە • لەوەش گرنگتر ئەوە بۆ کە ژمارەیەکی زۆر لە خوێندەوارانی کورد وەك فەرمانبەر یا قوتابی دەزگای زانستی و سەربازی لە ئەستەمۆل کۆبوبونەوە • هێشتا سەدەی نۆزدە کۆتایی نەهاتبو کە لەناو ئەمانەدا هی وا هەڵکەوت بۆ خوێندن یا کاری دیپلۆماسی رویانکردە ئەوروپاش • دیارە ئەم رووداوانە چاوی خوێندەواری کوردیان کردەوە و خستیانە سەر رێبازێکی نوێ • هیچ لە خۆوە نییە یەکێکی وەك مستەفا پاشا یامولکی کە لە ریزەکانی سوپای عوسمانیدا گەیشتە بەرزترین پایە و ماوەیەکی زۆری ژیانی لە ئەستەمۆل بردە سەر ، دوای گەڕانەوەی لە کاتێکی ناسکی مێژوی گەلەکەیدا ئەو هەمو بایەخەی بە کاری رۆژنامەنوسیدا • یا چۆن نەوەی بەدرخان پاشا و کوڕانی جەمیل پاشا [21] چاپەمەنییان خستبووە سەرو ئەرکەکانی خەباتی بێوچانی رۆژانەیان •

---

(١٩) محمد امین زکی ، تاریخ السلیمانیه ، نقله الی اللغة العربیة الملا جمیل الملا احمد الروزبیانی ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٠٥ — ٢١٠ .

(٢٠) هەمان سەرچاوە ، ل ٢١٠ .

(٢١) تایبەت مەدحەت و عەبدولڕەحمان و جەلادەت بەدرخان و قەدری و ئەکرەمی جەمیل پاشا کە هەمویان جێگەی دیاریان لە ژیانی روناکبیری کوردا هەبو . ناوبراوان ماوەی زۆریان لە ئەستەمۆل و شارە پێشکەوتووەکانی ئەوروپا بردە سەر و زمانێك یا زیاتریان لە زمانە ئەوروپاییەکان دەزانی .

ئەمانە لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەیی و زۆربونی فشاری زوڵم و زۆری عوسمانی و قاجاری و چەسپ بونی رۆژنامەنوسی وەك كارێكی كارىگەر لەناو هەمو دراوسێكانی كوردا رێگەیان بۆ پەیدا بونی رۆژنامەنوسی كوردی خۆش كرد . بەڵام بەهۆی رژێمی خوێناوی سولتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە دوامەرجی لەدایكبونی كورپەی نوێ لەناو وڵات خۆیدا نەبو . ئەمە و چەند هۆیەكی تر كە لەخوارەوە باسیان دەكەین ، شاری قاهیرەیان كردە شوێنی لەبار بۆ چاپكردنی یەكەم رۆژنامە لە مێژوی كوردا .

سولتان عەبدولحەمید كە سەرەتا خۆی بە دەستورپەروەر دادەنا و لەراستیدا پیاوێكی غەداری ترسنۆك و فێڵباز بو لەو رۆژەوەی هاتە سەر تەخت (ساڵی ١٨٧٦) كەوتە گیانی هەر شتێك بۆنی ئازادی و دیموكراسی و پێشكەوتنی لێ دەهات [٢٢] . «فەلسەفەی» حوكمی سولتان عەبدولحەمید دانانی وەزیر و كاربەدەستی گەورەی نیمچە خوێندەوار بو . خۆی دەیگوت: «دەزانم دەورو بەرم بە دز تەنراوە ... بەڵام من وای بە باش دەزانم ئەم پیرە دزانە لەسەر كار بهێڵمەوە ... ئەمانە بۆ من دڵسۆزن »[٢٣] .

---

(٢٢) ساڵ وەرنەچەرخا سولتان عەبدولحەمید دەستوری بەناوبانگی ١٨٧٦ ی وەستاند و مەدحەت پاشا و هاوەڵەكانی دورخستەوە و گەلێكیانی لە بەندیخانە توند و زۆریانی ئاوارەی شار و وڵاتان كرد . لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەوا زیاتر لە ٢٠ هەزار كەس بەرەسمی جاسوس بون (بڕوانە : ادموند تیلور ، سقوط الاسر الحاكمة ، ترجمة علی عزت الانصاری ، القاهرە ، ١٩٦٥ ، ص ١٩٣) .

(٢٣) بڕوانە :

Алиев Г.З., Турция в период правления младотурок (1908-1918), Москва, 1972.

گ. ز. ئەلیێف ، توركیا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی توركانی لاودا (١٩٠٨ ــ ١٩١٨) ، مۆسكۆ ، ١٩٧٢ ، ل ٤٦ .

عەبدولحەمید هەمو قوژبنێکی ئەستەمۆل و شارە گەورەکانی بە پیاوی خۆی ئاخنی‌بو • بەپێی سەرگوزشتەی مێژوونوسان لە سەردەمی سولتان عەبدولحەمیدا دەبو هەمو فەرمانبەرێکی تورك لە هەمان کاتدا پیاوی گوێ قولاغی کۆشکی یەلدز بن • «زۆر جار برا خەبەری لە برا دەدا و بەوجۆرە پاداشتێکی چەوری وەردەگرت » • یەکێك لە تورکانی لاو هەر لەمبارەیەوە وتویە : « لە تورکیا (ی سەردەمی عەبدولحەمیدا ـ ك• م•) تاقە رێگەیەك، تاقە ئامانجێك مابۆوە : کۆکردنەوەی پارە و خەرج‌کردنی بە سەفاهەت • بەلاَم بۆ گەیشتن بەوە دەبو ببیتە پیاوی کۆشك و دلسۆزی خۆت بەگوێ نەدانە باوك و دایك و برا و هاوڕێ و بیر و ویژدان و هەمو هەستێکی نیشتمانی و مرۆڤایەتی ساغ بکەیتەوە » [٢٤] •

دیارە دەبێ رۆژنامەنوسی لەژێر سایەی فەرمانڕەوایی ٣٣ سالەی سولتان عەبدولحەمیدا بکەوێتە زەلالەتەوە • لێرەدا چەند نمونەیەکی کەمی مانادار دەخەینە بەرچاو • هەرچەندە یەکەم «یاسای چاپەمەنی» کە سالی ١٨٥٧ دانرابو پڕ لە مەرج و بڕیاری قەبە و گران بو بەلاَم سولتان پێی قایل نەبو بۆیە پێنج جار (لە سالی ١٨٥٧وە تا سالی ١٩٠٠) ئالوگۆڕی تێدا کرد [٢٥] تا وای لێهات تەنها بۆ پێکەنین بشێ • رۆژنامەنوسان مافی ئەوەیان نەما بە هیچ کلۆجێك ناوی مەدحەت پاشا و دەستور و دینامێت و بۆمبا و

---

(٢٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٤٩ ـ ٥٠ .

(٢٥) بڕوانە :

Котлов Л.Н., Становление национально-освободитильного движения на Арабском Востоке (середина XIX в.-1908 г.), Москва, 1975.

ل. ن. کاتلۆف ، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ رزگاریخواز لە رۆژهەلاَتی عەرەب (ناوەندی سەدەی نۆزدە ـ سالی ١٩٠٨) ، مۆسکو، ١٩٧٥ ، ل ١٢٩ ـ ١٣٠ .

شۆڕش و سۆشیالیزم و ماف و مانگرتن و ئازادی و سەربەستی و یەکسانی و خەبات یا باسی کوشتن و لابردنی هیچ فەرمانڕەوایەك بنوسن • تەنانەت ماوەی «فیل» و «فەرەج» و «قاچاغ»یش بۆ رۆژنامەنوسان نەمابو چونکە سولتان خۆی رەقیبی چاپەمەنییەکانی ئەستەمۆل و پیاوە دلسۆزەکانی هێ شارە گەورەکان بون • لەسەر یەك دۆ هەلەی چاپ کە مانای رستەیەکی گۆڕیبو بەجۆرێك بۆنی توانجی لێ بێت رۆژنامەی «صەباح» چەند سالێك قەدەغە کرا[٢٦] • لەبەرئەوە هیچ سەیر نییە کۆتایی حوزەیرانی سالی ١٨٩٤ رۆژنامەنوسانی ئەستەمۆل سەری دنیایان لێهاتەوە یەك چۆن هەوالی کوشتنی سەرەك کۆماری فەرەنسە س•کارنۆ بلاو بکەنەوە ، لەلایەکەوە نەدەبو توخنی باسی کوشتنی سەرۆکی دەولەتێك بکەون ، لە لایەکیترشەوە زاتیان نەدەکرد بنوسن بە دەردی خوا و لەبەر پیری مردووە چونکە سولتان لەگەلیدا هاوتەمەن بو • بەوجۆرە هیچ رۆژنامەیەك بە خۆیدا رانەپەرمو لە دێرێکی پچوك زیاتر بنوسێ کە ئەویش بریتی بو لە راگەیاندنی هەوالی مردنی • بەکورتی رقی ناپیرۆزی عەبدولحەمید بەرامبەر رۆژنامەنوسی سەربەست گەیشتبووە رادەیەك تەنانەت دوای هێنانە خوارەوەشی لەسەر تەختی خەلافەت (سالی ١٩٠٩) خۆزگەی بەوە دەخواست رۆژێ لە رۆژان بگەڕێتەوە کۆشکی یەلدز تاوەکو « سەرتاپای رۆژنامەنوسان تورداتە تەنەدورەوە » [٢٧] •

بێگومان لەژێر سایەی رژیمێکی لەو بابەتە قەت چاوەڕوان نەدەکرا رێگەی بلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی بدرێ ، جا یا کەس زاتی داواکردنی مافی دەرکردنی رۆژنامەیەکی بە زمانی کوردی نەدەکرد یا ئەوی بیوێرایە و

---

(٢٦) هەر بەو بیانووە یەکەم رۆژنامەی تورکی «تەقویمی وەقایع»یش داخرا.

(٢٧) بڕوانە : الدکتور خلیل صابات ، الصحافة استعداد ، فن ، علم ، القاهرة ، ١٩٥٩ ، ص ١٣ .

لەژێر هەر پەردەیەکدا داوایەکی وایبکردایە بە دەستی بەتاڵ دەگەڕایە دواوە .

جگە لەوانەی باسمانکرد بۆ ئەمە هۆیەکی گرنگیتر لەئارادا بــو . رژێمی سولتان عەبدولحەمید بە توندی دژی وریابونەوەی نەتەوەکانی نــاو دەولەتی عوسمانی بو . لە سەردەمی فەرمــانڕەوایی ئەودا لە زۆر شــوێن بێبەزەییانە لە بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد و گەلانی دراوسێی کورد درا . هەروەها سولتان دەیویســت هۆزە چەکدارەکانی کورد بکاتە یەکێك لە داردەستەکانی بۆ لێدانی ناحەزانی خۆی و دەستە و دایەرەی ، لەبەرئەوەش بو کە «سوارەی حەمیدی» لە چەکدارانی ئەو هۆزانە دروستکرد (٢٨) . دیارە سولتانی کورتبێن شتێکی نەدەویست پێچەوانــەی ئەو ئــارەزووە ناهەموارەی بێ (٢٩) .

بەمجۆرە دەبو خوێندەواری کورد وەك خوێندەواری زوربەی گەلانی ناو دەولەتی عوسمانی (٣٠) بۆ دەرکردنی رۆژنامەی خۆی بیر لە شوێنیتر بکاتەوە . قاهیرە لەبارترین جێگە بو بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە . بەر لە هەمو شت میسر لە زوربەی ولاتانیتری رۆژهەلاتی ناوەڕاست زیاتر پێــوەندی لەگەڵ شارستانەتی ئەوروپا هەبو . سەرەتای پەیدابونی رۆژنامەنوسی ئەم

---

(٢٨) لەوبارەیەوە بڕوانە : الدكتور كمال مظهر احمد ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ص ٨٤ – ٩٤ .

(٢٩) وەك دوایی باسی دەکەین «کوردســتان»ی یەکەم رۆژنامەی کوردی دژی سەرتاپای سیاسەتی سولتان عەبدولحەمید وەستا ، بەتــایبەتی دژی «سوارەی حەمیدی» و کوشتاری ئەرمەن .

(٣٠) زۆر لە گەلانی ژێردەستەی عوسمانی ناچار بون رۆژنامەی خۆیان لــە دەرەوەی ولات دەرکەن . ســالی ١٧٩٤ ئەرمەن لە مــەدراس یــەکەم گۆڤاریان بە ناوی «ئازدارار»ەوە دەرکرد . ساڵی ١٨٥٤یش لە مۆسکۆ دەستیان کردە بلاوکردنەوەی گۆڤارێکیتر بە زمان و پیتی ئەرمــەنی . تەشرینی دووەمی ساڵی ١٨٨٧ حیزبی «هەنچاك» لە جنێڤ هەر بەناوی خۆیەوە کە مانای (زەنگی کلێســە)یە رۆژنامەیەکی دەرکرد .

ولاته دەگەڕێتەوە سەردەمی هاتنی ناپلیۆن و لەشکری فەرەنسی بۆ ئەوێ ؛ واتە کۆتایی سەدەی هەژدە • دوای داگیرکردنی میسر لەلایەن لەشکری ئینگلیزەوە (سالی ١٨٨٢) دەسەلاتی سولتانی عوسمانی دەنگی ماو ڕەنگی نەما • لەگەل ئەوەش فەرمانڕەوایانی ئەستەمۆل دەیانویست کەلك لە باری سیاسی نێوان دەولەتان و ئالوگۆڕی ناو میسر وەربگرن بۆ گێڕانەوەی دەسەلاتی لەکیس چویان • ئەمە بووە هەوێنی دۆبەرەکی‌یەکی شاراوە لەنێوان ئینگلیز و تورکدا کە تا دەستپێ‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهانی خایاند • ڕۆژنامەنوسی لەم دۆبەرەکی‌یەدا دەورێکی گەورە و سەیری بینی• سولتان عەبدولحەمید بە هەر چوار لادا هەولی دەدا هەستی ڕۆژنامەکانی میسر بەلای خۆیدا ڕاکێشێ • بۆ ئەم مەبەستەی پارەی زۆری دەدا [٣١] و هەستی ئاینی دەبزواند و عوسمانی پەروەرانی هان دەدا ڕۆژنامەی نوێ لە قاهیرە دامەزرێنن • تەقەلای سولتان لەم مەیدانەدا بێ‌سوود و ئەنجام نەبو • مێژونوسێکی عەرەب لەمبارەیەوە نوسیویە دەلێ :

« تورکیا هەرچەند لاواز بو ، بەلام هەولی دەدا هەستی خەلك دژی داگیرکەران (ی ئینگلیز ـ ك• م•) بزوێنێ چونکە نەیدەویست بە یەکجاری میسری لە کیس بچێ • هەمان کات زۆر میسری ئەلقە لە گوێی تورکیا بۆن و ئەوەش بۆ خۆی ئەنجامی هەستی ئاینی بو ••• لەبەرئەوە ڕۆژنامەی وا پەیدا بو کە بەلای دەولەتی عوسمانیدا مەیلی هەبو ، هێ‌واش هەبو بە هاندانی ئەو دامەزرا » [٣٢] • «البرهان» و «القاهرة» و «الأهرام»ی

---

(٣١) ڕۆژنامەی‌وا هەبو هەزار جونەیهی بۆ بڕیبۆوە کە ئەمەش بۆ ئەو سەردەمە پارەیەکی زۆر بو •

(٣٢) الدكتور سامی عزيز ، الصحافة المصرية وموقفها من الاحتلال الانجليزي، القاهره ، ١٩٦٨ ، ص ١٦١ ـ ١٦٢ •

ئەوسا [٣٣] و چەند رۆژنامەیەکی‌تر لەوانە بون کە بە لایەنگری ئەستەمۆڵ دادەنــران •

دیارە کاربەدەستانی ئینگلیز لە میسر بەرامبــەر بەمە دەستەوەســان نەوەستان ، بەتایبەتی چونکە سوربون لەسەر مانەوەی خۆیان و دەرپەڕاندنی یەکجاریی عوسمانی‌یەکان لە میسر و بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستەش ئامادە بون بێ سێ و دوو پەنا بەرنە بەر هەر رێگەیەك دەست بدا • کۆششی ئینگلیز لەم مەیدانەدا لە کۆششی عوسمانی‌یەکان گەلێك بەرهەمدارتر بو• ئەمەش بەر لە هەموشت ئەنجامی ئەوە بو کە توانا و دەسەڵاتیان زۆر لەوان زیاتر بــو • رۆژنامەی وەك «الوطن» و «الزمان» و «مرآة الشرق» و «النیل» و «المقطم»و هی‌تر کەوتنە هێرش بردنە سەر دەسەڵاتی عوسمانی و نیشاندانی عەیب و عاری • دۆبەرەکی‌یەکی توند و تــیژ لەنێوان رۆژنــامە ئینگلیز خواکان و ئەوانی سەر بە ئەستەمۆڵ دروست بو [٣٤] •

سەرەڕای ئەوە کاربەدەستانی ئینگلیز لە میسر دەرگایــان بۆ هەمــو نــاحەزانی سوڵتان عەبدولحەمید و رژێمی عوسمانیی خستە ســەر پشت • شاری قاهیرە بووە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی کۆبونــەوە و خەبــاتی تورکانی لاو کە دوژمنی هەرە گەورە و بەتوانای سوڵتان بون • یەکێك لەو کارانەی تورکانی لاوی دەرەوەی وڵات بایەخی زۆریان پێ دەدا دەرکردن و بڵاوکردنەوەی رۆژنامە بو بە چەند زمانێك • لەبەرئــەوە قاهــیرەش بووە ناوەندێکی گرنگی خەباتیــان لەم مەیــدانەدا و ئەو رۆژنامــانەی لــەوێ دەریاندەکردن بوبونە رۆیەکی دیاری چالاکی‌یان [٣٥] • شایانی باسە یەکێك

(٣٣) لەگەڵ ئەوەش بڵاوکردنــەوەی «الاهرام» لەو شوێنــانەی دەســەڵاتی ئەســتەمۆڵ بەهێز بو لە ساڵی ١٨٨٤وە قەدەغە بو .

(٣٤) بڕوانە : د. سامی عزیز ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٥٩ ــ ١٧٨ .

(٣٥) تورکانی لاو چەند رۆژنامەیەکیان لە قاهیرە دەردەکرد ، لە هەمویــان ناودارتر ئەوەیان بو کە موراد داغستــانی بە ناوی «میزان»ەوە بــڵاوی دەکردەوە .

لەو رۆژنامانە کە ناوی «اجتهاد» بو دوکتۆر عەبدوڵلا جەودەتی کورد بڵاوی دەکردەوە کە بۆ خۆی یەکێك بو لە یەکەم دەستەی دامەزرێنەری کۆمەڵی « تورکانی لاو » [٣٦] •

بەهەمان دەستور کاربەدەستانی ئینگلیز ماوەیان دەدا بە ناحەزانی‌تری سوڵتان میسر بکەنە مەڵبەندی کار و خەباتیان • نیشتمانپەروەرانی ئەرمەن وەك نیشتمانپەروەرانی تورك لێرەش بەگەرمی کەوتبونە جموجۆڵ• ئەوانیش لە قاهیرە رۆژنامەی خۆیان هەبو •

بەمجۆرە و هەر لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان کردن ، میسر بووە باشترین و نزیکترین شوێن بۆ لەدایکبونی یەکەم رۆژنامە لە مێژوی کوردا [٣٧] •(رۆژی پێنج شەمەی ٣٠ی «ذو القعدە»ی سالی ١٣١٥ی کۆچی ـ ٩ی نیسانی سالی ١٣١٤ی رۆمی کە دەکاتە ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی [٣٨] لە شاری قاهیرەی میسر یەکەم ژمارەی یەکەم

---

(٣٦) عەبدوڵلا جەودەت خەڵکی عەرەبکیرە . مانگی مایسی ١٨٨٩ لەگەڵ ئیسحاق سکوتی خەڵکی دیاربەکر و چەند هاوڕێیەکی‌تری یەکەم شانەی ڕێکخراوی تورکانی لاویان دامەزراند ، توشی گەلێك دەرد و ئازار هات و دوای گرتن و دورخستنەوەی بۆ لیبیا هەڵهات و لە دەرەوە چالاکانە تێکەڵ بە خەباتی ناحەزانی سوڵتان عەبدولحەمید بو . لەگەڵ عەبدوڵلا سکوتی رۆژنامەی «عوسمانلی»شی دەرکرد . تا سەر خەباتی بۆ نەکرا و سوڵتان توانی بەلای خۆیدا رایکێشێ .

(٣٧) ئەو سەردەمە چاپەمەنی و رۆژنامەنوسی میسر قۆناغێکی باشی بەرەو پێشەوە بڕیبو . دەمێك بو ژمارەیە چاپخانەی گەورە بە پێوانەی ئەوسا لە میسر کاریان دەکرد و رۆژنامەیان لەچاپ دەدا . تەنها لە ماوەی دوازدە سالدا (١٨٦٥ ـ ١٨٧٧) پتر لە ١٥ رۆژنامەی هەمەچەشنە هاتنە دەرچون (بڕوانە : عبدالله حسين ، الصحافة والصحف ، القاهرە ، بلا ، ص ١٣٧) .

(٣٨) لێرەدا پێویستە سەرنج راکێشین بۆ ئەوە کە رۆژی دەرچونی یەکەم ژمارەی «کوردستان» لەسەر رۆژنامەکە خۆی تەنها بە سالی «هیجری»و «رۆمی» نوسراوە . هیجرییەکەی ، وەك وتمان ، ٣٠ ذوالقعدەی ١٣١٥یە . بەلام بەپێی ئەو جەدوەلە باوەڕ پێکراوانەی لەبەر

رۆژنامەی کوردێ لە چاپخانەی «الهلال» [٣٩] لەلایەن میقداد مەدحەت [٤٠]

دەستماندان ، بەتایبەتی جەدوەلی ئەکادێمی ئۆرەبیللی کە ساڵی ١٩٦١ لە سۆڤیەت چاپکراوە ، رۆژی (٣٠ی ذو القعدەی ١٣١٥) دەکاتە هەینی ، کەچی لە سەر «کوردستان» لە دوو شوێن نوسراوە رۆژی پێنجشەممە چاپکراوە . بەپێی جەدوەلەکەی ئۆرەبیللی (٣٠ی ذوالقعدەی ١٣١٥) دەکاتە ٢٢ی نیسانی ١٨٩٨ . لەبەرئەوەش کە لە راستی گۆڕینەکەی ئۆرەبیللی دڵنیاین (بڕوانە ل ٢٦٩ی جەدوەلی ناوبراو) بەتایبەتی چونکە لەو هەڵە کەمانەی زانای سۆڤیەتی پرۆفیسۆر تیبۆلسکی لەناو جەدوەلی ناوبراودا دۆزیونیەوە ساڵی ١٣١٥ و ١٣١٦یان تێدا نی‌یە (بڕوانە : گۆڤاری «گەلانی ئاسیا و ئەفریقا» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە ٢ ، ١٩٦٢ ، ل ٢٤٥) ناچار کەوتینە سۆراخی ئەوەی ئایا (٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨) بەر پێنجشەممە یا هەینی دەکەوێ . دوای لێکۆڵینەوەیەکی ورد ساغبۆوە کە ٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ دەقاودەق رۆژی پێنجشەممە دەگرێتەوە. کەواتە دەبێ هەڵە لە دیارکردنی سەرەتا و کۆتایی مانگە هیجریکانی ئەو ساڵە خۆیدا روی دابێ ، ئەمەش بۆ ساڵنامەی هیجری ئاسایی‌یە چونکە ، وەك ئاشکرایە ، دیارکردنی سەرەتا و کۆتایی مانگەکانی لەسەر بینینی مانگ وەستاوە و زۆرجار هەڵەی تێدا دەکرێ . کەواتە ئەو رۆژی (٢٢ی نیسانی ١٨٩٨)ەی لە میسر بە ٣٠ی «ذوالقعدە» دانراوە ٢٩ی «ذوالقعدە» بووە. هەمان هەڵە بەنیسبەت ژمارەی‌تری «کوردستان»ەوە دوبارە بۆتەوە .

ئەم راستی‌یەم یەکەمجار بێ ناوی خۆم لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردا بلاوکردەوە (بڕوانە : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩٥ ــ ٣٩٦) .

(٣٩) لە کۆتایی دوا لاپەڕەی ژمارە یەك و دوو سێی «کوردستان» نوسراوە لە چاپخانەی «الهلال» چاپکراوە ، کەچی لەسەر هەمان لاپەڕەی ژمارە چوار و پێنج نوسراوە گوایە لە چاپخانەی رۆژنامەی کوردستان چاپ کراوە . دوور نی‌یە میقداد مەدحەت بەگ بۆ نیشاندانی توانا یا سەرلێشێواندن وای‌کردبێ . بارستی ئەو ژمارانەی من دیومن ٢٣٫٨ x ٢٦ سانتیمە . دوکتۆر کەمال فوئاد کە زوربەی ژمارەکانی «کوردستان»ی دیوە ٢٥٫٥٠ x ٣٢٫٥٠ی داناوە (بڕوانە : « کوردستان یەکەمین رۆژنامەی کوردێ» ، پێشەکێ) .

(٤٠) میقداد مەدحەت ناوی لێکدراوی خۆیەتی وەك مستەفا کەمال ، عەلی‌کەمال ، ئیسماعیل حەقی و گەلێکی‌تر . سەردەمی عوسمانی‌یەکان ناوی لێکدراو باو بو .

بەگی نەوەی بەدرخان پاشاوە چاپکرا .

بەم مەینەت و دەردێ سەری‌یە بناغەی رۆژنامەنوسی کوردێ دانرا کە وەك دیمان تەنها دارشتنی گەلێ سالی پێ ویست چونکە ژانی گەلی کورد بۆ لەدایكبونی یەکەم رۆژنامەی زۆر زیاتری لە ژانی گەلانیتر خایاند . جێگەی خۆیەتی لێرەدا باسی ئەو نامەیە بکەین کە روناکبیرێکی کورد ناردۆیە بۆ خاوەنی «کوردستان» و تیێدا بەداخەوە پێی دەڵێ تۆ درەنگ دەستت‌پێ‌کرد و دەبو بەر لە ۲۰ ساڵ ، واتە حەفتاکانی سەدەی نۆزدە ، رۆژنامەکەت دەرکردایە (٤١) .

وەك دوایش باسی دەکەین بەغداد مەدحەت و بەتایبەتی عەبدورڕەحمان بەگی برای لە نزیکەوە پەیوەندی‌یان لەگەڵ تورکانی لاودا هەبو . ئەمەش بۆ خۆی تا رادەیە کاری دەرکردنی «کوردستان»ی ئاسان کرد . ئەو پەیوەندی‌یە نزیکەی بەدرخانی‌یەکان وای لە ژمارەیە مێژونوس کردووە رۆژنامەی «کوردستان»یش بە یەکێك لە ئۆرگانەکانی تورکانی لاو لە قەڵەم بدەن (٤٢) . بەڵام راستی‌یەکەی «کوردستان» رۆژنامەی سەربەخۆی نیشتمانپەروەرانی کورد بو کە زۆر شت لەو سەردەمەدا لەگەڵ ناحەزانی رژێمی سولتان عەبدولحەمید لە یەك سەنگەردا کۆی دەکردنەوە .

دەمێکە ژمارەیەکی زۆر لە کورد و رۆژهەڵاتناسان بایەخ دەدەن بە مێژوی یەکەم رۆژنامەی کوردی و شوێنی لە ژیانی روناکبیرێ و سیاسێ کوردستاندا (٤٣) . مینورسکی پتر لە ٦٠ ساڵ لەمەوبەر باسی دەرچونی

---

(٤١) بڕوانە : «کردستان» ، عدد ١٤ ، جنیف ، ٩ی ذي‌الحجة ١٣١٦ .

(٤٢) وەك رۆژهەڵاتناسی نازەرێ دوکتۆر حەمید عەلییێف (بڕوانە : لاپەڕە ٥٨ی کتێبەکەی «تورکیا سەردەمی فەرمانڕەوایێ تورکانی لاو») .

(٤٣) ژمارەیەکیان لە لێکدانەوە و دیارکردنی رۆژی دەرچونی « کوردستان » بە هەڵە چوبون . مامۆستایان ئەمین زەکی و عەلائەددین سەجادی ١٨٩٧یان بە ساڵی دەرچونی داناوە (محمد امین زکی ؛ خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، ترجمة محمد علی عونی ، القاهرە ، ١٩٣٦ ، ص ٢٧٠؛

«کوردستان»ی له قاهیره کردووه (٤٤) . دوای ئەو به دوو ساڵ (ساڵی ١٩١٧) گەردلێفسکی بەمجۆره هەمان باسی هێناوەتە کایەوە : « ساڵی ١٨٩٨ لــه قاهیره رۆژنامەی «کوردستان» دەرچو ، دوایی له جنێف دەستکرایەوە بــه بڵاوکردنەوەی . ئەم رۆژنامەیە کوردێك که مەدحەتی کوڕی بەدرخانی ناودار

علاءالدين سجادی ، مێژووی ئەدەبی کورد ، بغداد ، ١٩٥٢ ، ل ٥٥١ . له چاپی دووەمی کتێبەکەیدا (بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٦٠٩ ـ ٦١٠) مامۆستا سەجادی لەبەر رۆشنایی ئەو زانیاری‌یانەی دوکتۆر کەمال فوئاد کاتی خۆی بڵاوی کردۆتەوە ساڵی دەرچوونی « کوردستان »ی راست کردۆتەوە) . ئەدمۆندس و دوکتۆر شاکیر خەصباك و هی‌تر ساڵی ١٨٩٢یان داناوە (الدكتور شاكر خصباك ، الكرد والمسالة الكردية ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ٢٩ ؛

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58; C. J. Edmonds, The Kurds of Iraq , — ((The Middle East Journal)), 1957, No. 1, P. 55).

باسیل نیکیتین و دوکتۆر بلەچ شێرکۆ و دوکتۆر عەبدوڕڕەحمان قاسملۆ ساڵی کۆچی دەرچوونی «کوردستان»یان وەك خۆی نوسیوە (بڕوانــه :
B. Nikitine, Les Kurdes. Etude Sociologique et historique, Paris, 1956, ; A. R. Ghassemlou, Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965, P. 44 ; .

الدكتور بلەچ شيركوه ، القضية الكردية . ماضي الكرد وحاضرهم ، القاهره ، ١٩٣٠ ، ص ٥٠) . کاتی خۆی ئەم راستی‌یانەم له وتارێکی تایبەتیدا بڵاو کردەوە (بڕوانه : پێشەکی ، پەراوێزی ژماره ٦) .

(٤٤) بڕوانه :

Минорский В.Ф., Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915.

ف. ف. مینۆرسکی ، کورد . تێبینی و سەرنج ، پێترۆگراد ، ١٩١٥ ، ل ١٨ (هەروەها بڕوانه : ف. ف. مینۆرسکی ، الاكراد . ملاحظات وانطباعات ، ترجمة الدكتور معروف خزنەدار ، بغداد ، ١٩٦٨ ، ص ٤٤ ـ ٤٥) .

بو دەریکرد • دیارە لە تورکیا بڵاوبونەوەی قەدەغە بو » [٤٥] • دوابەدوای ئەمان زۆر کوردناسیتر باسی سالی دەرچونی «کوردستان»یان بە دروستی کردووە و بەرز نرخاندویانە [٤٦] •

دوکتۆر بلەچ شێرکۆ [٤٧] دەربارەی «کوردستان» ئوسیویـە دەلێ : نیشتمانپەروەرانی کورد لەناو خۆیاندا بڕیاری دەرکردنی ئەم رۆژنامەیەیان داو بەوجۆرە بووە ئۆرگانی ئـەوان [٤٨] • دوکتۆر شـاکیر خەسـباکیش دەرچونی «کوردستان» بە سەرەتای گۆڕین یا قۆنـاغێکی نوێ لـە ژیانی کوردا دادەنێ [٤٩] •

---

(٤٥) Гордлевский В.А., Избранные сочинения, том III (история и культура), Москва, 1962.

ئەکادیمی ف. ا. گەردلێڤسکی ، کاری هـەڵبژاردەی ، بەرگی سـێ (مێژوو و روناکبیری) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ل ١١٩ .

(٤٦) بەوێنە بڕوانە : م. س. لازەرێڤ ، مەسـەلەی کورد ، ل ٤٨ .

(٤٧) جێگەی خۆیەتی لێرەدا راستییەکی نەزانراو بخەمە بەرچـاو . زۆرن ئەوانەی ناوی دوکتۆر بلەچ شێرکۆیان بیسـتووە یا کتێبەکەیان بینیوە . دەمێکە «القضیة الكردیة» کە بە ناوی کۆمەڵی «خۆیبون»ەوە دەرکراوە و صەد لاپەڕە زیاترە بۆتە سەرچاوەیەکی باش بۆ مێژونوسان . زۆری خۆمان و رۆژهەڵاتناسان بۆ نوسینەکانیان کەڵکیان لە زانیاریی نـاو ئەم کتێبە بینیوە . بەڵام کەمن ئەوانەی دەزانن دوکتۆر بلەچ شێرکۆ کێیە . هەن وادەزانن مامۆستا جەلادەت بەدرخانە . راستەکەی دوکتۆر بلەچ شێرکۆ مامۆستا محەمەد عەلی عەونییە کە یەکێك بۆ لە خوێندەوارە هەرە دڵسۆزەکانی کورد. مامۆستای ناوبراو زمانزان و مێژونوس بۆ، زوربەی بەرهەمەکانی مامۆستا ئەمین زەکی ئەو وەریگێڕانە سەر زمانی عەرەبی . خزمەتی زۆری «خۆیبون»ی کرد . شایانی باسە مامۆسـتـا عەونی بۆ نوسـینی «الكرد والقضیە الكردیە»کەی کەڵـکی زۆری لـەو زانیاری و چاپەمەنییانە وەردەگرت کە جەلادەت بەدرخانی هـاوەڵ و هاوبیری بۆی دەنارد .

(٤٨) د. بلەچ شێرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٠ ـــ ٥١ .

(٤٩) د. شاکر خصباك ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٩ .

چاوگێڕانێکی خێرا بە ناوەرۆکی ژمارەکانی «کوردستان»دا ئەم ڕاستیەمان بۆ ساغ دەکاتەوە و دەری دەخا چۆن ڕۆژنامەنوسی کورد لە سەرەتای لەدایك بونیەوە لەژێر زەبری زوڵم و زۆری عوسمانیەکان و ئاڵوگۆڕی فیکری ناو دەستەی روناکبیری کوردا ڕێگەی خەباتی ڕاستی بۆ خۆی هەڵبژارد . لە یەکەم ژمارەیەوە «کوردستان» «وریا کردنەوە و هاندانی فێربونی صەنعەت»ی کردە دروشمی خۆی [50] . وەك جگەرسۆز و دوربین زۆر جار باسی نرخ و بایەخی خوێندن و خوێندەواری دەکا و لە ڕۆڵەی کورد دەپاڕێتەوە ئەویش وەك ڕۆڵەی گەلانی تر روکاتە خوێندن . بەنیازی زیاتر بزواندنی هەستی کۆمەڵانی خەڵك لەمبارەوە «کوردستان» زۆ زۆ پەنا دەباتە بەر فەرمایشتەکانی پێغەمبەر (د. خ.) دەرحەق پێویستی و قازانجی فێربون [51] . «کوردستان» دەیویست بە هەموان ڕاگەیێنێ چۆن خوێندەواری بۆتە هەوێنی پێشکەوتنی گەلان . ئەوەتە بە یاریدەی خوێندن و زانست ژاپۆن بەسەر چین و میسر بەسەر سودانندا زاڵ بون . لە عەقڵەوە دەیویست مەسەلەی ئایین و خۆشەویستی نیشتمان تێکەڵ بەك کا و بەوجۆرە

---

(٥٠) لە ژێرەوەی ناوی ژمارە یەکی «کوردستان» نوسراوە : «کردلری ایقاظ وتحصیل صنایعە تشویق ایچون شمدیلك» . لە ژمارە سێوە ئەم دروشمە وای لێ هات : «کردلری تحصیل علوم و فنونە تشویق ایدر نصائح و ادبیات کردیەیی حاوی» .

(٥١) لە زۆر ژمارەی «کوردستان»دا ئەم فەرمایشتانەی پێغەمبەر دەکەونە بەرچاو : «العلماء ورثة الانبیاء» ، «العلم علمان ـ علم الابدان وعلم الادیان» ، «الکاسب حبیب الله» ، «اطلبوا العلم من المهد الى اللحد» ، « طلب العلم فریضة على کل مسلم ومسلمة » ، «شهد الله انه لا اله الا هو والملائکة و اولوا العلم» . هەندە جاری «کوردستان» وتاری بە ناونیشانی وا بلاو دەکردەوە : «فضیلة التعلم» (ژمارە پێنج) ، « هل یستوي الذین یعلمون والذین لایعلمون» (ژمارە هەشت) ، «رتبة العلم اعلى الرتب» (ژمارە نۆ) و هیتر .

لاوی کورد بجولێنێ (٥٢) ، دەیویست لە ڕێگەی قسەی پڕ بایەخی شاعیری گەورەی وەك خانیەوە کورد بۆ «اتفاق» هاندا (٥٣) .

هەرکات ناوی «کوردستان» هاتە پێشەوە دەبێ دوو ڕووی پڕ شانازیی ئەم ڕۆژنامەیە بخرێتە بەر چاو ، یەکەمیان هەڵوەستییە بەرامبەر گەلی ئەرمەن و ئەویتریان بەرامبەر بەو دەزگا سەربازییە دواکەوتووەی سوڵتان دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدە بە ناوی «سوارەی حەمیدی»یەوە لە پیاوی چەکداری هۆزانی کورد دایمەزراند .

وەك ئاشکرایە لە نەوەدەکانی سەدەی ڕابوردووەوە فەرمانڕەوا شۆفێنیەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە ناحەق کەوتنە گیانی نەتەوەی ئەرمەن و ویستیان هۆزە چەکدارەکانی کورد بکەنە یەکێك لە داردەستە هەرە کاریگەرەکانی جێبەجێ کردنی ئەو کارە گڵاوەیان (٥٤) . پەردە لە ڕوو لادانی ئەو کارە و بەرهەڵستی کردنی بۆ قۆناغی خۆی ئەرکێکی ئاسان نەبو . لەو کاتەدا کە زۆرکەس کوێرانە دەستی خۆیان بە خوێنی ئەرمەن ڕەش دەکرد و لەوانیش زیاتر دەستیان بە کڵاوی خۆیانەوە دەگرت با نەیبا «کوردستان» دڵسۆزانە بانگی نەوەی کوردی دەکرد لە مەبەستی ڕاستەقینەی سوڵتان عەبدولحەمید بگەن و نەبنە هۆی لەناوبردنی ئەرمەنی دراوسێی دێرینیان . بەپێچەوانەوە ، «کوردستان» بەگەرمی داوای لێ دەکردن پارێزگاریی برا ئەرمەنەکانیان بکەن هیچ نەبێ لەبەرئەوەی هەردوو لایان وەك یەك گیرۆدەی زوڵم و زۆری سوڵتان عەبدولحەمید و دەستە و دایەرەی

---

(٥٢) بۆ ئەمەش زۆر جار «کوردستان» پەنای دەبردە بەر فەرمایشتەکانی پێغەمبەر ، وەك «حب الوطن من الایمان» ، «علو الهمة من الایمان» .

(٥٣) بۆنمونە بڕوانە : «کردستان» ، ژمارە ٤ ، ١٢ ذوالحجة ١٣١٦ . بۆ هەمان مەبەست وتاری لەژێر ناونیشانی وادا بڵاو دەکردەوە : «واعتصموا بحبل الله جمیعاً ولاتفرقوا» (ژمارە یازدە) .

(٥٤) بۆ زانیاریی زیاتر لەمبارەوە بڕوانە : د. کەمال مەزهەر ، کوردستان.. ، چاپی کوردیی ل ٨٩ ــ ١٥٦ ، چاپی عەرەبیی ل ٢٣٥ ــ ٣٠٢ .

ئەون (٥٥) . داوای لێ دەکردن شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بکەنە نمونـە و دەرسی لێ وەرگرن چۆن کاربەدەستانی ئەسـتەمۆڵ لە حەفتـاکانی سەدەی نۆزدەدا نەیانتوانی دژی گاوران هانی دەن • جاریوا هەبۆ «کوردستان» لە دلسۆزییـەوە بە رەقی روی دەمـی دەکردە گەلی کورد تـاوەکو زیـاتر بیزوێنێ و لەو کارە ناهەموارەی دورخاتەوە (٥٦) •

عەبدوڕڕەحمان بەدرخانی سەرنوسـەری «کوردسـتان» راسترین هەڵوەستی بەرامبەر کوشتارەکانی ئەرمەن هەبۆ • کار گەیشـت بـەوەی ئەم پیاوە دوریێنە بەئاشکرا حاشای لە عوسـمانی کوژی کرد چونـکە لە کوشتاری ئەرمەندا بەشدار بو (٥٧) •

بە هەمان چەشن «کوردستان» بە ئەوپەڕی تێگەیشتنەوە «سـوارەی حەمیدیێ» و مەبەستی شارراوەی دامەزرانی هەڵـەنگاند • کاتێك ژمارەیەکی زۆر لە سەرەك هۆزانی کورد رەشـبەڵەکیان بەبۆنـەی دامـەزراندنی ئـەو دەزگایەوە دەگێڕا و هیوایان هەبو وای دەزانی خێر و بەرەکەت بۆ هەمـو کورد دێنێ (!) ، «کوردستان» بە هەمـوانی رادەگەیـاند کە مەبەستی سەرەکیێ «سوارەی حەمیدیێ» خەریك‌کردنی کورد و خۆش‌کردنی ئاگری دوبەرەکیێ نێوان ئەوان و ئەرمەنە تاوەکو دژی سیاسەتی چەوسـاندنەوەی سولتان یەك‌نەگرن • دیارە دەزگایە بۆ کاری وا نالەبار دامەزرابێ دەبۆ لـە

---

(٥٥) «کردستان» ، ژمارە ٢٦ ، ٢٢ی رەمەزانی ١٣١٨ ، ١٤ی کانونی دووەمی ١٩٠١ .

(٥٦) بۆنمونە بڕوانە : «کردستان» ، ژمارە ٢٧ ، ٢٢ی ذوالقعدەی ١٣١٨ ، ١٤ی مارتی ١٩٠١ .

(٥٧) بڕوانە :

E. E. Ramsaur, The Young Turks. Prelude of the Revolution of 1908, Princeton — New Jersey, 1957, P. 63.

زیان بەولاوە هیچی لێ چاوەڕوان نەکرێ [٥٨] • جێگەی تەقدیر و نیشانەی دۆربینی یە کە «کوردستان» بە هەمان دەستور ڕوی کردۆتە نیشتمانپەروەرانی عەرەب و داوای لێکردون بە قسەی سولتان هەڵنەخەڵەتێن و ڕێگە نەدەن بە دامەزرانی «سوارەی حەمیدی» لەناو هۆزی چەکداری عەرەبدا •

زۆر ڕۆی تری «کوردستان» وەك یەکەم ڕۆژنامەی کوردی سەرنج ڕادەکێشن • «کوردستان» لە هەر ڕێگەیەکەوە بۆی لوابێ هەولی داوە هەستی کورد بە شێوەیەکی دیموکراسی یانە بزوێنێ • لەبەر خاتری ئەم مەبەستە زۆر لاپەڕەی «کوردستان» بۆ باسی ئەدەب و مێژوی کورد تەرخانکراون و بە بەیتی پڕمانای «مەم و زین»ی خانی ڕازێنراوەتەوە[٥٩] •

لەبەر ئەمانە و زۆر هۆی تری وەك ئەوان دەبێ «کوردستان» ئاوارەی ولاتان و میوانی شاران بێ • ڕاستە زۆر ئۆرگانی نیشتمانپەرومرانی تری ناو ئیمپراتۆری عوسمانی وەك «کوردستان» دەربەدەر بون ، بەلام هیچ کامیان بەرادەی ئەو ناچار نەبون شارەو شار کەن : ژمارە یەك تا پێنجی لە قاهیرە و شەش تا نۆزدەی لە جنێف و بیست تا بیستو سێی دیسان لە قاهیرە و تەنها بیستو چواری لە لەندەن و بیستو پێنج تا بیستو نۆی لە فۆلکستۆنی باشوری ئینگیلتەرە و سێ و سێویەکی جارێکیتر لە جنێف چاپکراون • ئەم «گەشتە»ی « کوردستان » تەنها ٤٧ مانگ و ٢٢ ڕۆژی خایاند • هەر لەبەرئەوەشە کە لەوماوەیەدا لە بریتی (٩٦) تەنها (٣١) دانەی لێ دەرچێ ، واتە لە بریتی پازدە ڕۆژ کە بڕیار بو ، هەر ژمارەیەی پتر لە ٤٥ ڕۆژی بەردەکەوێ • گەلێجار خاوەنی «کوردستان» داوای خوشبونی لە خوێنەر کردووە چونکە نەیتوانیوە کاتی خۆی ڕۆژنامەکەی دەرکا [٦٠] •

---

(٥٨) بڕوانە : «کردستان» ، ژمارە ٢٨ ، ١ جمادی الاخرەی ١٣١٩ ، ١٥ی ئەیلولی ١٩٠١ .

(٥٩) لە بەشی پێنجەم جارێکیتر دێینەوە سەر ئەم باسە .

(٦٠) بڕوانە : ژمارە ١٦ و ٢٤ و ٢٨ .

دەرچونی «کوردستان» بووە گرێیەکی‌تر لە ناخی دڵی سوڵتان عەبدولحەمید و دەستەو دایەرەکەیدا • ناوەرۆکی ئەو ژمارانەی «کوردستان» کە بۆ یەکەمجار لە قاهیرە چاپ‌کران رۆن نیشانی دەدەن چۆن پیاوانی سوڵتان کەوتونە شەڕ فرۆشتن و بیانوگرتن بە میقداد مەدحەت بەدرخان • کار گەیشتووە بەوەی داوایان لە کاربەدەستانی میسر کردووە وەك «تاوانبارێك» میقداد مەدحەت بدەنەوە دەست ئەستەمۆل (٦١) • وادیارە ئەمە پاڵی نا بە بەدرخانی‌یەکانەوە ناچار «کوردستان» بگوێزنەوە ئەوروپا •

پەیوەندیی نزیکی عەبدوڕڕەحمان بەدرخان لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی تورك زیاتر رقی سوڵتان عەبدولحەمیدی هەڵدەستاند • زۆر لە بیروباوەڕی کۆمەڵی «تورکانی لاو» لە ناوەرۆکی وتارەکانی «کوردستان»دا ئاشکرا رەنگیان داوەتەوە • عەبدوڕڕەحمان بەدرخان یەکێك بو لە بەشدارانی یەکەم کۆنگرەی ئەم کۆمەڵە کە شوباتی ساڵی ١٩٠٢ لە پاریس بەسترا • جگە لەوە جاروبارێش لە رۆژنامەی «عوسمانلی» ئۆرگانی ئەو کۆمەڵەدا وتاری بڵاودەکردەوە (٦٢) • سەرەڕای هەمو ئەمانە ژمارەکانی ئەوروپای «کوردستان» ئاشکرا لە چاپخانەکانی کۆمەڵی «تورکانی لاو» چاپ‌دەکران• لە دوا لاپەڕەی زوربەی ئەو ژمارانەی لە ئەوروپا چاپ‌کراون ناوی ئەو چاپخانانە بەئاشکرا تۆمار کراوە •

---

(٦١) تایبەت بڕوانە سەروتاری ژمارە پێنجی «کوردستان» کە بریتی‌یە لە نامەی میقداد مەدحەت بەدرخان بۆ سوڵتان عەبدولحەمید . شایانی باسە ئەو سەردەمە گەلێ جار کاربەدەستانی ئەستەمۆل داوای داخستنی رۆژنامە ناحەزەکانی سوڵتانیان لە خدێوی میسر دەکرد (بڕوانە : د. سامی عزیز ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٦٧ ـ ١٦٨) .

(٦٢) بڕوانە : E. E. Ramsaur, OP. Cit., P. 63. بەشی زۆری ژمارە ٣١ی «کوردستان» (١٤ی نیسانی ١٩٠٢) بۆ باسی هەواڵی ئەو کۆنگرەیە تەرخان‌کراوە .

دیارە ئەمەندە بەس بۆ بۆئەوەی خاکی کوردستان لە «کوردستان» قەدەغە کرێ • خاوەن و خوێنەرانی چەند جارێ باسی ئەمەیان لەسەر لاپەڕەکانی «کوردستان» خۆی کردووە • بەلام کپ کردنی دەنگی خەباتکەری رەسەن کارێکی مەحاڵە • بەپێی ئەو یاسا چەسپاوە «کوردستان» توانی وەك یەکەم رۆژنامەی کوردیێ تا رادەیەکی زۆر دەوری مێژوویی خۆی بینێ • وەك لای راستی ناوی رۆژنامەکە خۆیەوە نوسراوە خاوەنی هەرجارە دوو هەزار دانەی لێ ناردوتە کوردستان بەونیازەی بێ پارە بەسەر خەڵکدا دابەش بکرێن [٦٣] • دوور نیيە بۆ جێبەجێ کردنی ئەم کارە گرنگە بەدرخانییەکان پەنایان بردبێتە بەر یارمەتی نیشتمانپەروەرانی تورك و ئەرمەن • هەر چۆن بێ ئەو سەردەمە ناردنی رۆژنامەی نەیاری سولتان عەبدولحەمید بۆ خەڵکی ناو وڵات کارێکی باو بو • بەڕێوەبەرانی ئەو رۆژنامانە هەزار و یەك فڕوفێڵیان دەکرد بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستەیان : جاریوا هەبو رۆژنامەکانی خۆیان دەخستە ناو چاپەمەنیێ ئەوتۆوە کە وێنەی سوڵتان یا باسی باشی ئەویان تێدا بو • رۆژنامەنوسانی عەرەبیش بۆ سەر لێ شێواندنی عوسمانی و ئینگلیز یا پیاوانی خدێو پەنایان دەبردە بەر ئەو جۆرە فێڵە • یەکێکیان دە جار ناوی رۆژنامەکەی خۆی گۆڕی [٦٤] دیارە بۆئەوەی نەناسرێتەوە و بەوجۆرە بگاتە ناو وڵات •

گومان لەوەدا نیيە لە هەر رێگەیەکەوە بوبێ بەدرخانییەکان

---

(٦٣) ئەم راستییە بە کوردی و بە تورکی لای راست و چەپی سەرەوەی زیاتر لە نیوەی ژمارەکانی «کوردستان» نیشان دراوە . لای راستەوە نوسراوە : « هر جار دو هزار جریدیا بی پَرَه ازی ریکم کردستانی دەبدەن خەلکی» یا « . . . دە بلاش بدن‌خەلکی» . لە هەندێ ژمارەدا دوو هەزارەکە بۆتە «دو صد» و لە هەندێکی‌تریشدا وای‌لێ‌هاتووە «کردستان داخلندە خصوصی استەیلرە مجانا کوندریلور » .

(٦٤) بڕوانە : د. سامی عزیز ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤٢ — ٤٣ ، ٧٢ .

«کوردستان»یان دەگەیاندە دەست سەرەك هۆز و روناکبیرانی کورد • لە زۆر نوسینی ناو «کوردستان»ەوە دەردەکەوێ ژمارەکانی زوبەزو دەگەیشتنە زۆر ناوچەی کوردەوارێ و شوێنیتری ناو دەولەتی عوسمانی • هەر زو پەیوەندێ لەنێوان خاوەنی «کوردستان» و روناکبیری کوردا دروست بو • لە لاپەڕە چواری ژمارە دوێ «کوردستان»دا میقداد مەدحەت بەدرخان باسی نامەی «هەندێك میر و ئاغای کورد» دەکا و دەلێ داوایان لێ کردووە باسی «حالی نهۆ و ئەدەبیاتا کوردێ» بلاو بکاتەوە • لە ژمارە سێیدا نامەی کوردێکی شام بلاو کراوەتەوە کە باسی ئەوە دەکا چۆن «کوردستان»یان پێ گەیشتووە و خەلك لە خۆشیانا ماچیان کردووە و کۆتاییش گەلێك رەحمەتی بۆ میقداد مەدحەت و باو و باپیری ناردووە • دوای ئەوە بە دوێ ژمارە نامەی « اطنەیی سید طاهر بوظی »ی بلاوکردۆتەوە کە خاوەنی بەرز ناوەرۆکی «کوردستان»ی نرخاندووە و باس دەکا چۆن لە «خوێندنەوەی تێر نەبووە» و داوا دەکا هەرجارەی «چل پەنجا» دانەی بۆ بنێرن چونکە ئەدەنە «وەك باژێری کوردی لیهاتووە» و « هەر سالەی دە پازدە هەزار» کوردی تێدەرژێ و گەلێکیان ، وەك دەلێ ، لەوێ دەمێننەوە (٦٥) • لە ژمارەیتری «کوردستان»دا نامەی خەلکی ماردین و دیاربەکر و موسل و شوێنیتر بلاوکراوەتەوە (٦٦) • لەوەش گرنگتر : لەسەر لاپەڕە چواری ژمارە سیازدە لیستەی ئەو پارەیە بلاوکراوەتەوە کە بەشدارانی «کوردستان» لە دیاربەکر و سلێمانی و ئەدەنەوە ناردویانە •

وادیارە «کوردستان» لە دەرەوەش ، تایبەت لەناو رۆژهەلاتناسانا ، دەنگی داوەتەوە• عەبدوڕەحمان بەدرخان لە ژمارە سیازدەی «کوردستان»دا

---

(٦٥) زۆر کەم دەستکارێ قسەی ناو کەوانەکان کراوە ئەویش بەنیازی گونجاندنی ئەو شوێنانە لەگەل ناوەرۆکی رستەکان .

(٦٦) بڕوانە : ژمارە ٨ و ١٣ و ١٤ و ١٥ و هیتر .

باسی ئەوە دەکا چۆن لەوەتەی دەستی کردووە بە دەرکردنی رۆژنـامەکەی «گەلێك مرۆڤی ئەجنەبیێ ئەڵەمان و نمچە (نەمسـایێ ـ ك • م•) و ئینگلیـز» ئیشتراکیان تێدا کردووە «علی الخصوص یەك ئەڵەمان هەیە ناوی ڤێ مسیۆ (مارتن هارتمـان)ە » کە زوربەی زمـانی گەلانی رۆژهـەڵات دەزانێ و تەنانەت لەگەڵ ئەو خەریکی فێربونی کوردیشە • هیـچ دۆر نییە ئەو ٢٦ ژمارە دەگمەنەی «کوردستان» کە لە کتێبخـانەی دەوڵـەتێ مـاربورگی ئەڵەمانیای رۆژئـاوا پارێزراون هەر ئەوانـە بن کە کاتی خۆی بۆ زانـای بەناوبانگ هارتمان [٦٧] چۆن •

شایانی باسە ژمارەکانی یەکەم رۆژنامەی کوردێ ئیستە زۆر بەدەگمەن دەستدەکەون • جگە لەو ٢٦ ژمارەیەی کتێبخانەی دەوڵەتێ مـاربورگ کە کاتی خۆی دوکتۆر کەمال فوئاد بە ئۆفسێت بڵاوی کردنەوە ١٨ ژمـارەش لەوانەی ساڵی ١٨٩٩ و بەدواوە چاپ کراون لە کتێبخانەی نیشتمانێ ئەنقەرە پارێزراون [٦٨] • ژمارە یەکیشی لە کتێبخانەی لقی دەزگای رۆژهەڵاتناسێ سۆڤیەت لە لینینگراد هەیە • لە کتێبخانەی «کۆڕی زانیاری کورد» ژمارە پێنج و لاپەڕە سێ و چواری ژمارە سێی هـەن [٦٩] • یەکەمیـان لەسـەر کاغەزێکی تەنکی رەنگ سەوز و دووەمیـان لەسـەر کاغەزێکی زەردبـاو

---

(٦٧) پرۆفیـسۆر مارتن هارتمـان (M. Hartmann) (١٨٥١ ـ ١٩١٨) عەرەبناسێکی ناوداری ئەڵەمانە ، زۆر شارەزای مێژوی ئیسلام بوە .

(٦٨) بڕوانە
((Eski harfli Türçe süreli yayinlar toply Katalogu)) , Ankara, 1963.
زۆر سوپاس بۆ دوکتۆر سەنان سەعید کە سەرنجی بۆ ئەم راستییـە راکێشـام .

(٦٩) دیارێ ئەندامی یاریدەری کۆڕ بەڕێز رەوشەن بەدرخانن .

چاپ‌کراون (٧٠) • دوور نی‌یه جگه له‌مانه ژماره‌ی‌تری «کوردستان» له‌م‌لا و له‌ولا ده‌ست‌بکه‌ون (٧١) •

پیاوانی سولتان هه‌ولێکی زۆریان له‌گه‌ڵ نه‌وه‌ی به‌درخان پاشا دا بۆ ئه‌وه‌ی ده‌ست له بڵاوکردنه‌وه‌ی «کوردستان» هه‌ڵگرن • وه‌ك له‌پێشه‌وه باسمانکرد سولتان عه‌بدولحه‌مید ئاماده بو هه‌موو شتێك بکا ته‌نها بۆ ئه‌وه‌ی ناحه‌زانی ده‌ره‌وه‌ی به لای خۆیدا راکێشێ • به‌وجۆره توانی زۆر سه‌ردار و رۆژنامه‌ی نایاری خۆی بکرێ که یه‌کێکیان رۆژنامه‌ی ناوداری «مشورت» بو (٧٢) که تورکانی لاو له ده‌ره‌وه‌ی وڵات ده‌ریانده‌کرد •

تائێسته بۆمان ساغ نه‌بۆته‌وه «کوردستان» چۆن و بۆ له ده‌رچوون وه‌ستا • وه‌ك رامزۆر باس ده‌کا گوایه «نوێنه‌رانی سولتان ساڵی ١٩٠٤ توانیویانه (عه‌بدوڕڕه‌حمان به‌درخان ــ ك• م•) قایل که‌ن ده‌ست له بڵاوکردنه‌وه‌ی رۆژنامه‌که‌ی هه‌ڵگرێ» (٧٣) • هه‌رچه‌نده دوور نی‌یه وه‌ستانی « کوردستان » ئه‌نجامی کارێکی‌وا بوبێ ، به‌ڵام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ش پێویسته چه‌ند راستی‌یه‌ك بۆ مێژوو تۆمار بکه‌ین • به‌ر له هه‌موو شت دوا ژماره‌ی زانراوی «کوردستان» نیسانی ساڵی ١٩٠٢ ده‌رچووه نه‌ك ١٩٠٤، له‌وکاته‌شدا عه‌بدوڕڕه‌حمان به‌درخان له ریزی پێشه‌وه‌ی ناحه‌زانی سولتان عه‌بدولحه‌مید بو ، هه‌موی مانگێك بو له یه‌که‌م کۆنگره‌ی تورکانی لاو گه‌ڕابۆوه جنێف • جگه له‌وه تا دوا ژماره‌ی زانراوی «کوردستان» (٧٤) به تۆسقاڵ بۆنی ئه‌وه

(٧٠) بڕوانه : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، به‌رگی یه‌که‌م ، به‌شی یه‌که‌م ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩٧ ، ٤٠٢ •

(٧١) له قاهیره به‌دوای ژماره‌کانی «کوردستان»دا گه‌ڕام ، به‌داخه‌وه گه‌ڕانه‌که‌م بێ‌ئه‌نجام بو •

(٧٢) بڕوانه : E. E. Ramsaur, Op. Cit., P. 53.

(٧٣) Ibid, P. 63.

(٧٤) به قسه‌ی مامۆستایان محه‌مه‌د ئه‌مین زه‌کی و محه‌مه‌د عه‌لی عه‌ونی

ناکرێ خاوەنی لە ڕێبازی کوردایەتی ڕاست و خاوێن لای دابێ • دوور نییە لەبەر کەمدەستی یا لەژێر فشاری چەتەولەکانی سوڵتانا یا لەبەر مەبەستێکی سیاسیتر «کوردستان» لە دەرچوون وەستابێ •

ئەمەبوو بەکورتی داستانی لەدایکبوون و ژیانی پڕ ئێش و ئازاری یەکەم ڕۆژنامەی کوردی • بڕوا ناکەم مێژوونوسێکی خاوەن ویژدان هەبێ ئەم

«کوردستان» دوای شۆڕشی ساڵی ۱۹۰۸ ماوەیەکیش لە ئەستەموڵ چاپ کراوە (بڕوانە : محمد امین زکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۱۷۰).
چاپەمەنییەکانی «خۆیبوون»یش وادەڵێن (بڕوانە : د. بلەچ شیرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥١ ؛
((La Question Kurde. Ses origines et ses causes)), Par Le Docteur Bletch Chirguh, Le Caire, 1930, P. 19)

تاوەکو ئێستە ئەم ڕاستییە بەتەواوەتی ساغ نەبۆتەوە . گەر وابوایە هیچ نەبێ دەبوو ئەو ژمارانەش لە کتێبخانەی نیشتمانی ئەنقەرە ناویان وەك ئەوانەی دەرەوە هەبوایە (بڕوانە : پەراوێزی ژمارە ٦٨) . لەگەڵ تەواوبونی شەڕی یەکەمی جیهان گۆڤارێك لە ئەستەموڵ بە ناوی «کوردستان»ەوە کەوتە دەرچون . مامۆستا عەلائەددین سەجادی و ئەو نوسەرانەی دوای ئەو باسی گۆڤاری ناوبراویان کردووە بە هەڵە ۱۹۱۷یان بە ساڵی دەرچونی داناوە و بە ڕۆژنامە ناویانبردووە . لەوە دەکا مامۆستا سەجادی ساڵی ڕۆمی ئەو ڕۆژنامەیەی وەك ساڵی کۆچی (هیجری) گۆڕیبێتە سەر ساڵی عیسایی . جگە لەوەی خۆم ۱۹ ژمارەی ئەو « کوردستان »ەم دیوە ، بەڵگەیەکی باوەڕ پێکراوی تریش بەدەستەوەیە گومان لەوەدا ناهێڵێ ئەم «کوردستان»ە دوای شەڕی یەکەم چاپکراوە نەك لە جەنگەی شەڕدا:لە بەرگی پشتەوەی ژمارە ۱۱ی گۆڤاری «ژین» کە دوای تەواوبونی شەڕی یەکەم دەستی بە دەرچون کرد (بڕوانە : پەراوێزی ژمارە ١٤) بەنیازی ڕاگەیاندن باسی دەرچونی ژمارە دووی «کوردستان» بڵاوکراوەتەوە. لە هەمان شوێنی ژمارەکانیتری گۆڤاری « ژین »دا باسی دەرچونی یەك لەدوای یەکی «کوردستان» بڵاو کراوەتەوە . سەرەڕای هەمو ئەمانە لە ساڵەکانی شەڕدا ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی لەبەر بێدەرامەتی دامو دەزگای خۆیان دەپێچایەوە یا زۆر لەجاران کەمتر دەردەچون . بڕوا ناکەم ڕوناکبیری کورد ئەوساڵانە توانای دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤاری هەبوبێ.

داستانه به سەرەتایەکی پرشنگداری پڕ ماناو بەڵگە دانەنێ . هەر لەو سەرەتایەشەوە ڕۆن دیار بۆ پەرەسەندن و گەشەکردنی ڕۆژنامەنوسێ کوردێ بەستەیە بە ڕادەی ڕەسەنێ سروشتی دیموکراسێ ئەو ڕژێمانەی وا هات کورد لەژێر سایەیاندا بژی . ئەوەبو تا شۆڕشی سالی ١٩٠٨ی تورکیا سەرنەکەوت ڕۆژنامەیەکیتری کوردێ چاوی هەڵنەهێنا .

هەروەك دوکتۆر لازەریێف دەڵێ لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی ١٩٠٨ «بەهارێکی کورت» لە ژیانی کوردا دەستی پێکرد [٧٥] . بۆ یەکەمجار مێژۆی کورد چەند کۆمەڵ و دەزگایەکی روناکبیرێ و سیاسێ بەخۆیەوە بینی . پایزی سالی ١٩٠٨ ، واتە یەکسەر دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ناوبراو [٧٦] ، ئەمین عالی بەدرخان و شەریف پاشا و شێخ عەبدولقادری شەمزینێ و ژمارەیە سەرداری ناسراویتر کۆمەڵی «تەعالی و تەرەقێ کوردستان»یان دامەزراند و بەناوییەوە «کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی »یان بلاوکردەوە . زۆری نەخایاند قوتابیانی کوردی ئەستەمۆڵ کۆمەلی «هیڤی»یان دامەزران و سالی ١٩١٣ش دەستیانکردە بلاوکردنەوەی گۆڤاری «ڕۆژ کورد» [٧٧] . هەر لەو دەوروبەرەشدا گۆڤارێکیتر کە ناوی

---

(٧٥) م. س. لازەرێف ، مەسەلەی کورد ، ل ١٤٥ .

(٧٦) شۆڕشی تورکانیلاو کە بە مەشروتە و شۆڕشی ئیتیحادی ناسراوە تەموزی سالی ١٩٠٨ بەرپابو .

(٧٧) ژمارە ٣ی «ڕۆژ کورد» (ڕۆژی کورد) یەکی ئابی سالی ١٣٢٩ (١٩١٣) دەرچووە . ژمارە ٤ی ڕۆژی ٣٠ی ئابی هەمان سال چاپکراوە . بەمەدا وا دەردەکەوێ «ڕۆژی کورد» مانگانە بوبێ و ژمارە یەکی سەرەتای حوزەیرانی سالی ١٩١٣ یا ئەو دەوروبەرە دەرچوبێ . لێرەدا پێویست و گرنگە سەرنج بۆ ئەو قسەبەی مینۆرسکی راکێشین کە دەڵێ ئەم گۆڤارە کە بەر لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهان ناوی بووە «هەتاوی کورد» لەناو خەلکدا زۆر بلاو بۆ بەرادەیە ، وەك دەڵێ ، خۆم «لە ناوچەی دۆری سلێمانێ» هەوالیم بیست (بڕوانە : ف. ف. مینۆرسکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٨) .

«یەكبۆن» بۆ كەوتە دەرچۆن [٧٨] .

رۆژنامەنوسی كوردیی لە سەرەتاوە بە پێی سروشتی مەرجی مێژوویی ئەو قۆناغە و لە قەوارەی تێگەیشتنی نیشتمانپەروەرانی ئەو سەردەمە جێگەی دیاری بۆ مەسەلەی خوێندن و خوێندەواریی و ژیانی روناكبیریی تەرخانكردە چەند روبەكی ئەم لایەنەمان لەگەڵ باسی یەكەم رۆژنامەی كوردیی خستە بەرچاو . بەنیازی زیاتر رۆنكردنەوەی ئەم باسە گرنگە پەنا دەبەینە بەر چەند نمونەیەكیتری رۆژنامە و گۆڤارەكانی ئەو سەردەمە .

ئەوانەی ژمارەی «كورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی»یان دیوە دەڵێن ناوەرۆكی بۆ مەسەلەی نەتەوەیی و زمان و ژیانی روناكبیریی و فۆلكلۆری كوردیی و ئەو جۆرە باسانە تەرخان كرابۆو لەناو كۆمەلانی خەڵكدا باش دەنگی دابۆوە [٧٩] . «رۆژی كورد» و «یەكبۆن»یش بەشی هەرە زۆری لاپەڕەكانیان بۆ ئەو جۆرە باسانە تەرخان كردبۆ . سەروتاری ژمارە سێی «رۆژی كورد» «قەلەم بەر لە شێر»ە . خاوەنی وتار هەمۆ دواكەوتن و گیرۆدەیی كورد لەوەدا دەبینێ كە «بایەخیان داوە بە شێر نەك قەلەم» . نرخدان بە زانیاریی و زانست لای «رۆژی كورد» وەك جێبەجێكردنی ئەركی ئایینی وایە و بێ ئەو «حەقی خۆمانە لەم ژیانە ناخۆشەدا بژێن» [٨٠] . «یەكبۆن»یش لە ژمارە دۆیدا بەداخەوە باسی ئەوە دەكا چۆن «لەگەڵ

---

(٧٨) وابزانم تائیستە كەس باسی ئەم گۆڤارەی نەكردووە . كاتی خۆی بەڕێز رەوشەن بەدرخانی خێزانی جەلادەت بەدرخان ژمارەیە لەو وتارانەی دامێ كە بە زمانی توركێ لە «یلكبون» (یەكبۆن) و «رۆژی كورد»ا بلاوكراونەتەوە و زوربەیان لە نوسینی صالح بەدرخانی باوكین . بۆ نوسینی ئەم بەشە كەڵكی زۆرم لەو وتارانە بینی .

(٧٩) بڕوانە : . A. Safrastian, Op. Cit., PP. 70 — 71 لە ئارشیڤی باسیل نیكیتینیشدا باسی لەوجۆرە هەیە (بڕوانە : م. س. لازەرێڤ ، مەسەلەی كورد ، ل ١٤٥ ، ٤٠٥) .

(٨٠) «رۆژ كرد» ، ژمارە ٣ ، ا ی ئابی ١٣٢٩ .

ئەوەش هیچمان لە گەلانی‌تر کەمتر نی‌یە» کەچی هێشتا «نەمانتوانیوە دەسەڵات و توانای خۆمان لە ژیاندا نیشاندەین » چونکە « بەجاری نەخوێندەوار و نەزانین »[81] ، لەبەرئەوە سەیر نی‌یە گەر هەمان گۆڤار بەگەرمی داوا بکا کارێکی‌وا بکرێ زۆبەزۆ «بە لای کەمەوە ٤٠٪ یا ٥٠٪ی کورد فێری نوسین و خوێندنەوە بکرێن» ، بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستە «یەکبون» رۆی دەمی دەکاتە لاوان و داوایان لێ دەکا «دەست لە خۆشی ژیان هەلگرن » و «رۆ کەنە شاخە بەرزە ساردەکانی کوردستان و ببنە مامۆستا و رێ‌نیشاندەری رۆڵەی ساکاری میللەت » [82] ، «ژین» داوای دەکرد «میللەت هەمو بخوێنن» [83] ، «بە رۆژ و بە شەو بخوێنن ، مەکتەب ڤەکەن ، تەحصیل بکەن» [84] ،

ئەم هاوارەی ئەستەمۆل هەر لەو رۆژانەدا لە بەغداش دەنگی دایەوە ، جەمالەددین بابان رۆژی ١٢ی «ربیع الاول»ی ساڵی ١٣٣٢ ك ، واتە ٨ی شوباتی ١٩١٤ ژمارە یەکی گۆڤاری «بانگ کرد» (بانگی کورد)ی بە تورکی و کوردیِ بڵاوکردەوە [85] ، گۆڤاری بەغدامان کوردی هاندەدا دەرس لە «قەومێکی پچوکی وەك ژاپۆنیا» وەرگرێ چونکە ئەو بە « سایەی سەعی و تەقدیری قیمەتی وەختیان دەوڵەتێکی عظیمی وەکو رۆسیەیان شکان و تارومار

---

(٨١) «یكبون» ، ژمارە ٢ ، ١٩ی ئەیلولی ١٣٢٩ .

(٨٢) بڕوانە : «یكبون» ، ژمارە ٣ ، ٣٠ی ئەیلولی ١٩٢٩ .

(٨٣) «ژین» ، ژمارە ٦ ، ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٣٣٤ ، ل ١٦ .

(٨٤) «ژین» ، ژمارە ١٢ ، ٢٥ی شوباتی ١٣٣٥ ، ل ١٦ .

(٨٥) لە چاپخانەی «الاداب»ی بەغدا چاپدەکرا . لە ژمارە یەکی‌یەوە تا ژمارە سێی بەسەریەکەوە ٧٢ لاپەڕەن ، واتە هەر ژمارەیەی ٢٤ لاپەڕە بۆ . بەپێی زانیاری‌یەکانی مامۆستا عەبدوڕڕەزاق حەسەنیِ «بانگی کورد» پێنج ژمارەی لێ دەرچووە (بڕوانە : عبدالرزاق الحسنی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٥) . ئێمە تەنها سێ ژمارەی ئەم گۆڤارەمان دیوە .

کرد » (٨٦) . «بانگی کورد» «هاوار و داد و بێـدادی» بۆ بۆ دامـەزرانی کۆمەڵێك تاوەکو «بە تەشویق و کۆششی» ئەو «لە هەمۆ جێگەیە مەکتەبێ گوشاد بکرێ و قەومی کوردان لەم جەهالەتە تخلیص بکا» (٨٧) . « بانگی کورد»یش بە چەشنی رۆژنامە و گۆڤارە کوردیـیـەکانیتر هەوڵیدەدا لـە رێگەی بزواندنی هەستی ئایینییەوە خەڵك بۆ خوێندن هان دا . وەك نمۆنە ئەم چەند بەیتەی خوارەوەی دەخەینە پێش چاو :

بۆ تەرەققی موڵـك و میللـەت ئیتتیحادمـان لازمـە
سەرفی غیرەت چـاکە با غەیبی نەکەین ئـەم فرسەتـە
مەحفەظەی دین و شەریعەتمـانە خۆ خـاکی وەتـەن
ئـاوەدانی ئەو بە زۆری عیلـم و فـەنن و سەنعەتـە
ئیـش ئەگەر وابێ وەتـەن نـوورانیو مەعمـور دەبێ
رستگاریمان دەبێ ئێمەش لە دەسـت ئـەم ظولمەتە
دوژمنی عیـلم و مەعـاریف خانمـان وێـران دەکا
زۆر خراپە و موهلیکە ، دەرمانی کەین ئەم عیللەتە (٨٨)

دوای ئەوەی رۆی شۆڤێنی سیاسەتی نەتەوەیی رژێمی نوێی تورکانی لاو دەرکەوت چاپەمەنی کوردی دیسان گلولەی کەوتە لێژی . تا شەڕی یەکەمی جیهان دەستی پێکرد سەرتاپای رۆژنامە و گۆڤـارە کوردییەکان داخران . لەگەڵ تەواوبونی شەڕ و کەوتنی رژێمی دواکەوتـوی تورکانی لاو بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی بەجارێ خرۆشا و ئەنجـام قۆناغێکی نوێ لە ژیانی رۆژنامەنوسی ئەو گەلانەدا دەسـتی پێ کرد . رۆژنامەنوسی کوردیش ئەو سەردەمـە بەجـۆرێکی هەست پێکراو

---

(٨٦) «بانگ کرد» ، ژمارە ٣ ، ١٣٣٢ ، ل ٦٨ . زۆر کەم دەستکاری شێوەی نوسـینەکەی کراوە .

(٨٧) هەمان ژمارە ، ل ٦٩ .

(٨٨) هەمان ژمارە ، ل ٦٩ ــ ٧٠ .

بوژایەوە • بەڵام بەداخەوە تەمەنی ئەم قۆناغە بۆ کورد هەناسەیە بۆ • قۆناغی داهاتوی رۆژنامەنوسی کوردی ــ وەك دوایی باسی دەکەین ــ پڕ لە روداو و بەسەرهاتی بێوێنـــەیە •

پەیدابونی رۆژنـامەنوسی کوردی لە ئێران تـارادەیەك دواکەوت • لێرەش دیسان یەکەم روناکبیری دوربین کە ویستی رۆژنـامەیەکی کوردی دامەزرێنێ لە بنەماڵەی بەدرخـان بو • ســەرداری نـاودار عەبدوڕڕەزاق بەدرخـان (٨٩) زۆر بــە دروســتی دەوری خوێنــدن و خوێنــدەواری و رۆژنامەنوسی بۆ ژیانی گەل زخاند • ئەوەبو سالی ١٩١٣ لە شاری خۆی لەسەر ئەرکی خۆی و پارەی کۆکراوەی خەڵك یەکەم قوتابخانەی کوردی دامەزراند (٩٠) • هەر لەوێش کۆمەڵێکی روناکبیری دروست کرد و نیـازی بۆ چاپخانەیەکی لە دەرەوە بۆ بهێنێ و رۆژنامەیەکی بەناوەوە دەرکا • بەڵام چەند ئاڵوگۆڕێکی سیاسی نالەبار بونە کۆسپ لەبەردەم جێبەجێکردنی ئەم نیازەی کە تا مردن لە مێشکی دەرنەچو (٩١) • عەبدوڕڕەزاق بەدرخان لــە

---

(٨٩) عەبدوڕڕەزاق بەدرخان دەرەبەگێکی لیبرالی کوردپەروەری دوربیــن و چالاك بو . لە کاری رۆژانەیدا بایەخی زۆری بە بلاوکردنەوەی خوێندن و خوێندەواری دەدا . یەکەم کەس بو بیری لە دانانی ئەلفبـای کـوردی بەپیتی لاتینی یا سلاڤی کردەوە (لەبارەیەوە بڕوانە : م. س. لازەرێف ، کوردســتان و کێشــەی کورد، ل ٦٩، ٧٠، ١٥٥ ــ ١٦٠ ، ٢٣٧ ــ ٢٤٠ و گەلێکیتر . هەروەها بڕوانە د. کمال مەزهەر ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی کوردی : ل ٢٢ ، ٢٤ ، ٣٧ــ٣٨ ، ٣٩ ، ١٧٥ ، چـاپی عەرەبی : ل ٥٠ ، ٦٤ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ٢٥٩) .

(٩٠) بڕوانە : ك. ، اول مدرسة كردية في ايـران ، ــ «التـآخي» (صـفحـة «الثقافة الكردية» ــ ٨ ــ) ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣ .

(٩١) زمارەیە نوســەری کورد باســی ئەوەیـان کردووە گوایە عەبدوڕڕەزاق بەدرخان سالی ١٩١٣ لە ورمێ رۆژنامەیەکی بە ناوی «کوردسـتان»ەوە دەرکردووە و گوایە دوای گرتنی لەلایەن رۆســەکانەوە سمکۆ لەســەر دەرکردنی بەردەوام بووە (بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچـاوەی

دەرەوەی ولاتیش (چ لە رۆسیا و چ لە فەرەنسە) هەولیدا رۆژنامە یا گۆڤارێکی کوردیی بەپیتی لاتینی بلاوکاتەوە .

میسیانێرەکان یەکەم هەنگاویان لە مەیدانی رۆژنامەنوسیی کوردیی ئێراندا نا . وەك مینۆرسکی باس دەکا میسیانێرە پروتستانتەکان لە سابلاغ (مەهاباد) بە یاریدەی دەزگا ئەلەمانییەکان گۆڤارێکی پچوکیان بە ناوی «کوردستان»ەوە دەرکرد کە وتار و فۆلکلۆری کوردیی بلاو دەکردەوە . مینۆرسکی دەربارەی هەمان باس ئەوەشی تۆمار کردووە کە خۆی ژمارە یەکی گۆڤاری ناوبراوی هەیە و نیسانی سالی ١٩١٤ دەرچووە [٩٢] .

دەستپێکردنی رۆژنامەنوسیی نەتەوەیی کوردیی لە ئێران هاوکاتی رۆژانی خەبات و دەسەلاتی ئیسماعیل ئاغای شوکاك (سمکۆ)یە . دوای شەڕی یەکەمی جیهان و دەستپێکردنی قۆناغێکی نوێ لە بزوتنەوەی سمکۆدا و دوای ئەوەی دەسەلاتی گەیشتە ورمێ کە چاپخانەی خۆی هەبێ

ناوبراو ، چاپی یەکەم . لە چاپی دووەمیدا باسی نەکردووە ؛ محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو ؛ جمال‌خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ١٩ا . سەردەمای نەبونی هیچ بەلگەیە لەم‌بارەوە سمکۆ بەر لە عەبدوڕڕەزاق بەدرخان لەلایەن رۆسەوە گیرا و بە دەستبەسەریی نێرایە تبلیسی گورجستان (یەکەمیان سەرەتای سالی ١٩١٥ ر دووەمیان ناوەندی هەمان سال گیرا) .

(٩٢) ف. ف. مینۆرسکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٩ . مامۆستا ئەمین زەکیی باسی گۆڤاری «کوردستان» دەکا و دەلێ «میسیانێرەکان لە ورمێ دەریان دەکرد» (محمد امین زکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٧٠ ـ ٢٧١) . مامۆستا عەلائەدین سەجادی و دوابەدوای ئەو نوسەریتر باسی ئەم گۆڤارەیان دووبارە کردۆتەوە و دەلێن «مانگی جاریی لە ورمێ موبەشیرەکان لە سالی ١٩١٢ دەریانئەکرد ، بەلام زۆر نەژیا » (علاءالدین سجادی ؛ سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٦١٠) . دیارە ئەمانە لەگەل قسەکانی مینۆرسکی تەواو یەكناگرنەوە ، هەرچەندە دوور نییە ئەم گۆڤارە لە ورمێ چاپکرابێ چونکە لەوانەیە ئەوکاتە چاپخانە لە سابلاغ نەبوبێ .

دەستی کردە دەرکردنی رۆژنامەیە کە سەرەتا نـاوی «رۆژ کرد ــ شـەو عەجەم» [٩٣] (رۆژی کورد ــ شەوی عەجەم)ی لێ نا • دوایێ ئەم نـاوەی گۆڕێ بە «رۆژ کرد» (رۆژی کورد) و ئینجا بە «کرد» (کورد) • لە سەرۆ ناوی «کورد»ەوە نوسراوە : «واعتصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرقوا» ، لـە ژێریشیەوە وێنەی دوّ دەست لە یەکدا وەك نیشانەی یەکیەتی دروست کراوە• لای راستەوە نوسراوە : «جیگی اداره ورمی • چاپخانه غیرت • مدیر محمد ترجانی [٩٤] • مقالاتیك منفعت کردان تیدا بی وردگیری • جاری لە هـەر هەفتەدا یکیك چاپ دکری » [٩٥] • لای چەپەوە نوسراوە : « حق رۆژنامه پیشەکی وردگیری • داخله سالیك ٥٠ خارجه ٦٠ قران • ششمانك ٢٧ و ٣٥ قران • قیمت یك نسخه ده شاهی • قیمت اعلانـات هر دیری دو قران » • لەژێر ناوی رۆژنامەکە نوسراوە : « رۆژنامیکه سیاسی ادبی اخبـاری • سرمقالی ترجمه دکری بفارسی • دینوسی کوردیك بو هەمو کردان » [٩٦] •

---

(٩٣) دەستکاریێ جۆری نوسینی نەکراوە . دیارە مەبەست «رۆژی کورد ــ شەوی عەجەم »ە . (دەربارەی رۆژنامەکانی سمکۆ بڕوانە : محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه ، تهران ، ص ٣٧١ــ٣٧٢) .

(٩٤) مەبەست لە شێخ محەمەدی تورجانێ شێخ محەمەدی کوڕی مەلا محەمەد حەسەنی کوڕی مەلا عەلیێ قزلجی‌یە . بنەماڵەی ئەم زانایە دانیشتوی گوندی قزلجەی نزیك پێنجوێن بوّن . کاتێ خـۆی باپیری چۆتە تورجان کە کەوتۆتە نێوان سەقز و بـۆکان . خـۆی لە بۆکان لەدایك‌بووە . باوکی مامۆستای مزگەوت بو لە مەهاباد ، بۆ خوێندن چووە میسر و زۆ لەناو هاوەڵەکانیدا وەك پیاوێکی زیرەك ناوی‌دەرکرد و دوایێ وەك زانایەکی دەسەڵاتداری خامە رەنگین زیاتر ناسرا . لە بەغدا لە کلیەی شەریعە دەرسی دەوتەوە ؛ لە مزگەوتی حەسەن پاشا و شبلێ و هێتر پێشنوێژیێ دەکرد . مامۆستا حەسەن قزلجێ چیرۆکنوّس یەکێکە لە خزمانی .

(٩٥) «جێگەی ئیدارە : ورمێ ؛ چاپخانەی (غیرەت) . مدیر محمد تورجانێ . مەقالاتێك مەنفعەتی کوردانی تێدابێ وەردەگیرێ . . .» .

(٩٦) « . . . دەینوسێ کوردێ بۆ هەموّ کوردان» .

دوای ئەوەی بزوتنەوەی سمکۆ سەرەتای بیستەکان نوشوستی هێنا و ورمێی لەدەستچۆ ناچار وازی لە بلاوکردنەوەی رۆژنامەکەشی هێنا . تا سەردەمی مەهاباد رۆژنامەنوسی کوردی ئەم ولاتە جارێکیتر خۆشی بەخۆیەوە نەبینی . لە ماوەی تاقە سالی مەهابادا نزیکەی ١٠ رۆژنامە و گۆڤار کەوتنە گەڕ و خزمەت :ـ

١ ـ گۆڤاری «نیشتمان» ـ ناوەندی سالی ١٩٤٣ دەرچو [٩٧] . ئۆرگانی کۆمەلەی «ژ . ك .» (ژیانەوەی کورد) بو . ژمارە ٧ و ٨ و ٩ی بەسەر یەکەوە بە یەك بەرگ دەرچون . لە سەری سەرەوەی بەرگەکەی نوسراوە « الله » ئینجا «ژ . ك .» . هەروەها «نیشتمان . بلاوکەرەوەی کۆمەلەی ژ . ك . گۆوارێکی ئەدەبی ، خوێندەواری ، کۆمەلایەتی ، سیاسیو

---

(٩٧) کاتی خۆی دوکتۆر رەحیمی قازی و دوکتۆر قادری مەحمودزادە گەلێ ژمارەی رۆژنامە و گۆڤاری مەهابادیان دامێ . زوربەی زانیاری ئەم بەشە لەوان دەرهێنراون . لە گۆڤاری «نیشتمان» کە بە سەرەتای رۆژنامەنوسی مەهاباد دادەنرێ تەنها ژمارە ٧ و ٨ و ٩م لەبەردەستدایە. مامۆستا سەجادی دەلێ «یەکەم ژمارەی لە حوزەیرانی ١٩٤٣دا دەرچو» (علاءالدين سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٦١٥) . بەلام دوکتۆر رەحیمی قازی دەلێ یەکەم ژمارەی مایسی ١٩٤٣ چاپکرا (بڕوانە :

Гази Р.Г., Курдистанская демократическая партия - организатор и руководитель национально-освободительного движения в Иранском Курдистане (1945-1946 гг.), Автореферат дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Баку, 1954.

ر. ح. قازی ، پارتی دیموکراتی کوردستان ـ رێکخەر و رەهبەری بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ رزگاریخواز لە کوردستانی ئێران (١٩٤٥ ـ ١٩٤٦) ، کورتەی نامەی دوکتۆری ، باکو ، ١٩٥٤ ، ل ١٧) .

مانگی کوردی»یە • لەژێر ئەم قسانەوە وێنەی صەلاحەدین چاپکراوە • ئەم سێ ژمارەیەی کە «سالی یەکەم»یان لاوە نوسراوە بەر مانگی خاکەلێوە و بانەمەڕ و جۆزەردانی ۱۳۲۳ کەوتون کە دەکەنە مارت و نیسان و مایسی سالی ۱۹٤٤ • ژمارە یەکی لە تەورێز لە چاپخانەی کابرایەکی ئەرمەن بەنهێنی چاپکراوە • زوربەی ژمارەکانی‌تری دیسان لە تەورێز چاپکراون • مامۆستا رەحمانی زەبیحی سەرپەرشتی بلاوکردنەوەی دەکرد • دوای مەهاباد لە عیراق سالی ۱۹٤۸ژمارەیەکی بە چاپکراوی لێ بلاوکراوەتەوە • دلشادی رەسولی کە بە ناوی نادری‌یەوە بەرهەمی بلاوکردۆتەوە یەکێ لە نوسەرە چالاکەکانی بووە ، کاتی خۆی لە بەغدا خویندۆیە و مامۆستا بووە • هێمنی شاعیر دەلێ ئەو ئێمەی فێری رێنوسی کوردی کرد • نوسینی لە «گەلاوێژ»یشدا هەیە •

۲ ــ گۆڤاری «کوردوستان» • ژمارە یەکی رۆژی ۱٥ی سەرماوەزی ۱۳۲٤ ، واتە ٦ی کانونی یەکەمی ۱۹٤٥ دەرچووە • لەسەر بەرگەکەی نوسراوە «بلاوکەرەوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان • گۆوارێکی ئەدەبی کومەلایەتی سیاسی‌یە • هەر پازدە رۆژ جارێك بلاو دەکرێتەوە » • لە مەهاباد لە چاپخانەی کوردستان چاپ دەکرا • ژمارە چواری مانگی بانەمەڕ . مایسی ۱۹٤٦ چاپکراوە • تا کۆتایی سالی ۱۹٤٦ چەند ژمارەیەکی‌تری لێ چاپکرا (۹۸) •

۳ ــ رۆژنامەی «کوردستان» • ژمارە یەکی رۆژی پێنجشەمۆی

---

(۹۸) بەپێی ئەو زانیاری‌یانەی کاك جەمال خەزنەدار لە رابەرەکەیدا باسی‌کردون وادەردەکەوێ ئەم گۆڤارە گوایە لە دوو مانگ کەمتر ژیاوە (لە ٦ی کانونی یەکەمی ۱۹٤٥وە تاوەکو کۆتایی کانونی دووەمی ۱۹٤٦) (بڕوانە : جمال خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٠) دیارە ئەمە راست نی‌یە . سەرچاوەکانی‌تریش لە باسی گۆڤاری «کوردستان»دا کەوتونە هەلەوە (بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٦١٥ ــ ٦١٦) .

٢١/١٠/١٣٢٤ که دەکاتە ١١ی کانونی دووەمی ١٩٤٦ چاپ بووە • لە سەرێ ناوی ئەم رۆژنامەیەوە نوسراوە : «بە ناوی خودای بەرز و بێهاوتا»• لە ژێری‌یەوە نوسراوە : «بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان»• هەر دوو رۆژ جارێ ژمارەیەکی دەردەچو کە بارستی (٤٠ × ٢٧سم) بوو • تا داخستنی پتر لە ١١٠ ژمارەی لێ بڵاوبۆوە •

٤ ــ گۆڤاری «هەڵاڵە» • ژمارە یەکی بەر مانگی رەشەمێی سالی ١٣٢٤ دەکەوێ ، واتە سەرەتای مارتی ١٩٤٦ ، لە بۆکان چاپدەکرا • ژمارە ٢ی مانگی خاکەلێوە و ژمارە ٣ی مانگی بانەمەڕی سالی ١٣٢٥ (نیسان و مایسی ١٩٤٦) چاپکراون • مودیری ئیدارەی ح• قزلجی بو [٩٩] •

٥ ــ گۆڤاری «هاواری نیشتمان» • ژمارە یەکی رۆژی ١ی خاکەلێوەی ١٣٢٥ کە دەکاتە ٢١ی مارتی ١٩٤٦ لە مەهاباد چاپکرا • لە سەرەوەی نوسراوە : «بڵاوکەرەوەی بیری یێکەتی جەوانانی دیموکرات »ە ، واتە ئۆرگانی رێکخراوی لاوان بووە •

٦ ــ گۆڤاری «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» • ژمارە ٢ی یەکی جۆزەردان و ژمارە ٣ی یەکی پوشپەڕی سالی ١٣٢٥ (واتە ٢١ی مایس و ٢١ی حوزەیرانی ١٩٤٦) لە مەهاباد چاپکراون [١٠٠] • بەوجۆرە دەبێ ژمارە یەکی یەکەم رۆژی مانگی بانەمەڕی هەمان ساڵ چاپکرابێ کە دەکاتە ٢١ی نیسانی ١٩٤٦ • لەژێر ناویدا نوسراوە : «بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان»ە • لە ژمارە ٢ و ٣ی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد»ا چەند دەرسێکی زمان و جوگرافیا بڵاوکراوەتەوە • «گڕوگاڵ» قەت پێی نەگرت و بەوجۆرە وەك گۆڤاری منداڵان بووە تاقانەی مێژووی رۆژنامەنوسی کوردی•

٧ ــ گۆڤاری «هاوار» ، ژمارە یەکی مانگی رەزبەری سالی ١٣٢٤

---

(٩٩) دیارە مەبەست مامۆستا حەسەن قزلجی‌یە .

(١٠٠) تەنها ژمارە ٢ و ٣ی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد»م دیوە .

چاپ‌کرا • لەسەر بەرگی یەکەمی تەنها «هاوار» و لەسەر دووەمی «هاواری کورد» نوسراوە [١٠١] •

٨ ــ گۆڤاری «هاواری نیشتمان» ، ژمارە یەکی رۆژی یەکی خاکەلێوەی سالی ١٣٢٥ ، واتە ٢١ی مارتی ١٩٤٦ دەرچووە ، ئۆرگانی لاوانی دیموکرات بووە و لە مەهاباد چاپ‌کراوە • کارگێڕی ص• ئەنجیری (ئازەر) بووە • لەسەر لاپەڕە یەکی نوسراوە «گۆوارێکی : ئەدەبی • سیاسی • کۆمەلایەتی »یە • ڕێبازی مارکسی لە ناوەڕۆکیدا دیارە • لە سەرو ناوی گۆڤارەکەوە نوسراوە :

« باسەواد بیخوێنێتەوە بۆ بێ‌سەوادان » •

لەبەر گەلێ هۆ رۆژنامەنوسیِ کوردیِ لە عیراق لە هەر شوێن زیاتر هەلی پێشکەوتن و گەشەکردنی بۆ هاتە پێشەوە [١٠٢] • سەرەتای مێژوی رۆژنامەنوسیِ کوردیِ عیراق دەگەڕێتەوە چەند مانگێ بەر لە هەلگیرسانی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان [١٠٣] • لە دواسالی ئەو شەڕەوە و بەتایبەتی لەگەل تەواوبونی قۆناغێکی نوێی زۆر گرنگ لە ژیانی رۆژنامەنوسیِ کوردیِ عیراقدا دەستی پێ کردە رۆژنامەکانی سەردەمی فەرمانڕەوایێ شێخ مەحمود و «ژیانەوە» و «ژێن» و «زاری کرمانجی» و «گەلاوێژ» و گەلێکی‌تر نمونەی پڕ بەلگەی ئەم راستی‌یەن •

---

(١٠١) چەند نوسەرێکی کورد باسی گۆڤاری «ئاوات»یان کردووە کە گوایە ئەویش سالی ١٩٤٥ یا ١٩٤٦ لە مەهاباد چاپ‌کراوە (بڕوانە : عبدالجبار محمد جەباری ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٤٣ ؛ جمال خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤٨) .

(١٠٢) لە دەمێ سالەوە چاپەمەنێ کوردیِ لە یەکیەتی سۆڤیەت بەشی خۆی لە برەودایە . یەکێ لە رووە دیارەکانی ئەو چاپەمەنی‌یە رۆژنامەی «رێیا تازە»یە کە دەیان سالە رێکوپێك بلاو دەبێتەوە و لە زۆر لایەنەوە بە یەکێ لە رۆژنامە کوردی‌یە هەرە پێشکەوتووەکان دادەنرێ .

(١٠٣) ئەو سەرەتایە لەگەل دەرچوونی «بانگی کورد»دا دەست پێ دەکا (بڕوانە : پەراوێزی ژمارە ٨٥) .

لەگەڵ ئەوەش ڕێگەی گەشەکردنی ڕۆژنامەنوسیی کوردیی عێراق بێکەند و کەندەڵان نەبو ، چەند نمونەیەکی کەمی ساڵانی پێش شۆڕشی گەلاوێژ دەتوانێ وێنەیەکی بێهاوتا لەمبارەوە بۆ خوێنەر بکێشێ ، شێخ مەحمودی بە هەمو توانا و دەسەڵاتییەوە ناچار بو ساڵی ۱۹۲۳ ڕۆژنامەی « بانگ حق » (بانگی حەق) لە ئەشکەوتی جاسەنەی ئەولای سورداشی نزیك سلێمانی چاپ بکا (۱۰٤) ، ژمارە یەکی ڕۆژی ۸ی مارت بڵاوبۆوە ، تا نیسانی هەمان ساڵ تەنها سێ ژمارەی لێ دەرچو کە مەبەستی سەرەکیی هاندانی کۆمەڵانی خەڵك بو دژی ئینگلیز ، بەنیازی دەرکردنی «بانگی حەق» شێخ مەحمود بەر لە داگیرکردنی شاری سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە چاپخانەی شارەوانیی «بلدیە»ی گواستەوە ئەشکەوتی جاسەنە(۱۰۵) ، ئەمە بۆخۆی گەورەترین بەڵگەی بەرزبونەوەی بایەخی ڕۆژنامەنوسییە لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەو قۆناغەی گەلی کوردا ، ناوی ڕۆژنامەکەش بەئاشکرا باسی

---

(۱۰٤) ژمارە ۳ی «بانك حق» (بانگی حەق) لە کتێبخانەی کۆڕی زانیاری کورد هەیە . ئەم ژمارەیە ڕۆژی پێنجشەممەی ۱۲ی نیسانی ۱۳۳۹ ، ۲٦ی شەعبانی ۱۳٤۱ی لەسەر نوسراوە . هەرلەوێدا ڕۆژی دامەزرانی «بانگی حەق» بەمجۆرە تۆمار کراوە «تاریخ تاسیسی : ۸ مارت ۱۳۳۹» . لەژێرەوەی ناوی ڕۆژنامەکە نوسراوە «ناشکێ بە تۆپ و بۆمبا سەرفرازە بانگی حەق» . دوابەدوای ئەمە نوسراوە «سیاسی ، ادبی ، اجتماعی ، غزتەیکی رسمییە لە قرارگاهی عمومی ئۆردوی کوردستان طەبع دەکرێ . غایە و ئەمەلی استحصالی حقوقی کوردانە» . ژمارە سێی «بانگی حەق» دو لاپەڕەیە ، بارستی (۱۳ x ۲ر۸سم)ە (بڕوانە : «بانك حق» ، ساڵ ۱ ، ژمارە ۳ ، پێنجشەمبە ، ۱۲ نیسان ۱۳۳۹ ، ۲٦ شعبان ۱۳٤۱) .

(۱۰۵) بڕوانە :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, PP. 319 — 320 .

ئەم زانیارییانەی ئەدمۆندس دەربارەی «بانگی حەق» جێگەی بڕوان چونکە خۆی لەگەڵ ئەو هێزانەی ئینگلیز بو کە ئەو سەردەمە بە دامرکاندنەوەی بزوتنەوەی شێخ مەحمودەوە خەریك بون و یەکێك بو لەوانەی دوای کشانەوەی شێخ و چەکدارانی چووە ناو ئەشکەوتی جاسەنە .

ئەو حەقە دەكا كە ئینگلیز كردیانە قۆچی قوربانی بەرژەوەندە تایبەتیەكانی خۆیـان •

دیـان هەر شێخ مەحمود لە لقەپۆپی دەسەڵاتیا نەیتوانی پتر لـە ١٥ ژمارەی «رۆژ كردستـان» (رۆژی كوردستـان) و ١٤ ژمـارەی «بـانگ كردستان» (بانگی كوردستان) دەركا [١٠٦] • لە مـاوەی چواردە سـاڵەی فەرمانڕەوایی یەكـەری ئینگلیز (١٩١٨ــ١٩٣٢) لە هەمو عیراق بەسەریەكەوە پتر لە ٢٠٠ گۆڤار و رۆژنامەی هەمەجۆر دەرچو كە تەنها ٦یان كوردی بون و هیچكامیان لە چەند ژمارەیە زیاتریان لێ دەرنەچو • روناكبیری نـاسراوی كورد حـەین حوزنی موكریانی بە هەزار ئەمـەر و ئەوسەر و بە كولەمەرگی «چاپخانەی كوردستان»ی پێكەوەنا كەچی لەگەڵ ئەوەش بە شەش سـاڵی رەبەق (لە ١٩٢٦وە تاوەكو ١٩٣٢) نەیتوانی زیاتر لە ٢٤ ژمـارەی « زاری كرمانجی» چاپ بكا [١٠٧] • كەس وەك هامیلتن باسی ئەم گۆڤارە و خاوەنی

---

(١٠٦) یەكەم ژمارەی «بانگ كوردستان» (بانگی كوردستان) رۆژی ٢ی ئـابی سـاڵی ١٩٢٢ و دوا ژمارەی ٨ی حوزەیرانی ١٩٢٣ دەرچون . هەرچی «روژ كردستـان» (رۆژی كوردستـان)ە یەكەم ژمـارەی رۆژی ١٥ی تەشرینی دووەمـی سـاڵی ١٩٢٢ و دوا ژمـارەی ٣ی مـارتی ١٩٢٣ بڵاوكراونەوە . ژمارەكانی ئەم دو رۆژنامەیە لە چەند كتێبخانەیەك و لای چەند كەسی پارێزراون . هەندی سـەرچاوە باسـی ٣ ژمارەی‌تری «بانگی كوردستان» دەكەن كە سـاڵی ١٩٢٥ لە بەغدا چاپكراون (بڕوانە: علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی نـاوبراو ، چـاپی دووەم ، ل ٦١١ ؛ محەمەدی مەلاكەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) . چـەند سەرچـاوەیەك رۆژ و سـاڵی دەرچونی «بانگی كوردستان»یان هـەڵە چـاپكردووە . بەپێی زانیاری‌یەكانی ناو رابەرەكەی كاك جەمـال خەزنـەدار «بـانگی كوردستـان» مانگو نیوێك ژیاوە (٢ی ئەیلول ــ ٢٧ی تەشرینی یەكەم) و گوایە بەو ماوە كەمە بۆ رۆژنامەنوسی كوردی ١٤ ژمارەی لێ چاپكراوە (جمال خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٧) .

(١٠٧) یەكەم ژمارەی گۆڤاری «زاری كرمانجی» حوزەیرانی سـاڵی ١٩٢٦ بڵاو كرایـەوە .

ئەم گۆڤارەی نەکردووە • بەم چەند دێڕەی هامیلتن نیگاری پڕمانـــای هەمو ژیانی ڕۆژنامەنوسیێ کوردیێ کێشاوە :

موکریانی « خۆی بەتەنها وتارەکانی گۆڤارەکەی دەنوسی ، خۆی بەتەنها وێنەکانی دەکێشان ، خۆی بەتەنها لە چاپی دەدان و ئینجا دەشی پێچانەوە • ئەمە بۆخۆی نمونەیەکی بێهاوتایە لەســـەر ڕوی هەمو زەمێن » (١٠٨) •

بەڵام هامیلتن تەنها ئەوەی لە یاد کردووە کە دەوروبەری ٥٠٠ ســـاڵ لەمەوبەر کاتێك تازە چاپ لە ئەوروپا داهاتبو زۆر خاوەن چاپخانەی ئەوسای ئەوان وەك موکریـــانیێ ســـەدەی بیستی ئێمە بون (١٠٩) • وردکردنەوەی ئەمە دواکەوتویێ تەنها پێنج سەدەمان دەخاتە بەرچاو •

هـــەرچەند ســـالی ١٩٣٢ بەناو سەربەخۆییێ بـــە وڵات « بەخشرا » بـــەڵام هیچ ئـــاڵوگۆڕێ بەســـەر ڕۆژنامەنوســـیێ عیراقـــدا نـــەهات • ڕۆژنامەنوسیێ کوردیێ وەك جاری جاران زەحمەت دەیتوانی جاروبار ســـەر لە قاوغە تەسکەکەی خۆی دەرهێنێ • ڕەخنەیەکی پچوك لە نەبونی پڕۆژەی ئاوی خاوێن لە شاری هەولێر بەس بو بۆئەوەی ســـالی ١٩٣٦ گۆڤـــاری «روناکیێ» داخرێ• لە کۆتاییێ چلەکانەوە و تایبەت لە بەستنی پەیمانی بەغداوە سەخت و نالەبارترین قۆناغ لە ژیـــانی ڕۆژنامەنوســـیێ هەمـــو عـــیراقدا دەستیپێکرد • گەورەترین «قوربانیێ» ڕۆژنامەنوسیێ کوردیێ ئەو ســـاڵانە داخـــستنی گۆڤاری «گەلاوێژ» بو •

---

(١٠٨)
A. M. Hamilton, Road through Kurdistan, The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937, PP. 122 — 123, 237.

(١٠٩) دەربارەی باری چاپ و چاپەمـــەنیێ وڵاتانی ئەوروپـــای ئەو ســـەردەمە بڕوانە : جون ك. م. روزنشـــتین ، اختراع الطباعة ، ـ «تاريخ العالم» ، المجلد الخامس ، ص ٦٤٧ ـ ٦٤٩ .

لەگەڵ‌ئەوەش رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکانی سەردەمی پاشایێ دەوری گەورەیان لە پێشخستنی ژیانی روناکبیرێ گەلدا بینێ ، خزمەتی زۆری ئەدەب و زمانیان کرد و ژمارەیە نوسەری باشیان پێ‌گەیاند • باشترین بەڵگەی ئەم راستی‌یە گۆڤاری تەمەنداری «گەلاوێژ»ە [(١١٠)] •

بیری ئازاد وەك لێشاوی لافاو وایە ، قەدەغەکردنی ئاسان نی‌یە ، لە هەزار کون و کەلەبەرەوە دەرفەت بۆخۆی دەدۆزێتەوە • بەپێی ئەم‌یاسایە چاپەمەنێ نهێنێ نیشتمانپەروەرانی عەرەب و کوردی عیراق بەر لە شۆڕشی گەلاوێژ شۆڕە سواری مەیدانی ژیانی سیاسێ و گوڵی سەردەستەی خەباتی کۆمەڵانی خەڵك بو • رۆژنامە و گۆڤارە نهێنی‌یەکانی ئەو سەردەمە فراوان بەناو خەڵکدا بڵاودەبونەوە • بەپێی هەندێك سەرچاوە یەکێ لەو رۆژنامانە دۆ هێندی گەورەترین رۆژنامەی ئاشکرای ئەو سەردەمەی لێ بڵاودەبۆوە [(١١١)] • یەکێ لە بەشدارانی دەرکردنی چاپەمەنێ نهێنێ کوردێ سەردەمی پێش شۆڕشێ گەلاوێژ تۆسیوە دەڵێ تا دەهات خەڵکی کوردستان زیاتر لەدەوری رۆژنامەنوسێ نهێنی کۆدەبونەوە ، هەرچەندە ـ وەك دەڵێ ـ دەشیانزانی لەوانەیە ئەو کارە زۆریان لەسەر بکەوێ [(١١٢)] •

دیارکردنی هەمۆ رووەکانی رۆژنامەنوسێ نهێنێ کوردێ کارێکی

---

(١١٠) یەکەم ژمارەی کانونی یەکەمی ١٩٣٩ و دوا ژمارەی ئابی ١٩٤٩ چاپ کران . بەسەریەکەوە پتر لە ١٠٠ ژمارەی لێ بڵاوکرایەوە .

(١١١) بڕوانە :

I. Cox, The Struggle in Iraq, — ((World News)) , Vol. I, No. 19, May 8, 1954, P. 390.

(١١٢) صالح حيدري ، دور الصحافة الكردية السرية في العهود الرجعية والدكتاتورية ، جريدة «العراق» ، ٢١ نيسان ١٩٧٧ .

ئاسان نی یه [113] • بەر لە شـەڕی یەکەمی جیهان ژمـارەیە چـاپەمەنی و پەخشەی دەسنوسی کوردی بەنهێنی بڵاو دەکرانەوە • «بانگی حەق»ەکەی شێخ مەحمودیش ڕۆژنامەیەکی نیمچە نهێنی بو • یەکەم ڕێکخراوی کوردی عیراق کە پەخشەی دەسنوسی نهێنی خۆی هەبو حیزبی «هیوا» بو (۱۹۳۸ ــ ۱۹٤٥) • یەکەم ئۆرگانی نهێنی ڕێکوپێکی کوردی گۆڤاری «نیشتمان»ی (ژ • ك •) بو • وەك وتمان زوربەی ژمارەکانی ئەم گۆڤارە بەدزی یەوە لـە تەوریز چاپدەکران • «نیشتمان» بە نـاوەرۆك دەوڵەمەنـد و بە ڕواڵەت ڕازاوە بو • بۆنمونـە ژمارە حەوت و هەشـت و نۆی کە بەسـەریەکەوە دەرچون و ۳۲ لاپەڕەن بە زنجیرەیە وتاری سیاسی و بەڵگەی مێژویی و شەش پارچە بەرهەمی شاعیری ناوداری وەك هەژار و هێمن ڕازێنراونەتەوە •

ڕۆژنامەنوسی نهێنی کوردی عیراق وەك ڕۆژنامەنوسی نهێنی عەرەب لە دەوروبەری کۆتایی شەڕی دووەمەوە بووە داردەستی کاریگەری هێزە نیشتمانی یەکان کە ڕۆژبەڕۆژ هونەرمەندانەتر هەڵیاندەسوڕاند • کار گەیشت بەوەی هەر ڕۆژەی لەلایەکەوە دەستەیە لاوی نیشتمانپەروەری خوێنگەرم دەکەوتنە بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەیە یا گۆڤارێکی نهێنی کە لەبەر بێدەرامەتی بەدەستخەت دەیاننوسینەوە • بۆنمونە ژمارە یەکی بـەرگی دوی گۆڤـاری «پشکۆ» ، کە وادیارە ئۆرگانی کۆمەڵێك بو بەناوی «هاوار»ەوە ، سیازدە لاپەڕەیە (۲۱ × ١٦٫٥سم) و بە خەتی جوان و شێوازی ڕەوان و ناوەرۆکی دەوڵەمەند ڕازێنراوەتەوە [114] •

---

(١١٣) ئەو کارە بۆخۆی زەحمەتە ، هیچ نەبێ چونکە پاراستنی ئۆرگانی نهێنی هێزە نیشتمانی یەکان لە هەمو شوێن ئەرکێکی پڕ تەنگو چەڵمەیە .

(١١٤) «پشکۆ» ، ژمارە ــ ١ ــ ، بـەرگی ــ ٢ ــ ، ١٩٤٥ . کاتی خـۆی لـە ڕۆژنامەی «التآخي»دا وتارێکم بەمناوەوە بڵاوکردەوە : « جمعية هاوار و مجلة پشکو » (« التآخي » ، ١١ شـباط ١٩٧٤ ــ صفحة « الثقافة الكردية » ، العدد الـسابع‌عشر) . لەوێدا تکام کردبو هەرکەس شـتی

«رزگاریێ» ئۆرگانی حیزبی «رزگاریێ کورد» یەکەم رۆژنامەی نهێنیێ کوردیێ عیراقە کە بە چاپکراوی و تارادەیەك ریکوپێك و فراوان دەوروبەری کۆتایێ شەڕی دووەم هاتە مەیدانی خەبات [(١١٥)] . «رزگاریێ» دوایێ بووە ئۆرگانی «پارتی دیموکراتی کوردستان» . ئەم مەیدانە جگە لە « رزگاریێ » گەلێ رۆژنامە و گۆڤاریێ نهێنیێ کوردیێ بەخۆیەوە بینیێ وەك «یەکیەتی تێکوشین» و «شۆڕش» و «خەبات» و «خەباتی کوردستان» « ئازادیێ » و «ئازادیێ کوردستان» و «رێگا» و «دەنگی داس» و «شوعلە» [(١١٦)] و هیتر .

سەرتاپای ئەم گۆڤار و رۆژنامانە بە ناوەرۆك شۆڕشگێڕ و دیموکراسیێ بۆن . بەڵگەی ئەم راستییە کەم نییە . لای سەرەوەی ژمارە ٢ی سالی ٩ی رۆژنامەی «رزگاریێ» (حوزەیرانی ١٩٥٥) بەم دروشمانە رازێنراوەتەوە کە دروشمی هەمۆ هێزە نیشتمانییەکان بۆن : لای راستی ناوی رۆژنامەکەوە نوسراوە «ئەی کۆمەلانی خەلك تێکۆشن بۆ پێکهێنانی بەرەیەکی نیشتمانیێ

دەربارەی کومەلی «هاوار» و گوڤاری «پشکو» دەزانێ ئاگادارم بکا . پاش ماوەیە کاك محەمەد مستەفای پارێزەر و کاك مستەفا عەبدوللا ئاگاداریان کردم کە «هاوار» دەستەیە لاوی سلێمانی دایانمەزراند و هەرئەوانیش «پشکو»یان دەردەکرد و بەنهێنیێ بلاویان دەکردەوە . «هاوار» چەکی خەباتی دژی ئیمپریالیزم ، تایبەت ئیمپریالیزمی ئینگلیزی ، ئاراستە کردبۆ . ئەندامانی ئەم کومەلە جاریێ پەردەی سینەمای پرۆپاگەندەی ئینگلیزەکانیان سوتاندووە ، بەوە ویستویانە نایاریێ خۆیان بەرامبەر ئینگلیز دەرخەن .

(١١٥) بەپێی زانیاریێ ناو «موسوعة» «رزگاریێ» سەرەتا بە رۆنیۆ و دوایێ بە مەکینە چاپدەکرا (بڕوانە : «موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري » ، الجزء الاول ، بغداد ١ ١٩٤٩ ، ص ٧٣) . هەروەها بڕوانە : صالح حیدری ، لە دەفتەری یادداشتەکانی . رزگاری چۆن چاپ دەکرا ، ــ « عیراق » ، ژمارە ١٤ ، نیسانی ١٩٧٨ ، ل ٣ ، ١٤ .

(١١٦) بەپێی زانیاریێ ناو «موسوعة» (عبداللطيف السعدى) کە نازناوی «نذیر» بۆ ئەم رۆژنامەیەی بە عەرەبیێ و کوردیێ لە هەولێر بلاودەکردەوە (بڕوانە : «موسوعة سرية خاصه بالحزب الشيوعي العراقى السري » ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٩ ، ص ٧٣) .

یەکگرتو لە بەینی هەمو پارتی و دامەزراوە نیشتمانییەکان و هەمو دوژمنەکانی ئیمپریالیزمدا ، بۆ لابردنی حکومەتی نوری سەعیدی خاین و هێنانی حکومەتێکی نیشتمانی » . لەلای چەپییەوە نوسراوە : «ئەی کۆمەلانی خەلك خەبات بکەن بۆ هەلوەشاندنەوەی مەجلسی داتاشراو[117] ، لابردنی مەرسومو قانونە فاشستی‌یەکان [118] ، بەرەللاکردنی هەمو سەربەستی‌یە دیموکراسیەکان ـ سەربەستی نوسین و بلاوکردنەوەی بیروباوەڕ ، سەربەستی کۆبونەوە و خۆنواندن ، سەربەستی پارتی و کۆمەل و نەقابە دانان » . سەروتاری هەمان ژمارە ئەمە بو : «بەرەی نیشتمانی یەکگرتو تەنها هێزە بتوانی ئیمپریالیزم بشکێنی و پرۆژەکانی ژێر خا» [119]. بەناوی « کورد و عەرەب »موە رۆژنامەی « خەباتی کوردستان » وتارێکی دور و درێژی بلاوکردۆتەوە تێیدا باسی زەمینەی مێژویی برایەتی ئەو دو گەلە دەکا و پتەوکردنی بە مەرجێکی گرنگ دادەنێ بۆ بەهێزکردنی خەباتی کۆمەلانی خەلك دژی ئیمپریالیزم [120] .

لەبەر رۆشنایی ئەو راستییانەی بەکورتی باسمان‌کردن دەتوانین چەند روەکی تایبەتی رۆژنامەنوسی کوردی بەمجۆرە دیارکەین :

● دەست‌پی‌کردنی مێژوی رۆژنامەنوسی کوردی لەبەر گەلی هۆ ، کە زوربەیان لە دەست کورد خۆیدا نەبون ، تارادەیە دواکەوت . بەلام ئەو دواکەوتنە بەپێوانەی سەردەمی خۆی و لە قوژبنی بەراوردکردنی‌یەوە لەگەل رۆژنامەنوسی ژمارەیە گەلی‌تری ناوچەکە یەکجار زۆر نی‌یە . بەوێنە یەکەم

---

(117) مەبەستی ئەو ئەنجومەنی نوێنەرانەیە کە نوری سەعید سالی ١٩٥٤ هەلبژاردنی تایبەتی بۆ کرد تاوەکو جێکەی ئەو ئەنجومەنە بی‌تەمەنە بگرێتەوە کە هێزە نیشتمانی‌یەکان چەند نوێنەرێکیان تیا هەبو .

(118) مەبەستی ئەو یاسا و بڕیارانەیە کە نوری سەعید بەنیازی ری‌خوش‌کردن بۆ بەستنی پەیمانی بەغدا داینان .

(119) «رزگاری» ، ژمارە ٢ ، سالی ٩ ، حوزەیرانی ١٩٥٥ .

(120) «خەباتی کوردستان» ؛ مایسی ١٩٥٧ .

رۆژنامەی فارسی ــ وەك کاتی خۆی باسمانکرد ــ سالّی ١٨٥١ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ناصرەددین شادا چاپ کرا ، بەلاّم ئەو رۆژنامەیە هی میری بو ، جگە لە یاسا و فەرمان و بڕیارەکانی شـا و ئەو جۆرە باسانە شتێکیتری ئەوتۆی بلاّونەدەکردەوە • دیموکراسی خوازانی ئێران مـاوەی دەرکردنی رۆژنامەیان نەبو ، بۆیەکا ئەوانیش ناچار لە هەندەران (لە لەندەن و قاهیرە و مەدراس) رۆژنامە و گۆڤاری خۆیان دەردەکرد و بە هەزار دەردی سـەری دەیانگەیاندنە ناو خاکی نیشتمان • یەکەم رۆژنامەی فارسی لەوبابەتە مەلکوم خان سالّی ١٨٩١ لە لەندەن بە ناوی «قـانون»ەوە دەریکرد • بەوجـۆرە دەتوانین بلّێین رۆژنامەنوسی کوردی بە کەمدەرامەتی خۆیەوە لەراستیدا تەنها ٧ سالّ لە رۆژنامەنوسی نەتەوەیی فارسی دواکەوت •

● رۆژنامەنوسی کوردی لەو رۆژەوەی لەدایكبووە بە وچان خەریکی بڕینی رێگەیەکی زۆر سەختە کە روداو و بەسەرهاتەکانی ئاوێنەی بێغەل و غەشی ژیانی روناکبیری گەلی کوردن • لە عیراق و هەندەران لە هەمو شوێن زیاتر مـاوەی پێشـکەوتن و گەشـەکردن بۆ رۆژنـامەنوسی کوردی هاتۆتەپێشـەوە • رۆژنـامە و گۆڤـارە کوردییـەکانی عـیراق [121] و «کوردستان»ی یەکەم رۆژنامەی کوردی و گۆڤاری «هاوار» کە جەلادەت بەدرخان سالّی ١٩٣٢ لە شام دەریکرد و گۆڤاری (RONAHI) «روناهی» کە هەر ئەو ١ی نیسانی سالّی ١٩٤٢ لە شام دەریکرد [122] بەلگەی بێپێچ و

(١٢١) زوربەی ئەو سەرچاوانەی باسی رۆژنـامەنوسی کوردییـان کردووە لیستەیەکی دروستیان بۆ ئەو رۆژنـامە و گۆڤـارانە کردووە کە دوای شۆڕشی گەلاوێژ لە عیراق دەرچون ؛ بۆیـە دوبـارە کردنـەوەی ئەو باسەمان بەپێویـست نەزانی (بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچـاوەی ناوبراو ؛ چـاپی دووەم ، ل ٦١٧ ــ ٦٢٦ ؛ محـمەدی مـەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو ؛ جمال خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٥ ــ ١٣٤) •

(١٢٢) ئەو سەرچاوانەی باسی «روناهی»یان کردووە بەهەلە تەشرینی یەکەمی

پەنای ئەم راستیەن کە لە قوژبنی ئەم ژمارانەوە باشتر خۆ دەنوێنێ : لـە شەستەکاندا لە تورکیا رێگەی دەرچونی ٩٤٢ رۆژنامە و ٧١٦ گۆڤار درا . لەمانە ٧٢یان بە زمانی بێگانە و کەمینەکانی ناو وڵات بون ــ بە فەرنسی ٢٦ ، بە ئینگلیزی ١٠ ، بە ئەڵەمانی ٦ ، بە ئیتالی ٢ ، بە ئەرمەنی ١٥ ، بە یۆنانی ٨ ، بە عیبری ٣ ، بە ئەلبانی ١ و بە کوردیش ٠٠٠ سفر (١٢٣) .

● زروف و باری ژیان کارێکی‌وای کردووە رۆژنامەنوسی کوردی لە سەرەتاوە بە سروشت دیموکراسی و بە ناوەرۆك نەتەوەیی بێ ، بۆیەکا توانیویە دەوری گەورە لە ژیانی روناکبیری و پێشخستنی هەستی نەتەوەیی کۆمەڵانی خەڵکدا ببینێ . لەزووەوە رۆژنامە و گۆڤارە کوردیەکان روی دەمیان کردۆتە هەمو چین و دەستە و دایەرەکانی کورد . بڕیاری خاوەنی یەکەم رۆژنامەی کوردی لەسەر بڵاوکردنەوەی دوو هەزار دانە لە هەر ژمارەیەکی «کوردستان» بەخۆڕایی بەردی بناغەی ئەم کارە گرنگەیە . دوای

ساڵی ١٩٤١یان بە مێژوی دەرچونی یەکەم ژمارەی داناوە (بۆنمونە بڕوانە : جمال خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤١ ؛ محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) . بە کوردی و پیتی لاتینی لەسەر ژمارە یەکی نوسراوە : «ساڵ ١ ، هژمار ١ ، چارشەمب ، ١ نیسان ١٩٤٢» . هەر ئەمە بە فەرەنسیش دوبارە کراوەتەوە . دیسان ئەو سەرچاوانەی ئەم گۆڤارەیان بە حەفتانە داناوە بەهەڵەدا چون . تا شوباتی ساڵی ١٩٤٤ (٢٣) ژمارەی لێ‌دەرچووە ، واتە هەر مانگەی ژمارەیە . دوای‌ئەوە لە نیسانی ١٩٤٤وە تا مارتی ١٩٤٥ تەنها (٥) ژمارەی لێ دەرچووە . ژمارە ٢٨ی کە بەر مارتی ساڵی ١٩٤٤ دەکەوێ دوا ژمارەیەتی کە مــن دیومە . هەندێ سەرچاوە دەڵێن گوایە «روناهی» تا ساڵی ١٩٤٦ ژیاوە (بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) .

(١٢٣) بڕوانە :

"Современная Турция", (Справочник), Москва, 1965.

« تورکیای ئیمڕۆ » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٢٦٨ ــ ٢٦٩ .

تێپەڕبوونی زیاتر لە ٣٠ ساڵ بەسەر ئەو بڕیارەدا گۆڤاری «هاوار» ڕوی دەمی کردۆتە لاوانی کوردستان و پێیان دەڵێ :

« تائیستە مەنەوەرانی موحتەرەممان هەر هەوڵیانداوە کە متنفذان فێری مەفکورەی میللی بکەن • ئێوە ئەبێ چاك بزانن هەر ئەوان کورد نین • جوتیار ، فەلاح ، دارفرۆش ، ئاودێر ، سنعەتکار ، تجار هەمو کوردن • فەرزە لەسەرتان لە حەیاتی عەمەلیتانا لەگەڵ جوتیارا ، فەلاحا ، شوانا ، گاوانا ، تجارا ، سنعەتکارا ، ئاودێرا بە سورەتێکی دیموقراتانە بجوڵێنەوە و تێیبگەیێنن مللیەت موقەدەسترە لە هەمو موعتەقەداتێك » • دوابەدوای ئەوە «هاوار» دەڵێ : «بە کورد و کوردستان چێ لاوێکی بزانێ هیمالایە چەند بەرزە ، مسیسیپی چەند درێژە ، بەرلین چیە و چیی تیایە ؟ [124] • وەرن بگەڕێن بە دیهاتا بزانن لادێی کورد لە چ‌حاڵێکدایە و چۆن‌ئەژێ ؟ ، چەند قووەتی بەسەرەوەیە ؟، چێ ئەخوا ؟، بۆچ لاواز و هەژارە ؟•••»[125] •

● باری سیاسێ کارێکی‌وای کردووە مێژوی ڕۆژنامەنوسێ کوردێ پڕ بێ لە سەربازی نەناسراو و وەك دواییش باسی دەکەین « تێگەیشتنی ڕاستێ» خۆی یەکێکە لە بەڵگە زۆرەکانی ئەم قسەیە • لەگەڵ ئەوەش بەهۆی باری گشتێ ژیانی کوردەوە ڕابوردو یەکێ هەڵنەکەوت پیشەی بەرودوای ڕۆژنامەنوسێ بوبێ • زوربەی هەرە زۆری نوسەر و شاعیر و پیاوی سیاسێ ناوداری کورد لە هەمان کاتدا ڕۆژنامەنوس بون : لە نەوەی بەدرخان پاشا میقداد مەدحەت و عەبدوڕڕەحمان و ئەمین عالی و صالح و جەلادەت بەدرخان ، مەمدوح سەلیم و مستەفا پاشا یاموڵکی و ڕەفیق حیلمێ ، پیرەمێرد لە ئەستەموڵەوە ، شێخ نوریێ شێخ صالح و علی‌کمال باپیر لە بیستەکانەوە . عەلائەدین سەجادی و حسەین حوزنی و گیو موکریانێ ، گۆران و هەژار و

(١٢٤) دیارە خاوەن وتار لێرەدا بەهەڵەچووە .

(١٢٥) «هاوار» ، شام ، ژمارە ٩ ، ٣٠ ئەیلولی ١٩٣٢ ، ل ٤ــ٦ .

هێمن و زەبیحی و زۆری‌تر نمونەی ئەو راستی‌یەن • هەیـانبو بە خـەرجی گیرفان و شـەونخونی و بێ پادداشت مێژوی رۆژنامەنوسـی کوردی‌یان دروستدەکرد [١٢٦] •

لەگەڵ‌ئەوەش رۆژنامـەنوسی کوردی توانی هەنگاوی بـاش بەرەو پێشەوە بنێ • «کوردستان»ی یەکەم رۆژنامەی کوردی هیچی لە رۆژنامەکانی سەردەمی خۆی کەمتر نی‌یە ، بەڵکو لە هەندێ روەوە پێش ژمارەیەکیـان کەوتبو • رۆژئاواییەکان «گەلاوێژ»یان بە یەکێ لە گۆڤارە هەرە کاملەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست داناوە [١٢٧] •

● رۆژنامەنوسی کوردی ، هەروەك مێژوی کورد خـۆی ، پڕە لـە بەسەرهات و نمونەی سەیری بێ‌هاوتا • بڕواناکەم لە هەمو جیهاندا رۆژنامە یا گۆڤارێك هەبێ وتارەکانی بە پێنج زمانی جیاواز بلاو کردبێتەوە • گۆڤاری «کوردستان» کە دوای تەواوبونی شەڕی یەکەمی جیهان لە ئەستەمبوڵ دەرچو وتارەکانی بە کوردی و تورکی و عـەرەبی و فـارسی و فەرەنسـەیی بلاو

---

(١٢٦) مامۆستا حامید فەرەج بۆی گێڕامەوە چۆن دەستەیـە لاوی خوێـن گەرمی تازە پێ‌گەیشتو لە خەرجی گیرفانیان یا لە موچەی کەمی کاریان پارەی دەرکردنی « دیاری لاوان »یـان دەڕەخسـاند . مامۆسـتا قادر قەزازیش بەشانازی‌یەوە باس دەکا چۆن لە سالە سەختەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا بە برسێتی تا نیوەشەو لە چـاپخانە دەمـانەوە هەر بۆئەوەی «گەلاوێژ» کەم هەلە بێ .

(١٢٧) م. لورانس لە گۆڤاری ((Royal Central Asian Association)) مانگی ئەیلولی سالی ١٩٤٤ وتارێکی دەربارەی رۆژنامەنوسـی کوردی بلاو کردۆتەوە و دەربارەی «گەلاوێژ» نوسـویە دەلێ : «سالی ١٩٣٩ چەند گەنجێکی کورد لە بەغدا بە ناوی «گەلاوێژ»ەوە گۆڤارێکیان دەرکرد کە ئێـستە لە بەرزترین گۆڤارە ئەدەبیەکانی ولاتانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست دەژمێررێ » . ئەم وتارە یوسف مەلەك کردویـە بە عـەرەبی و قـادر قەزازیش کردویە بە کوردی و لە «گەلاوێژ»دا بلاوی کردۆتەوە (بڕوانە : «گەلاوێژ» ، ژمارە ٤ ، سالی ٦ ، نیسـانی ١٩٤٥ ، ل ٢٤) .

دەکردەوە و بۆ خۆشی لەژێر ناوەکەیدا بە تورکی نوسیویە : « ئامادەیــن گشت باسێ بە هەر زمانێ بێ» بلاوی بکەینەوە • بۆنمونە ژمارە چواری ١١ وتاری تێدایە کە پێنجیان بە تورکی و دویان بە کوردی و دویتریــان بــە عەرەبی و ئەوانیتریان بە فارسی بلاوکراونەوە •

نمونەیەکیتر : وا پێدەچێ سەرتاپای وتارەکانی «پەیژە»ی تاقانە کە ٤٤ لاپەڕەیە مستەفا شەوقێ خاوەنی بەتەنها خۆی نوسیبێ •

لە دو بەرگەی ئەم کتێبەدا نمونەیتری لەمبابەتە زۆرە •

● رۆژنامە و گۆڤاری کوردێ سەرچاوەی رەسەنن بۆ لێکۆڵینەوەی مێژو و ئەدەب و زمان و ژیانی کۆمەلایەتێ کورد • هەرچەندە لە بەشێکیتری ئەم کتێبەدا بەدرێژی دێینەوە سەر ئەم باسە بەلام والێرەدا تاقە نمونەیەکی مانادارێ ئەم لایەنەی رۆژنامەنوسێ کوردێ دەخەینە بەرچاو •

بڕوا ناکەم تائێســتە هیچکام لە شارەزایــانمان ئــاگاداری ئەوە بێ کە سەرەتای شانۆگەرێ کوردێ دەگەڕێتەوە یەکەم سالی دوای تــەواوبونی شەڕی یەکەمی جیهان [١٢٨] • ئەو سالە «ژێن»ی ئەســتەمۆل «دۆ پــەردە پیــەس»ی بە نــاوی «مــەمی ئــالان»ەوە بــلاوکردەوە کە ع• رەحمێ نوسیویە [١٢٩] • لەژێر ناوی «مەمی ئالان» نوسراوە «تیاترو کردان فضیلتا

(١٢٨) زوربەی ئەو سەرچاوانەی باسی شانۆی کوردییان کردووە ســالی ١٩٢٦ بە سەرەتای دادەنێن ، واتە ئەو ســالەی یەکێ لە فێــرگەکانی سلێمانێ شانۆگەرێ «نیرۆنی زۆردار»ی نیشان دا کە مامۆستا فوئــاد رەشید سەرپەرشتێ ئامادەکردن و دەرهێنانی کردبو (بڕوانە : ص. ك.، المسرح الكردي والفرق المسرحية ، ـ «العراق» ، ٢٨ تشرين الثـاني ١٩٧٧) . وابزانم ئەو چیرۆکەی ع. رەحمێ و هەندێ بەرهەمیتر ئەوە دێنن مامۆستا حسەین عارف سالی١٩١٨یان ١٩١٩ی بکردایە سەرەتای لێکۆلینەوەکەی ئەم دواییەی دەربارەی چیرۆکی کوردی (بڕوانە : حسین عارف ، چیرۆکی هونەرێ کوردی ١٩٢٥ ــ ١٩٦٠ ، بەغدا ، ١٩٧٧) .

(١٢٩) عەبدولڕەحیم رەحمێ خەلکی هەکارێ یەکێکە لە نوســەر و شــاعیر و رۆژنامەنوســە چالاکەکانی ئەو سەردەمە .

کردان نوشی ددەت » [١٣٠] • مەم دەیەوێ «سەری کوردان بەرزکاتەوە» و بەدەم سوڵتان صەلاحەددینەوە بچێ کە «شیری خۆی کێشـایە و لەپێـش ئەمـاعی دنیایێ وەستایە (قودسـا شریف) محافەزە دەکا » • مەم دەیەوێ چاوڕەشی دایکی «شیری سپێ خۆی پێ حەڵاڵ کا» و رێگەی بدا بچێ بـۆ غەزا • چاوڕەشیش دەیەوێ «ناوێ کوردێ کرمانجێ ئەعلا بکا» بۆیە شیری خۆی بە مەم حەڵاڵ دەکا • فرمێسکی خەزاڵی ژنی ، مەم پەشیمان ناکاتەوە •

زۆر رۆی گرنگی رۆژنامەنوسی کوردێ چاوەڕوانی خاوەن قەڵەمی بە بەهرە و توانـان •

ناوەرۆکی ئەم بەشە بە رونی نیشانی دەدا چۆن گەلی کورد بەرلەوەی سەدەی نۆزدە تەواو بێ گەیشتبووە ئەو قۆناغەی پێویست بێ لە رێـگەی رۆژنامە و گۆڤارەوە قسەی لەگەڵ بکرێ • دیارە ئەمە ــ هەر وەك لە بەشی داهاتوشدا باسی دەکەین ــ لە سەرو گشت ئەو هۆیانەوە دێ کە پالیان بە ئینگلیزەوە نا رۆژنامەی «تێگەیشتنی راستی» دەرکەن •

---

(١٣٠) «ژین» ، ژمارە ١٥ ، ٣٠ مارت ١٣٣٥ ، ل ٢١ ــ ٢٤ .

بەشی سێیەم

کەی و چۆن ((تێگەیشتنی راستی)) دەرچو

رویەکی گرنگی شارستانەتی سەرمایەداری لەوەدا خۆ دەنوێنێ کە لەبەر زۆر هۆ نەیتوانی لە قاوغ و قەوارەیکی تەسکدا بمێنێتەوە ، تیشکی تیژی گەیشتە دواکەوتوترین و کەلاترین قوژبنی جیهان . چاپ و چاپەمەنی و رۆژنامە و رۆژنامەنوسیش هەر لەو رێگەوە گەیشتنە ناو گەلانی ئەو ولاَتانەی ئەمڕۆ پێیان دەگوترێ «جیهانی سێیەم» .

کۆلۆنیالیستەکان لەبەر خاتری خۆیان زۆ دەستیان دەدایە دەرکردنی رۆژنامە و گۆڤار لەو ولاَتانەی دەکەوتنە ژێر دەستیان . ناپلیۆن پۆناپارت بەرلەوەی بکەوێتە رێ بەرەو میسر کەوتە ئامادەکردنی تفاقی تەواوی چاپ و چاپەمەنێ تا لەگەڵ خۆیدا بیانهێنێ . وەك دەگێڕنەوە ناپلیۆن بەوە زۆر قارس بۆ کە کاربەدەستان نەیانتوانی لە ماوەی دە رۆژدا ئەو فەرمانەی بەجێبهێنن کە تێیدا داوای ئامادەکردنی سێ چاپخانە و پیتیعەرەبی و لاتینی و یۆنانێ کردبو . بۆ هەمان مەبەست ناپلیۆن بەتایبەتی داوای کردبو لە ئیتالیا پیتی عەرەبێ بۆ دابڕێژن . جگە لەوە بڕیاریدا (مارسێل)ی رۆژهەلاَتناس و ژمارەیە لەوانەی عەرەبییان لە رۆما و پاریس خوێندبو لەگەڵ خۆی بیانهێنێ بۆ میسر بۆ سەرپەرشتێ کاری راگەیاندن . جارێکیتر بایەخدانی بێ

ئەندازەی ناپلیۆن لەوەدا خۆی نواند کە چاپخانەکانی خستە ناو ئەو پاپۆڕەی خۆی پێی هاتە میسر [1] .

بەمجۆرە ٦٠ رۆژ زیاتر بەسەر گەیشتنی ناپلیۆندا تێنەپەڕی کە یەکەم رۆژنامەی بە زمانی فەرەنسەیی لە قاهیرە بڵاوکردەوە[2] . دوای ئەوە بە ماوەیە رۆژنامەیەکی تری بە فەرەنسەیی بڵاوکردەوە . فەرەنسەییکان نیازیان بو رۆژنامەی عەرەبیش بڵاو کەنەوە ، بەڵام فریا نەکەوتن . بەلای ژمارەیە لە نوسەرانی میسرەوە ئەم کارەی ناپلیۆن پۆناپارت لە مەیدانی چاپەمەنی و رۆژنامەنوسیدا کردی «کۆتایی سەردەمێکی کۆن و سەرەتای سەردەمێکی نویێ» بو بۆ «ژیانی میسر» و بگرە « هەمو رۆژهەلات» [3] .

داگیرکەرانی ئینگلیز لەمەشدا زو بونە یەکەمی مەیدان و بوژی هاوەڵەکانیان دا ؛ دەیانزانی دەتوانن چاپەمەنی و تایبەت رۆژنامەنوسی بکەنە دارەدستێکی کاریگەری راگەیاندنی سیاسەتیان و بڵاوکردنەوەی زمان و نەریتیان و چەسپکردنی جێ پێیان لە ژیانی ئابوریێ ئەو وڵاتانەی داگیریان دەکەن . دەزگای ناودارو چالاکی ئینگلیز «کۆمپانیای هیندی رۆژهەلاتی» لە دەورو بەری کۆتایی سەدەی هەژدەوە گەورەترین دەوری بینی بۆ دامەزراندن و بەڕێوەبردنی رۆژنامە و گۆڤاری ئینگلیزی لە هیندستان [4]. ئەم کارە وەها زیرەکانە دەبرا بەڕێوە کە لە ماوەیەکی کەمدا توانی تەنگ

---

(١) بڕوانە : «آفاق عربیه» ، بغداد ، العدد ٣ ، تشرین الثانی ١٩٧٦ ، ص ١٥٨ ـــ ١٥٩ .

(٢) بڕوانە : عبدالله حسین ، الصحافة والصحف ، القاهرة ، بلا ، ص١٢٧ .

(٣) بڕوانە : ابراهیم عبده ، تاریخ الطباعة والصحافة في مصر خلال الحملة الفرنسیة ، القاهره ، ١٩٤٩ ، ص ١٢ ، ٢٧ ـــ ٢٨ ؛ الدکتور محمود نجیب ابوالليل ، الصحافة الفرنسیة في مصر ، ص ٢٤ .

(٤) بڕوانە :
S. Natarajan, A history of the Press in India, London, 1962, PP. 14 — 99.

به زمانه نەتەوەییە هندیەکان هەڵچنێ • تاقە نموونەیە دەتوانێ ئەمە بـاش روونکاتەوە : سالی ١٩٣٧ لە هندستان ٣٢ رۆژنامەی رۆژانە و نزیك ئەوەندەی حەفتانە بە زمانی ئینگلیزی بڵاو دەبۆنەوە • ساڵی ١٩٤٧ ، واتە پاش دە ساڵ ئەم ژمارەیە وای لێ هات : ٥١ رۆژنامەی رۆژانە و ٢٥ی حەفتانە • پـاش پێنج ساڵ یەکەمیان گەیشتە ٧٠ و دووەمیان ٢٦١ • بازاڕی ئەم رۆژنامانە زۆر لە بازاڕی رۆژنامەی هندیی گەرمترە • پەنجاکان لە یەکەمیان رۆژی ملیۆن و نیوێك و لە دووەمیان تەنها ٧٤٥ هەزار دانە دەفرۆشرا [٥] •

دەوری پرۆپاگەندە لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهاندا زۆر لە جاران زیاتربو • ئینگلیزەکان بایەخێکی زۆریان بەم مەسەلەیە دا • لوید جۆرجی سەرەك وەزیر لە یادداشتەکانیدا لەمبارەیەوە نوسـیویە دەڵێ : «زانیمان دەتوانین توانـای دوژمن لە رێگەی کەڵكوەرگرتن لە نـاڕەزایی گەلانی ژێردەستیەوە هەڵتەکێنین • هەر بۆنمونە سەدان ساڵی چەوساندنەوە ژیانی پێکەوەی عـەرەب و تورکی کردبووە مەحـاڵ » [٦] • لە شـوێنێکی تری یادداشتەکانی لوید جۆرج ئەم مەبەستەی رونتر داوە بەدەسـتەوە ، دەڵێ : «پرۆپاگەندەی هەردوولا لەم شەڕەدا [٧] دەوری گەورەتری لە جاران بینی • بە لایەنی کەمەوە وەك نمونە دەتوانم باسی بەڵێنـە ئاشـکراکانی وڵاتـە هاوپەیمانەکان بکەم دەربارەی نیازیان بۆ ئازادکردن و دانـان بە مـافی چارەنوسی گەلە ژێردەستەکانی تورکیا و ئەڵەمانیا و نەمسای دوژمنماندا •••

---

(٥) بڕوانە :
((Journalism in Modern India)), Edited by R. E. Wolseley, Second revised edition, London, 1964,PP. 4 — 5.

(٦)
David Lloyd George, The truth about Peacc Treatiets, Vol. II, London, 1938, P. 755.

(٧) دیارە مەبەست شەڕی یەکەمی جیهانە .

ئێمە دەمانزانی باسی ئازادیی وەك یەكێ لە مەبەستەكانمان یاریدەمان دەدا بۆ تێكدانی شیرازەی یەكیەتی ولاتــە ناحەزەكانمــان و لەوەشــدا بە هــەڵە نەچوین» [٨] • دیارە دەبێ لەم قوژبنەوە سەیری ئەو بایەخە زۆرە بكرێ كە ئینگلیز سالانی شەڕی یەكەم دایان بە كاری رۆژنامەنوسی بە زمانی ئــەو گەلانەی لە ژێردەستی دوژمنانیاندا بون •

بە هەمان دەستور زۆر بەسەر داگیركردنی شــاری بەسرەدا تێنەپەڕی كاتێ ئینگلیزەكان دەستیان كردە بلاوكردنەوەی رۆژنامەی تایبەتی خۆیان • هەر ئەو رۆژەی پێیان نایە ئەم شــارەوە (٢٢ی تەشرینی دووەمی ١٩١٤) دەستیان گرت بەسەر هەر چوار چاپخانەی شاردا هەرچەندە تەنها یەكێكیان هی میریی و ئەو سیانی تریان هی خەلكی بون • سەرەتا ئینگلیزەكان كەوتنە بلاوكردنەوەی پەخشــە «نشرە»یەكی تایبــەتی بە عــەرەبی و ئینگلیزی و تەرخانیان كرد بۆ راگەیاندنی هەواڵەكانی شەڕ • دیارە سەركەوتنی ئینگلیز لە مەیدانی شەڕدا جێگەی یەكەمی لاپەڕەكانی ئەو پەخشەیەی گرتبۆوە • زۆری نەخایاند كە فەرماندەی لەشكر بڕیاری دەركردنی «تایمــی بەسرە» ((Basra Times))ی‌دا كە بە عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی و توركی بلاو دەكرایەوە • هەمان‌كات كەوتنە دەركردنی دوو گۆڤــاریش ، یەكێكیان بــۆ دەنگوباسی شەڕ و ئەوی‌تریان بۆ باسی سەرەك هۆزەكانی سەر بە خۆیان و وێنەی شار و شوێنەواری كۆنی عیراق تەرخان كرابو • دیارە ئەركی یەكەمی ئەم پەخشە و رۆژنامە و گۆڤارانە لە یەكەم رۆژی دەركردنیــانەوە هەڵدانی ئینگلیز و بەدناو كردنی دوژمنیان بو [٩] •

---

(٨) Lloyd George, Op. Cit., P. 1118.

(٩) بڕوانە : عبدالرزاق الحسنی ـ سەرچــاوەی نــاوبراو ، ل ٧٤ ــ ٧٥ ؛ حميد احمد حمدان التميمي ؛ البصره في ظل الاحتلال البريطاني ١٩١٤ ــ ١٩٢١ ، رسالة ماجستير ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ص ٤٢٦ ــ ٤٣٣ •

بۆ ماوەی دوو ساڵ ڕۆژنامەنوسی ئینگلیز لە عیراق لەم سنورە دەرنەچو • بەڵام وەك زۆر شتی تر لەگەڵ گرتنی بەغدا (١١ مارتی ١٩١٧) قۆناغێکی نوێ لە مێژووی ئەم ڕۆژنامەنوسییەدا دەستی پێ‌کرد• ئینگلیزەکان لە ڕۆژی ١١ی تەشرینی یەکەمی هەمان ساڵەوە دەستیان کردە بڵاوکردنەوەی پەخشەیەکی تر لە بەغدا بە ناوی « صدى الحقيقة» (دەنگدانەوەی ڕاستی)یەوە کە بۆ باس و وێنەی سەرکەوتنەکانی ئینگلیز و هاوپەیمانانیان تەرخان‌کرا • هەنگاوی گەورەی ئینگلیز لەم مەیدانەدا دەرکردنی ڕۆژنامەی «العرب» بۆ کە یەکەم ژمارەی ڕۆژی ٤ی تەموزی ساڵی ١٩١٧ دەرچو • لەژێر ناوی « العرب »دا نوسرابو « ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانەی سیاسی هەواڵگوزاری مێژوویی ئاوەدان کەرەوەیە • بە بیر و ئامانج عەرەبییە • لە بەغدا عەرەب بۆ عەرەبی بڵاودەکاتەوە » [١٠] • شایانی باسە ژمارەیەکی زۆر لە زانا و نوسەری ناوداری ئەو سەردەمەی عیراق بە دەرکردنی «العرب»ەوە خەریك بون ، لەمانە : ئەنستاس ماری کەرمەلی و زەهاوی و مەهدی بەسیر و کازم دوجەیلی و عەبدوڕڕەحمان بەنا و زۆری تر •

هەنگاوی گەورەی داهاتوی ئینگلیز بریتی بو لە دەرکردنی سێ ڕۆژنامەی نوێ کە هەرسێکیان لەگەڵ دەست پێ‌کردنی ساڵی ١٩١٨ کەوتنە دەرچون . یەکێکیان ئینگلیزی ڕۆژانە بو ، بە چوار لاپەڕە و بە ناوی ((Baghdad Times)) (تایمسی بەغدا)وە دەردەچو • یەکێکی تریان ناوی «ئێران» بو کە بە زمانی فارسی و بە دوو لاپەڕە هەفتەی جارێ دەردەچو[١١]•

---

(١٠) عەرەبییەکەی بەمجۆرە بو : « جريدة سياسية اخبارية ادبية عمرانية . عربية المبدأ والغرض . ينشئها في بغداد عرب للعرب » .

(١١) ئێران لە شەڕی یەکەمی جیهاندا بەشدار نەبو ، بەڵام خاکی بوبوە مەیدانێکی گەورەی ئەو شەڕە و لەشکر و کرێگرتەی چوار دەوڵەت (تورکیا و ئەڵمانیا و بەریتانیا و روسیا) خاکیان بە تورەکە دەبێژا . ئینگلیزەکان عیراقیان لە یەکەم ڕۆژی داگیرکردنییەوە کردە مەڵبەندی

سێیەمیان «تێگەیشتنی راستی» بۆ • رۆژنامەی «العرب» بەبۆنەی دەرچونی ئەم سێ رۆژنامەیەوە نوسیویە دەڵێ :

«هەر ئەوەندە پێی تورك لەم خاکە پیرۆزە بڕا سروەی بەیان گیان و بیری خەڵکی فێنك کردەوە ، لە کۆت و زنجیر قوتـار بون و لەم وڵاتـەدا بزوتنەوەیەکی روناکبیری ••• ئەوتۆ دەستی پێکرد کە قەت لە وێنەیمـان نەدیوە مەگەر ئەوە نەبێ لە رێگەی مێژووە دەرحەق سەردەمی ئـاوەدانی عەباسییان بیستومانە •

تورکان رۆشتن و لە پیسی بەولاوە هیچیان بەجێ نەهێشت بونیـان بیرخاتەوە ••• ئەوان دوو رۆژنامەیان هەبو «زوراء» کە تورکی و هی میری بوو «الزهـور» [12] کە ئۆرگانی کۆمـەڵی زۆردار و تاوانبـار بو [13] ، هەردوکیان چ لە رووی رێبازەوە چ لە رووی زمـان و شـێوازەوە نزمتریـن رۆژنامەی جیهان بون •

بەڵام ئیمڕۆ کار بە جۆرێکیتر بەڕێوە دەبرێ • هەر ئەوەندە تورکان رۆشتن ئەم رۆژنامەیە (واتە «العرب» ــ ك• م•) دەرچو • لەگەڵ هەڵهاتنی رووی سالی نوێی ١٩١٨یش لە بەغـدا سێ رۆژنـامەیتر کەوتنـە دەرچون: یەکێکیان ناوی تایمسی بەغدایە ، رۆژانە و ئینگلیزی زوبانە ، دووەمیـان «تێگەیشـتنی راستی» و سێیەمیان «ئێران»ە ••• ئەم سێ رۆژنامەیە هی ئەو نەتەوانەن کە لەم شـارە دەژین ــ عـەرەب و ئینگلیز ، کورد و فورس • دەوڵەتی بەریتانیا هەمو نەتەوەیە هاندەدا بۆ دامەزراندنی هەر شتێ بـیر و

پرۆپاگەندەی خۆیان لە ئێران چونکە لە ناو ئەو وڵاتە خـۆیدا مـەودای تەواوی ئەو کارەیان نەبو .

(١٢) «الزهور» رۆژنامەیەکی سیاسی بو ، لە رۆژی ٤ی تەشرینی دووەمی سالی ١٩٠٩وە بە عەرەبی و تورکی لە بەغدا کەوتە دەرچون .

(١٣) مەبەستی کۆمەڵی ئیتیحادی دەستـەی تورکانی لاوە کە تەموزی ١٩٠٨ هاتە سـەر حوکم .

ئاواتی دەربڕێ • سوپاس بۆ یەزدان کە دەولەتێکی پێ بەخشین چۆن پێویستە کار وا دەزخێنێ و رێگەی هەموان دەدا بە هەوای خۆیان تا خوا دەڵێ بەس بنوسن » [١٤] •

هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی رۆن بە دەستەوە نیە لە رێگەیەوە بتوانرێ ناوی ئەوانە دیار کرێ کە سەرپەرشتی دەرکردنی «تێگەیشتنی راستی»یان دەکرد • زوربەی نوسەرانی رۆژنامەی «العرب» و هەمو نوسەرانی «تێگەیشتنی راستی» ناوی خۆیان لەسەر بەرهەم و وتارەکانیان نەدەنوسی [١٥] • بەلام وردبونەوە لە چەند راستیەك و بەراوردیان گومان لە بەشداری دوکەس ناهێلێ : یەکەمیان میجەر سۆن و دووەمیان شوکریلفەضلی (شکری الفضلی)یە • لەوانەیە هەر ئەم دوانەش بە جوتە دەستەی نوسەر و کارگێڕی «تێگەیشتنی راستی» بوبن •

---

(١٤) «العرب» ، بغداد ، ٧ کانون الثانی ١٩١٨ .

(١٥) بەنیسبەت «العرب»ەوە مێژونوسی ئاگادار مامۆستا عەبدورڕەزاق حەسەنی دەڵێ ئەو نوسەرانە لەوە سڵیان دەکردەوە تۆمەی لایەنگری داگیرکەریان بدرێتە پاڵ (عبدالرزاق الحسنی ؛ سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٥) . راستە زۆر نوسەری ئەم رۆژنامەیە ناوی خۆیان نەدەنوسی ، هی واشیان هەبو نازناوی بۆ خۆی دادەنا . بۆنمونە عەبدورڕەحمان بەنـا بە ناوی (ابن‌البراع)ەوە نوسینی بلاو دەکردەوە . کەرمەلی زانا گەلێ نازناوی جیاجیای بەکاردەهێنا . بەلام ئەمە بۆ خۆی کارێکی ئاسایی‌یە . بەوێنە کەرمەلی ناوبراو .٤ نازناوی هەبو کە زۆریانی بەر لە سالی ١٩١٤ بەکارهێناوە (بڕوانە : کورکیس عواد ، الاب انستاس ماری الکرملی . حیاته ومؤلفاته (١٨٦٦ ــ ١٩٤٧) ؛ بغداد ؛ ١٩٦٦ ، ص ١٩ ــ ٢٢) . هەمان‌کات ژمارەیە نوسەر و شاعیری بەناوبانگی ئەو سەردەمەی وەك زەهاوی بە ناوی ئاشکرای خۆیانەوە لە «العرب»دا بەرهەمیان بلاو دەکردەوە و بە شانازی‌یەوە باسی دەسکەوتە شارستانی‌یەکانی ئینگلیزیان دەکرد . مەبەستم لەم رۆن‌کردنەوەیە ئەوەیە نیشانی دەم بۆ ئەو سەردەمە هێشتا زو بو بەوجورە بیر لە ئینگلیز بکرێتەوە ، بەتایبەت چونکە هێشتا دلی خەلك پڕ لە رق و کینە بو بەرامبەر عوسمانی‌یان و تەواو ئینگلیزیان لەنزیکەوە نەناسیبو .

هەرچی مێجەر سۆنە [16] لە هەمو ئینگلیزی ئەو سەردەمە و بگرە پێش ئەو سەردەمەش زیاتر شارەزای کورد و وڵاتی کورد و زمانی کوردی بو • بەر لە شەڕی یەکەم بە چەند ساڵێ هاتبووە ناو کورد و لە نزیکەوە دەرسی ئیشتمان و نەریتی کردبوو و پەیوەندی لەگەڵ زۆری ناوداریان بەستبو ؛ بەرهەمی گەورە و بایەخداری دەربارەیان بڵاو کردبووە [17] • سۆن زمانی کوردی ئەوەندە دەزانی ماموستا ئەمین زەکی بڵێ : «بەقەدەر کوردێك کوردی ئەزانی و لە عالمێکی کورد زیاتر شارەزای زمانەکەمان بو » [18] • کوردی زانینی سۆن گەیشتبووە رادەیە قورئانی پیرۆزی بە باشی لە عەرەبیەوە وەردەگێڕایە سەر زمانی کوردی • جارێکیان بە بەردەمی چاپخانەیەکی سلێمانیدا تێدەپەڕێ و دەبینێ زۆر کەس بە قومارەوە خەریکن• یەکسەر وتارێ بە ناوی خۆیەوە لە «پێشکەوتن»دا بڵاو دەکاتەوە و تییدا دەڵێ :

---

(16) ئیلی بانستەر سۆن (Ely Bannister Soane) (١٦ی ئابی ١٨٨١ – ٢٤ی شوباتی ١٩٢٣) یەکێکە لە ئەفسەرە سیاسیە هەرە ناودارەکانی ئینگلیز . وەك رۆژهەڵات و کوردناسیش شوێنی دیاری خۆی هەیە . بەر لە شەڕی یەکەم بە ناوی میرزا حسەین غوڵامی شیرازیەوە هاتە گەلێ ناوچەی کوردستان . ساڵانی شەڕ زۆر فەرمانی گرنگی لە عیراق پێسپێررا . دوای شەڕ بۆ ماوەیە حاکمی سیاسی سلێمانی بو . لە رۆژانی سەختی کاریدا توشی سیل هات و ئەنجام بەو دەردە رۆی .

(17) گەشتەکەی کوردستانی بە کتێبێکی گەورە دو جار چاپکرا (E. B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, London, 1912 and 1926).

گەلێ بەرهەمی بایەخداری دەربارەی زمانی کوردی و هۆزەکانی کوردستان هەیە .

(18) محمد امین زکی ، خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان ، جلدی اول (جزمی دووەم) ، بەغدا ، ١٩٣١ ، ل ٢٩١ . لە زۆر شوێنیتردا چاپی عەرەبی ئەم کتێبەمان وەك سەرچاوە بەکارهێناوە ئەویش زیاتر لەبەر لێدوانەکانی محەمەد عەلی عەونیە .

«دەڵێم ئەم یاری‌یانە لەسەر پارە یا چای بێ یاخود لەسەر هەچ شتێکی‌تر بێ قومارە و فەرقێکیان لە نێودا نی‌یە . لە قورئانی مەجیدا بێژراوە : «یسألونك عن الخمر والميسر قل فيهما اثم كبير ومنافع للناس ، واثمهما أكبر من نفعهما » یەعنی : «لە تۆ دەپرسن لە مەی و قومار بڵێ لەو دوانەدا زیانی گەورە و قازانج هەیە ، بەڵام زیانیان زۆرترە لە قازانجیان » . دیسان فەرمووراوە : « انما يريد الشيطان ان يوقع بينكم العداوة والبغضاء في الخمر والميسر ويصدكم عن ذكر الله وعن الصلوات » یەعنی « جگە لەمە نی‌یە کە شەیتان دەیەوێ لە ناوتان دوژمنی و رق بخاتن بە مەی و قومار و ئێوە بهێڵێتەوە لە زکری خوا و لە نوێژ » [19] . دیارە کێشانی ئەم کوردی‌یەی سۆن دەبێ بە تەرازوی سەردەمی خۆی بێ کە لەگەڵ قسەی گەلێ شاعیر و نوسەری ئەو قۆناغە پارسەنگی پێ ناوێ . بەڵام گوێ بۆ ئەم راگەیاندنە رایەڵ کەن کە دیسان هەر خۆی نوسیویە :

« بۆ زانینی هەمو :

مەجید کوڕی عەلی هەمەوەندی ٢٧ ساڵەیە ، دەستە پیاوە ، سمێڵی پڕ و درێژە ، ریشی تۆپە ، مۆی سورە ، پیاوی کوشتووە و هەڵاتووە ، هەچ کەسێ هەواڵی ئەو مەجیدە بدا کە بۆ کوێ چووە یا بیگرێ و بیگەیێنێتە حوکمەت سێ‌صەد روپیەی ئەدرێتێ .

حاکمی سیاسی مێجەر سۆن » (٢٠) .

سۆن حەزی دەکرد زمانی کوردی پێشکەوێ و بێتە زمانی نوسین . بۆ جێبەجێ‌کردنی ئەم نیازەی پەنای بردە بەر گەلێ کاری بە ئەنجام . هەر کە بووە حاکمی سیاسی سلێمانی کوردی کردە زمانی خوێندن و نوسین و

---

(١٩) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ١٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ .
(٢٠) «پێشکەوتن» ، ٣ی مارتی ١٩٢١ .

پەیوەندیی نێوان دەزگایانی میری[٢١] . بەخێرایی کتێبی ئـەلفبای کوردیی چاپکرد و خۆی بەسەر فێرگەکاندا دەگەڕا و زۆر گەرم مامۆستا و شاگردانی ئەو قوتابخانانەی بۆ بەکار هێنانی زمانی کوردی هاندەدا . جگە لەوە سۆن کەوتە هاندانی نوسەر و شاعیرانی کورد بۆئەوەی زیاترپەتیی بنوسن . بـۆ ئەم مەبەستەی پێشکەوتنێکی رێکخست و نوسینێکی زەکیی صائیبی کردە دووەم لەگەڵ ئەوەش کە لە تارێـكبینیی و ورە بـەردان و «گەڕان بەدوای عیزرائیل» بەولاوە هیچیتری تێدا نیبە ، بەلام هەمتوی لە بەرگێکی ساکاری پەتیدا پێشکەش کراوە و مێجەر سۆنیش عەوداڵ و کوژراوی ئەوە بـوو . هەر لەو پێشکەوتنەدا شیعرێکی شێخ نوریی شێخ صالحی کردوتە یەکەم کە قەت ناچێتە ناو دەفتەری بەرهەمە بەهێزەکانی ئەو شاعیرەوە ، بەلام بۆ سۆن ئەوە زۆر بـوو کە شێخ نوریی بە کوردییەکی پـەتیی خەلکی هاندەدا بۆ بایەخدان بە کشتوکاڵ[٢٢] . هەر بەوجۆرەش سۆن شـێخ نوریی و جەمال عیرفانی هان دەدا لەسەر لۆکە و توتن و ئەو بابەتانە بنوسن . راستە مێجەر سۆن دەیەویست داهاتی بۆجەی کارگێڕیی شار زۆر کا کە هەمو کاروباری ناوچەکەی پێ هەڵدەسوڕێنرا ، بەلام خۆ هیچکام لە حاکمە سیاسییەکانی تر ،

---

(٢١) بڕوانـە :
W. R. Hay, Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officcer 1918 — 1920, London, 1921, PP. 36 — 37.

(٢٢) مێجەر سۆن هەواڵی ئـەو پێشکەوتنـەی لە ژمـارە (٢٧) و (٢٨)ی رۆژنامەی «پێشکەوتن»دا بلاوکردەوە . یازدە کەس لەو پێشکەوتنەدا بەشدار بون کە سیانیان یەکەم و دووەم و سێیەم دەرچون. یەکەمیـان شیعری شێخ نوریی شێخ صالح بۆ «جوتو گا شـتێکی چـاکە» (٥٠ روپیەی لە سەر وەرگرت) ، دووەمیان پارچەیە پەخشانی زەکیی صائیب بۆ ، بێ ناونیشـان بلاوی کردەوە و ٣٥ روپیـەی لەسـەر وەرگرت ، سێیەمیان «رۆژەوە بوتێك»ی محەمەد جمیل (جەمیل صائب) بۆ کە ئەویش پارچەیە پەخشانە لە شێوەی چیرۆکدا نوسراوە و ٢٥ روپیەی لەسەر وەرگرت (بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ٢٨ی ئۆکتۆبەر و ٤ و ١٨ی نۆفەمبەری ١٩٢٠) .

تەنانەت نۆئێلیش کە وا ناسرابو کوردی خـۆش دەوێ ، وەك ئەو بیریـان نەکردەوە و رەفتاریان نەکرد .

لە لایەکی ترەوە مێجەر سۆن وەك فەرمانبەرێك درێغی لە جێبەجێ کردنی هیچ ئەرکێکی سەرشـانی نەدەکرد ، چیی پێ دەکرا وەك نوێنـەری رژێمی ولاتەکەی بە ئەوپەڕی دلسۆزییەوە دەیکرد . لەمیشیاندا سۆن عـارەقی دەڕشت و توشی دەرد و ئازار دەهات و زادی مێشکی دەسوتاند و زۆریشی لەسەر دەکەوت . گەلێ جار سۆن لەگەڵ مەرگ دەستە و یەخە دەوەستا[٢٣] .

بەمجۆرە پێویستە لە هەمو قوژبن و لایەنێکەوە سەیری سۆن بکرێ : وەك مرۆڤێك کە ئەویش مەبەستی بۆ بێتـە « لۆرانسی کورد »[٢٤] ، وەك فەرمانبەرێك و وەك پیاوێکی ئازا و زانـا و شـارەزا . سەربـاری هەمو ئەمانەش سۆن دەستی بالای لە مەیدانی رۆژنامەنوسیدا هەبو . یەکێ بو لە بەڕێوەبەرانی ((Basra Times)) کە یەکەم رۆژنامەیە ئینگلیزەکان لە بەسرە دوای گرتنی دەریان کرد[٢٥] . هەر کە بوشە حاکمی سیاسی سلێمانی یەکسەر دەستی دایە دەرکردنی رۆژنامەی «پێشکەوتن» کە بە بـارست و ناوەرۆك لەگەڵ «تێگەیشتنی راستی» هیچ جیـاوازییەکی نییە . ئەم راستییـانە

---

(٢٣) تایبەت بەر لە شەڕی یەکەمی جیهـان ، واتە ئـەو کاتـەی بە نـاوی بازرگانێکی عەجەمەوە ماوەیەکی درێژی لە کوردسـتان بردەسـەر . مێجەر سۆن خۆی بە وردی باسی ئەو رۆژانەی کردووە (بڕوانە کتێبەکەی : ((To Kurdistan and Mesopotamia in disguse)).)

(٢٤) ئێرنسـت مێین دەڵێ کارەکانی سۆن «بەرادەی کارەکانی لۆرانـس گرنگ بون هەرچەندە کەمتر زانراون » .
(E. Main, Iraq from Mandate to Independence, London, 1935, P. 51).

(٢٥) بڕوانە :
A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia 1914 — 1917. A Personal and Historical Record, London, 1930, P. 73.

بەسەر یەکەوە دەبێ گومان لەوەدا نەهێڵن کە مێجەر سۆن دەست و دەوری گەورەی لە دەرکردنی رۆژنامەی «تێگەیشتنی راستی»دا هەبێ •

کە ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی» دەخوێنیەوە هەست بە نوسینی دوو کەسی جیاواز دەکەیت ، هەست دەکەیت یەکێکیان بۆ کورد سوتاوە و بە زمان و هەستی رۆژهەلاتی یەك دەدوێ • ئەویتریان وەك ئینگلیزێکی دلسۆز و روناکبیرێکی ئەوروپایی دەنوسێ • ئەمیان وەك وتمان مێجەر سۆنە • هەرچی ئەویتریانە زۆر لەوە دەکا شوکریلفەضلی بوبێ[٣٦] • بۆ ئەمەش ، وەك لە خوارەوە باسی دەکەین ، چەند بەلگەیەکمان بەدەستەوەیە •

شوکریلفەضلی[٣٧] (١٨٨٢ ــ ١٩٢٦) یەکێکە لە نوسەرە ناودارەکانی

---

(٣٦) روفائیل بەطی لە بەرگی یەکەمی سالی ١٩٢٦ی « لغة العرب »دا ئیشارەتێکی کردووە بۆ ئەوە کە شوکریلفەضلی لە «تێگەیشتنی راستی»دا کاری کردووە .

(٣٧) نیسبەت بە گەڕەکی «فضل» لە بەغدا کە تیا لەدایكبووە . کوڕی مەحمودی کوڕی ئەحمەد ئاغای خەلکی سلێمانیە . عایشەی دایکی لە هۆزی «کرویە»ی عەرەبە . گەلێ سەرچاوەی باوەڕپێکراو دانی بەم راستیەدا ناوە (بڕوانە : رفائیل بطی ، شکری الفضلی (١٨٨٢ ــ ١٩٢٦) ، ــ «لغة العرب» ، بغداد ، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ١٩٢٦ ، ص ٢٢ ؛ خیرالدین الزرکلی ، الاعلام ، الجزء الثالث ، الطبعة الثالثة ، بیروت ، بلا ، ص ٢٥٠ ؛ حەمە بۆر ، شکری الفضلی الشاعر الذي کتب للعرب والاکراد ، ــ «العراق» ، بغداد ، ١٨ آب ١٩٧٧) . لەگەڵ ئەوەش هەن ئەم پیاوە لە دایك و باوکەوە بە عەرەب دادەنێن (بڕوانە : عبدالله الجبوری ، شکری الفضلی ، ــ «البلد» ، بغداد ، ٥ مایس ١٩٦٦) . گەر ئەمە راست بێ ئەوەندەیتر لە مەقامی شوکریلفەضلی بەرز دەکاتەوە ، زۆر خۆشە مرۆڤ هێند دیموکراسی بێ و گەلانیتری بەورادەیە خۆش بوێ و ئاوا دلسۆزانە خزمەتی زمان و کەلەپوریان بکا و بۆ دوارۆژیان بە پەرۆش بێ . با لێرەدا ئەوەش بلێین بەلگەیەکی گرنگی عەرەبایەتی شوکریلفەضلی لای عەبدوللا ئەلجبوری ئەوەتە کە لە کتێبی «مشاهیر الکرد و کردستان»ەکەی مامۆستا ئەمین زەکیدا ناوی نەهاتووە ! .

عیراقی پێش شەڕی یەکەم و دوای ئەو شەڕە . بە دایك عەرەب و بە بـاوك کورد شوکریلفەضلی ، وەك نوسەرێکی کورد دەڵێ ، تاکە کەسـە کە بۆ هەردو رەگەزی وەفادار بۆ[28] . هەرچەندە بەغدا مەڵبەندی خێزانی ئەم پیاوە بو بەلاَم بەلای کەمەوە ٢٠ساڵی تەمەنی لە کوردەواریێ بردە سـەر ، تایبەت لە سلێمانی و دەوروبەری [29] . بـەمجۆرە کوردییەکی باشـی دەزانی و تەواو شارەزای ژیـانی کۆمەلاَیـەتی کورد بو . کوردیێ زانینی شوکریلفەضلی گەیشتبووە رادەیە شیعری پێدەنوسێ و شەڕە شیعری لەگەڵ شاعیرێکی بە دەسەلاَتی وەك شێخ رەزا دەکرد[30] . بەر لەوەش شـەڕی یەکەم دەست پێ بکا ئەم پیاوە لە سەر کوردی دەنوسێ. لەو زنجیرە وتارەی کە لە «لغة العرب»دا بە نـاوی «کوردی ئیمڕۆ»وە بلاَوی کردۆتـەوە وەك شارەزایە باسی ئافرەت و پیاو و خێزان و جل و بەرگ و ئایین و نەریتی کوردی کردووە[31] . زۆر پێ دەکا یەکەم کەسی خۆمانە بێ کە هەوڵی داوە وشەی کوردیێ بە پیتی لاتینی بنوسـێ . هەر لەو وتارەیدا گەلێ وشـەی کوردیێ پەتێ بـە لاتینی نوسـیوە[32] .

---

(٢٨) بڕوانە : حەمە بۆر ، سەرچاوەی ناوبراو .

(٢٩) لەمبارەوە گۆڤاری باوەڕپێکراوی «لغة العرب» بەر لە شـەڕی یەکەمی جیهان نوسـیویە دەڵێ : «٢٠ سـاڵی لەنـاو کوردا بردەسـەر و ... گەڕاتێکی تەواو بەو ناوچەیەدا گەڕا » (بڕوانە : «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السـنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٢٣٤) .

(٣٠) وەك باس دەکەن دیوانی شوکریلفەضلێ لای مامۆستا مەلا نەجمەددیـن بووە . بە شـیعرێکی شـێخ رەزادا رون دیارە کە شـەڕە شیعری توورسیان لە نێواندا بووە (دەربارەی ئەو شـیعرەی شـێخ رەزا بڕوانە : « دیـوانی شـێخ رضـای طالەبانی » ، کۆکەر و چاپکەری علی الطالبانی ، بەغـدا ، ١٩٤٦ ، ل ٤٠) .

(٣١) شکری الفضلی ، الکرد الحالیون ، ــ «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السـنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٢٣٤ ــ ٢٤٢ ؛ الجزء السـادس من السـنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٣٠٧ ــ ٣١٣ .

(٣٢) بۆنمونە : کورتـەك = Koûrtak ؛ دۆم = Dôm ؛ سـێ بـراکە Sé — Brakéh و گەلێکیتر .

جگــە لەمانــە شوکریلفەضلیش وەك مێجــەر ســۆن دەســتی لــە رۆژنامەنوسیدا بالاّ بۆ • بەرلەوەی شــەڕی یەکەم دەستپێ‌بکا وتــاری سیاسی و کۆمەلاّیەتی و شیعری لە رۆژنامەی « التعاون » و « الزهور »دا بلاّودەکردەوە[٣٣] • وەك وتمان لە گۆڤاری « لغة العرب »یشــدا وتاری دەنوسی • کە ئینگلیز لە سالاّنی شەڕدا « العرب »ی عەرەبی و « ایران » و « ظفر عراق »ی فارســی‌یان دامەزراند شوکریلفەضلی بووە نوســەرێکی چالاکیــان [٣٤] •

ئەمانــە گومان لــەوەدا ناهێلن کە شوکریلفەضلی یەکێك بووە لــە سەرپەرشتیکەرانی «تێگەیشتنی راستی»• راستە هیچ بەلگەیە لەو رۆژنامەیە خۆیدا بۆ ساغ‌کردنەوەی ئەم راستی‌یە بە دەستەوە نی‌یە ، بەلاّم هەمان‌کات هیچ بەلگەیەکی بەشداریشــی لە چاپەمەنی‌یەکانی تــری ئینگلیزدا بەرچاو ناکەوێ • جگــە لەوە کوردێکی‌تر شك‌نابەین ئەو ســالەی « تێگەیشتنی راستی » تیا دەرچوّ لە بەغدا بوبێ و نوسین و دەرکردنی رۆژنامەی لە دەست هاتبێ • جەمال بابان تاکە کوردی عیراقە بەر لە شــەڕی یەکــەم رێگــەی رۆژنامەنوسی گرتە بــەر ، بەلاّم ئەویش لەگەلّ هەلگیرسانی ئاگری شــەڕ ناچار دامو دەزگای گۆڤارە تاقانەکەی پێچایەوە •

جگە لە سۆن و شوکریلفەضلی بیری پشکنەر لەم‌باسەدا تارادەیە بــۆ نۆئێلیش دەچێ هیچ نەبێ چونــکە بەرادەی ســۆن بایەخی بــە کورد و کوردستان دەدا و وەك ئەو یەکێ بــۆ لە ئەفسەرانی لەشکری ئینگلیز لــە عیراق • بەلاّم نوئێل زیاتر بیری لە هۆز و سەرەك هۆزانی کورد دەکردەوە • ئەم بەر لە سۆن بووە حاکمی سیاسیی ناوچەی سلێمانی ، کەچی وەك ئــەو

---

(٣٣) «التعاون» و «الزهور» لە بەغدا دەردەچون .
(٣٤) عبدالرزاق الحسنی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٥ ؛ روفائیل بطی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٣ ــ ٢٤ .

بـيرى لە دەركردنى رۆژنامەيەكى كوردىٚ نەكردەوە هەرچەندە لەو زياتـر پەرۆشى بۆ كورد نيشان دەدا •

بۆ ساغ‌كردنەوەى ئەم راستى‌يانە پەنام بردە بەر زۆر كەسى شارەزا و خوێندەوارى كوردى ئەو سەردەمە • هەر لەم‌بارەوە نامەيەكى تايبەتيم بـۆ مامۆستا تۆفيق وەهبى نارد بەلكو ئەوو ئەدمۆندس بتوانن ياريدەيەكم بدەن• وا لـە خوارەوە دەقى وەلامى مامۆستا وەهبى بلاو دەكەمەوە كە بۆ خۆى بەلگەيەكى‌ترە بۆ ئەم باسە :

« ••• جوابى ئەو كاغەزەى نـاردبوم بۆ ميـتەر ئەدمۆنـدس هاتـەوە • ميـسـتەر ئەدمۆندس دەلىٚ كـە ئـەو سـەردەمەى « تێگەيشتنى راسـتىٚ » دەردەچوّ ، خـۆى لەگەلْ كاروبارى كوردستاندا پەيوەندىٚ نەبوّ • « تێگەيشتنى راستىٚ » ئۆرگانى پرۆپاگەندەى سياسىٚ بەريتانىٚ بوّ ، ميـتەر سۆن سەرپەرشتىٚ دەكرد • بەلام باوەڕ ناكا كە مێجەر نۆئێل دەستى بوبىٚ تێيدا • وە دەلـىٚ كە دەشـىٚ شوكريلفەزلىٚ يەكىٚ بوبىٚ لـە سـەرەك نوسـەرەكانى ••• » [٣٥] •

يەكەم ژمـارەى « تێگەيشتنى راسـتىٚ » رۆژى سىٚ‌شەممەى ١٨ى (ربيع الاول)ى ١٣٣٦ى كۆچى ـ يەكى كانونى دووەمى سـالى ١٩١٨ لە بەغدا دەرچو ، بەلام لەو ژمارەيەدا بە هەلە سالى ١٩١٧ لەبرتى سالى ١٩١٨ چاپ‌كراوە [٣٦] • يـەكەم ژمارەى بەم‌جۆرە « مـلك »ى رۆژنامەى تازە

(٣٥) لەو نامەيەيدا مامۆستا تۆفيق وەهبى دەلىٚ : «پێشنيار دەكەم لەباتى (د.) نيشانەى (در.) دانێن بەرامبەر وشەى دوكتۆر » .

(٣٦) بەهۆى ئەو هەلەى چاپەوە دانەرى «كشاف الجرائد والمجلات العراقيه» (بغداد ، ١٩٧٦) زاهيدە ئيبراهيم كەوتۆتە هەلەوە و سالى ١٩١٧ى بە سەرەتاى دەرچونى «تێگەيشتنى راستىٚ» داناوە . سەرچاوەى‌تريش

لەدایك‌بوی دیار کردووە: «تێگەیشتنی راستی خزمەتی یەك‌بوون و سەربەستی و سەرکەوتنی کوردان ئەکا . ئەمڕۆ هەمو ئەقوامی عالەم خەریکی بەجێ‌هێنانی ئەم ئومێدە موبارەکەن و گەلێکیان لەپاش کۆششێکی پیاوانە پێی گەیشتن. هەر فیکرێ کە بە تەرازوی عیلم و عەقڵ نەپێورابێ عەرزی ناکەین ، هەر ئیشێ کە بە تاقی کردنەوە چاك‌دەرنەچوبێ کردنی رەوا نابینین » (٣٧) .

وەك لەکۆتایی بەشی دووەمدا وتمان کورد بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان گەیشتبووە ئەو پلەیەی لە رێگەی رۆژنامەوە قسەی لەگەڵ بکرێ . ئینگلیزیش ئەو سەردەمە لە گشت لایەکەوە مەبەستی بۆ کورد بەلای خۆیدا راکێشێ . لەمەدا ، بەر لە هەمو شت ، هۆی دەرکردنی «تێگەیشتنی راستی » دەبینرێ .

بەشی زۆری سەرتاپای ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی» بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کراوە و لەمەدا هیچ لاداێك لە سروشت و کاری ئاسایی بەدی ناکرێ . هەر لە ژمارە یەکدا و دوابەدوای باسی رێبازی رۆژنامەکە «تێگەیشتنی راستی» وتارێکی بەم ناوەوە بلاوکردۆتەوە : «چاکەی حکومەتی بەریتانیای معظم بۆ عیراق» . لێرەدا بەشی زۆری ئەو وتارەی وەك خۆی دەخەینە بەرچاو بەنیازی رۆنکردنەوەی رێباز و شێوازی نوسینی «تێگەیشتنی راستی» لە سەرەتای هاتنە مەیدانیەوە :

«عیراق لەم شەڕە عالەمگیرەدا لە هەمو لا نەوجەوانانێکی زۆری بەکوشتن‌درا کە بەراستی قوەتی ئەژنۆ و هێزی دەستی بەختیاری ئایندە بون . لەبەرئەمە ئەم ولاتە خەندەبارە ، هەمو لایەکی لە زۆری هەتیوانی هەناسە سارد و بێوەژنانی بێ‌کەس و دەر هەمیشە دەگریا . هەزاران ماڵ

کەوتونە هەمان هەڵەوە (بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) .

(٣٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە یەك ، ١ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

وێران بۆ ، سوتا ، وەك جگەری خانەخوێ بۆ بەکۆی زوخاڵ . هەزاران باغ و جۆگە و زەوێ بێخاوەن ما . رزق ، شتومەك رۆژبەرۆژ کەم ، فەقیر و هەژار تا ئەهات زۆر دەبێ . گەلێ کەس ئێوارە بێچرا دەما ، شەو بێشێو سەریان ئەنایەوە . هەمێ لایە پڕ لە شیوەن و هاوار و گریان و باوکەڕۆ بێ . بێسەرێ و بێدەرێ هەمێ وڵاتانی خەمبار کرد . بێئیشێ ، بێبازاڕێ خەلقی لە گیانی خۆی بێزار کرد [٣٨] . عیراقی‌یە بێچارەکان لەژێر باری گرانی خوێنینی ئەم هەمێ شەڕ و شۆڕە ، ئەم هەمێ خەم و خەفەتە دەیانناڵاند ... ئاخرێ خوا حکومەتی معظمەی بەریتانیای بێ عیراقی‌یەکان رەخساند ، حکومەتە زالمە عاجزەکەیان دەرکرد و هەموانی لە کۆت و زنجیری بێرەحمێ ئەوان نەجاتدا . لە حالی نەزعی گێڕانەوە ، دێبارە ژیانەوە....» . ئینگلیز بە «زەڕەبینی قانون و عەدالەت تەماشای حەق و حەقیقەت دەکەن... ئەو زەوی‌یانەی کە جاران سێ‌یەکێکی لەبەر زولم نەدەچێنرا ئەمڕێ هەمێ سەوز ئەکاتەوە ، حکومەتی معظمەی بەریتانیا گەنمو جۆیەکی زۆری بە فەلاحەکان داو ئیشی تەواو بێ ئاسان کردن» . بەم جۆرە و لە سایەی ئینگلیزدا هەموان «عومرێکی ئاڵتونین و زیوینین رادەبوێرن» [٣٩] .

---

(٣٨) رستەی لەم بابەتە : «بێسەرێ و بێدەرێ هەمێ وڵاتانی خەمبار کرد ، بێئیشێ و بێبازاڕێ خەلقی لە گیانی خۆی بێزار کرد» لە نوسینی یەکێك دەکا دەستی لە شیعردا هەبێ . ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستێ» پڕن لە نمونەی‌وا کە ئەمەش بێ خۆی بەلگەیەکی‌تری بەشداری کردنی شوکریلفەضلی‌یە لە بلاوکردنەوەی ئەو رۆژنامەیەدا .

(٣٩) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە یەك ، ای کانونی دووەمی ١٩١٨ . لەمەدا «تێگەیشتنی راستێ» و «العرب» تەواو یەکیان دەگرتەوە . ژمارەکانی ئەمیشیان وەك ئەو پڕن لە هەڵدان بە شانوباهوی ئینگلیزدا . هەر بێنمونە ئەم چەند دێڕەی «العرب» دەخەینە بەرچاو کە هەمان رۆژ بلاوی کردێنەوە . «العرب» لەو ژمارەیەیدا دەڵێ : «لە سەردەمی لەناوچێی تورکدا ناوی بەندیخانە لەشی دەهێنایە لەرزین ، خەڵك مردنیان بەلاوە خۆشتر بێ وەك لەم ناوە بێزراوە . تورکان ، خوا تا

راکێشانی هەستی گەلانی ناو ئیمپراتۆریی عوسمانی بۆلای ئینگلیز پێویستی بە بەدناوکردنی یەکجاریی عوسمانییان بۆ. «تێگەیشتنی راستی» و «العرب» لەمەدا درێغییان نەکرد. بەشی زۆری سەروتار و نوسینیتری هەردوکیان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کراوە. ناونیشانی سەروتاری ژمارە دوی «تێگەیشتنی راستی» ناوەرۆکیئەم رێبازە رون دەخاتە بەرچاو: «کوردستان چ خێرێکی لە رۆمیان یەعنی لە تورکان دیی ؟» [٤٠] . زۆر سەروتاریتری «تێگەیشتنی راستی» دەستە خوشکی ئەم بابەتەن، وەك: « تورك بە عەمەلی کورد و ئەقوامیتر نایە» [٤١] .

کار بەمەشەوە نەوەستا. دەبۆ هەستی ئایینی خەڵك بزوێنرێ و وایانلێبکرێ تورك بە دوژمن و ئینگلیز بە دۆستی ئیسلام داتێن. لە وتاری «ئینگیلتەرە و ئیسلام»دا «تێگەیشتنی راستی» نوسیویە دەڵێ: « ئەوی تەماشای تاریخ بکا دەبینێ کە حوکمەتی معظمەی ئینگیلتەرە گەلێ جار بە فریای ئیسلام گەیشتووە. حوکمەتی تورکی چەند دەفعەیە لەبەرخاتری موسلمانان لە مردن خەلاص کردووە » . دوای باسی خۆشی و بەختەوەری موسلمانان لەژێر سایەی ئینگلیزدا «تێگەیشتنی راستی» دەڵێ: «حوکمەتی ئینگلتەرە و فەرەنسە و روسیا لەبەر خاتری موسلمانان بە حوکمەتی تورکیان گوت تۆ شەرمەکە و بێتەرەف بوێستە ئێمە هەرچی چاکە دەرحەق بە تۆ رەوای دەبینین. ئەما ئیتیحادییە تورکەکان چونکە ئارەزویان ئەمە بو کە

رۆژی مەحشەر خەجالەتیان کا، ئەم شوێنەیان کردبووە «رازەو بۆ دۆزەخ» ... یەکەم کاری حکومەتی بەریتانی (لە عیراق ـ ك. م.) لابردنی ئەو بەندیخانەیەی رۆژانی تورك بۆ » . دیارە ئینگلیز لە جێی ئەو بەندیخانەیەکی هێند ریکوپێکیان دانا هەمۆ کەس حەز بکا تیا بژی (!!) .

(٤٠) «تێگەیشتنی راستی»، ژمارە دۆ، ٥ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(٤١) سەروتاری ژمارە ٢٨ی «تێگەیشتنی راستی»، ١٣ی مایسی ١٩١٨ .

عەرەب و کورد لەنـــاو بەرن و هەر خۆیان بمێنن گوێیان لـــەم قســـانە نـــەگرت ... » [٤٢] .

لە وتارێکی‌تریدا بە ناونیشـانی «تورکە ئیتیحـــادی‌یەکان موضـــیری ئیسلامەتین» «تێگەیشتنی راســتی» دوای هێرشێکی قورس بۆ سەر تورکانی لاو دەڵێ : « ئەم جەمعیەتە تورکە کە چاوی‌پێ‌کەوت عەرەب لە تورکیا لـــە خۆیان زۆرترن و استنادگاهیان دیانەتی ئیـسلامە بۆ ئەمە کە ئەوان زەعیــف بکەن دەستیان‌کرد بە ئیمحا و گۆڕینی کلیلی ئادابی دیانەتی ئیسلام . چی‌یان کرد ؟ . جەمعیەتێکی گەورەی تورکیان هێنـــایە ناو و ناویـــان نا « تـــورك ئۆجـــاغی » . راو رەسمی ئەم جەمعیەتە مەحوی ئیسلامیەتە و (ئەیەوێ ــ ك. م.) ئەوی غەیرە تورکە بیکا بە تورك ...» [٤٣] . لە سەروتارێکی تریدا دەڵێ : « حوکمەتی تورك موغایری شەرعە » [٤٤] بۆیەکا ســـەردارانی گەر «ناوی محەمەد (ص. م.)یان لا بێنی هەمۆ رۆ گرژ ئەکەن و ئەگەر نـــاوی ئەنوەر و طەلعەت و جەمال [٤٥] بێ (صلی‌الله علیه وســلم) ئـــەڵێن ... حوکمەتێك ئەمە حالی بێ ، رجالی دەوڵەتێك رەوشت و دین و ئاینیان ئەمـــە بێ هەڵبەت شایانی تاعەت نین » [٤٦] . سەیرکەن « تورکە ئیتیحادی‌یەکان چی‌یان بە ئیـسلام نەکرد » [٤٧] و چۆن « لەگەڵ ئەڵەمانیا و هاوڕێکانی کە هەمۆ دوژمنی ئیـسلامن و موسـڵمانێك تا ئیمڕۆ لە سایەی ئەواندا نەژیـــاوە ئیتیفاقیان کرد و خۆیان و موسـڵمانە بێ‌گوناهەکانیان بەم‌دەردە برد ...» .

---

(٤٢) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە سیازدە ، ١٢ی شوباتی ١٩١٨ .
(٤٣) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیـــتو یەك ، ٢٥ی مارتی ١٩١٨ .
(٤٤) ئەمە ناونیشـانی وتارەکەیە .
(٤٥) ئەو سـەردەمە گشـــت کاروبـــاری دەوڵەتی عوسـمانی بەدەســـت ئەم ســـیانەوە بو .
(٤٦) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیـــتو نۆ ، ٢٠ی مایـــی ١٩١٨ .
(٤٧) ئەمە ناونیشـانی سـەروتاری ژمارە سێو یەکی «تێگەیشتنی راستی»یە ، ٣ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

ئینگلیز بە نیازی بزواندنی هەستی ئایینی خەڵکی ساکاری ناوچەکە پەنایان دەبردە بەر هەمو رێگەیە . ئەوەتە هەر ئینگلیزە و دەست لە ئایینی خۆیان هەڵدەگرن و دەبنە ئیسلام و «دلسۆز»ی‌یان بۆ ئایینی نوێیان دەگاتە رادەی «بێز» کردنەوە لە ناوی رابوردوییان . فەرمو ئەوا میستەر ل. ج. ستیوارد نەك هەر موسڵمان بۆ بەڵکو ناوی خۆشی‌کردە جەمالەددین. هەرچی میستەر جاکسنی تازە موسڵمانە ناوی سەعدی ئەحمەدی لە هەمو ناوێکی ئینگلیزی بەلاوە خۆشتر بو [48] . لای خۆشمان میستەر سۆن سەری بچوایە نوێژ و رۆژوی نەدەچو .

تا ئەوکاتەی «تێگەیشتنی راستی» دەستی‌کرد بە دەرچون گەلێ ئالوگۆڕی گرنگ لە مەیدانی شەڕ و باری سیاسی نێوان دەوڵەتاندا رویدا. لەشکری ئینگلیز و ئەو هێزانەی سەر بەو بون جێ‌پێی خۆیان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست باش قایم کردبو . بەرلەوەی لەشکری ئینگلیز بگاتە بەغدا وەزعی روسیا شلۆقا و گلۆلەی دەستە و دایەرەی چار کەوتە لێژی و زۆری نەخایاند شۆڕشی ئۆکتۆبەر تەختو تاراجی رژێمی کۆنی تێکدا و لەشکری روس لە شەڕ کشایەوە . ئەم ئالوگۆڕانە بارێکی ئەوتۆیان خولقاند کە بۆ ئینگلیز بە هیچ‌جۆر لەگەڵ بڕیارەکانی پەیمانی نهێنی «سایکس ـ پیکۆ»ی سالی ١٩١٥ نەدەگونجا . بەپێی بەندەکانی ئەو پەیمانە هەمو کوردستانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی بەر روسیا و فەرەنسە کەوتبو . بەلام وا یەکەمیان لە مەیدان دەرچو ، دووەمیشیان دەوری لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست لەگەڵ دەوری ئینگلیز بەراورد نەدەکرا . بەم‌جۆرە ئینگلیز کەوتنە سەر بیری ئەوەی تا دەتوانن بەرەو باکوری بەغدا بڕۆن . دیارە یەکێ لە ئەنجامەکانی ئەم ئالوگۆڕە زۆر بونی بایەخ و شوێنی کورد و کوردستان بو لە پلانەکانی

---

(٤٨) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چوار ، ١٢ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

ئینگلیزدا ، بەتایبەتی لەبەرئەوەش کە لە سەرەتای دەستپێکردنی شەڕەوە دوژمنەکانیان چالاکانە هەولیان دەدا هۆزە کوردەکان راکێشن و بیانکەنە داردەستێکی کاریگەری خۆیان لە مەیدانەکانی شەڕدا •

لەبەر ئەم هۆیانە دەبو ئینگلیز زیاتر بایەخ بدەن بە هاندانی کورد و راکێشانیان بەلای خۆیاندا • وەك ئاشکراشە کەس وەك ئەوان وەستای ئەم کارە نەبو • زوربەی لەشکری رۆژهەلاتی ناوەڕاستیان هندۆك و سیك بۆو تا ئەوان بەدەستەوە بونایە بەدەگمەن پیاوی خۆیان بەکوشت دەدا • لەولاشەوە هەر ئەوان زانیبان چۆن کەلك لە خەباتی رەوای هۆزە عەرەبەکانی حیجاز بینن • دیارە دەیانویست هەمان یاری بە کوردیش بکەن • لەمەشدا «تێگەیشتنی راستی» دەوری خۆی بینی •

بۆ ئەم مەبەستە «تێگەیشتنی راستی» بە هەمو زمانێك لەگەل کورد دەدوا • لە سەروتاری ژمارە دوێدا دەلێ : «چارەی کوردان ئەمڕۆ وەك عەرەب بە حکومەتی موعەزەمەی بەریتانیا پشتبەستنە چونکە چاوی لە مال و مولکی کەس نیبە ، ئارەزوی ئازادکردنی ئەقوامە ، حکومەتی ئەمەریکا دەستێژی ئەوە ، کەنەدە و ئیرلەندە و میسر و هندستان لە سایەی ئەوا زۆر چاك سەربەست ئەژین • لە تورکیا بەتەمای دلخۆش‌بۆن شێتیبە ئەی کوردی برایان » (٤٩) •

لە سەروتاری ژمارە چواریدا «تێگەیشتنی راستی» ئایین و سیاسەت لە یەك جوێ دەکاتەوە و(٥٠) دەلێ : «حکومەتی موعەزەمەی بەریتانیا شەرقی بۆ شەرقێکان دەوێ ، ئەم حەربە گەورەیە بۆ سەربەست بونی ئەقوامی موختەلیفەی عەرەب و کورد و ئەرمەن دەکا • بۆ خۆ بە خۆ ژیانی هەمو

---

(٤٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە دو ، ٥ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(٥٠) ناونیشانی سەروتاری ئەو ژمارەیە بەمجۆرەیە : « دیانەت جویبە و سیاسەت جویبە » .

ئەقوام سەعیەکی تەواوی ئیختیار کردووە »[٥١] .

لەبەر خاتری هەمان مەبەست زۆر جار «تێگەیشتنی راستی» دەکەوتە باسی «خۆشەویستی» و «دلسۆزی» بێهاوتای ئینگلیز بۆ کورد . بەگەرمی دەیگوت : « حکومەتی ئینگلیز کوردانی زۆر خۆشدەوێ ... چونکە دەزانێ لە تاریخی عالەمدا کوردان ناوێکی گەورەیان هەیە و بە مەردی و ئازایی هەتا ئێستاکە خۆیان راگرتووە . حەزناکا وا بلاو بینەوە و خزمەتی ئەم و ئەو بکەن ... هەلبەتە حکومەتی موعەزەمەی ئینگیلتەرە کە کوردانی لە هەموکەس زیاتر خۆشدەوێ وەکو ئیشی ئەقوامیتری ئاسانکرد ئیش بۆ ئەوانیش ئاسان دەکا ... » . لە هەمان ژمارەیدا «تێگەیشتنی راستی» دیسان دەلێ : «کورد عاقلن ، دەبێ نەختێ تێبفکرن ، تا زووە یاریەی حکومەتی موعەزەمەی ئینگیلتەرە طەلەب و خۆیان هەم لە تورك و هەم ئەلەمان و کەسانیتر رزگار بکەن و بۆخۆیان جوێ بژین ، خودا پەکیانناخا ... »[٥٢].

لە ژمارەیەکیتریدا دەلێ :

« ئینگلیز لە هەمو قەومێك زیاتر دۆستی کوردانن ، عاشقی شوجاعەتی ئەوانن ، دلێری کوردانیان چاك بیستووە لەبەرئەمە زۆریان خۆش ئەوێن . ئێمە ئەگەرچی لە بەغدا کەمین [٥٣] بەلام لە خەلکی بەغدا خۆشەویسترین . مەئموری یەتی گەورە ئەمرۆ زۆری لە دەسکوردانە ، کوردێ کە موراجەعەتیان بکا بێبەشی ناکەن ... لە تورکان مەترسن ، بەمنزیکانە لەشکری جیهانگیری ئینگلیز بە ئیمدادتان دەگا ... » [٥٤] .

---

(٥١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چوار ، ١٢ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .
(٥٢) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە هەژدە ، ٢ی مارتی ١٩١٨ .
(٥٣) دیارە ئەمە نوسینێ مێجەرسۆن نییە ، لە نوسینێ شوکربلفەضلی دەکا ، گەر وابێ خۆی بە کورد داناوە .
(٥٤) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە حەفدە ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

«دڵسۆزی» ئینگلیز بۆ کورد گەیشتبووە رادەیە ناونیشانی ژمارە ٣٢ی «تێگەیشتنی راستی» بەمجۆرە بێ : « حکومەتی بەریتانیای عوزما سەعی بۆ کورد دەکا » . ئەو حکومەتە ، وەك دەڵێ ، «قۆڵێکی موحتەشەمەی بۆ کوردان درێژ کردووە بۆ ئەمەی کە لە دەست حکومەتی تورك خۆی نەجات بدا . دەبێ (کورد ــ ك. م.) بە کەمالی دیقەت حەرەکەت بکا چونکە ئەمڕۆ لە حکومەتی موعەزەمەی بەریتانیا زیاتر هیچ حکومەتێك نی یە خزمەتی حوڕیەتی بەشەر و سەعادەتی ئەقوام بکا » . «تێگەیشتنی راستی» لێرەدا ناوەڕاست و باشوری عیراق دەکاتە نمونە کە وەك دەڵێ ئەمڕۆ « لەسایەی عەدالەتی» بەریتانیادا «لە هەمو ئەقطاری عالەم» باشترن . کۆتایی «تێگەیشتنی راستی» بە ئەوپەڕی بڕواوە دەڵێ : «شوبهە نی یە کوردستانیش لەم نزیکانە نائیلی ئەم رەفاهو خێرە دەبێ » [٥٥] . ژمارەکانی‌تری ئەم رۆژنامەیە پڕن لەم بابەتە قسە و گفت و پەیمان و هاندانە [٥٦] .

«تێگەیشتنی راستی» زۆر جار عەرەبی حیجاز و عیراق و بە رادەیەکی کەمتر ئەرمەنی دەکردە نمونە بۆ کورد و دەیویست بە ناوی ئەوانەوە زیاتر هانیان بدا. دیارە لەمەدا عاقڵی دەکرد ، چونکە ئەوانیش وەك کورد ساڵەهای ساڵ بۆ گیرۆدەی دەستی عوسمانی‌یان بون . جگە لەوە مەسەلەی حیجاز ئەو رۆژانە دەیتوانی لە قوژبنی ئاینەوە کار بکاتە سەر گشت موسڵمانانی جیهان . لەمەشدا «تێگەیشتنی راستی» وەستایانە هاتە مەیدان . بەکوردی دەوت ئەوەتە « حیجازی موبارەك لەژێر عەلەمی حەزرەتی رسول‌الله ، رۆحم بە صەدەقەی بێ ، ئیعلانی ئیستیقلالی کرد » [٥٧] ، چونکە تورکە

---

(٥٥) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە سیو دوو ، ١٠ای حوزەیرانی ١٩١٨ .
(٥٦) شایانی باسە لەگەڵ نزیك‌بونەوەی کۆتایی شەڕ و مسۆگەربونی سەرکەوتنی ئینگلیز « تێگەیشتنی راستی » کەوتە پاشەکشە لە گفت و پەیمانە زۆرەکانی .
(٥٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە شازدە ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

ئیتیحادی‌یه‌کان « ئاره‌زویان ئه‌مه بۆ عه‌ره‌ب و کورد له‌ناوبه‌رن و ... گه‌لێ له گه‌وره‌ی عه‌ره‌ب و کورد به کوشتن دران و نه‌فی کران و چل په‌نجا هه‌زار که‌س له‌وان به زولمی ئه‌لّه‌مانیا و حه‌ماقه‌تی تورك له‌ناوچۆن ... شه‌ریفی مه‌ککه‌ی موشه‌ڕه‌فه جه‌نابی سولّتان حه‌ین[٥٨] که موسلمانێکی سه‌ید و به‌شه‌ره‌ف و غیره‌ت بۆ که ئه‌م حاله بێ‌مه‌عنایه‌ی دی له‌گه‌ل حکومه‌تی زالمی تورك به شه‌ڕ هات »[٥٩] . له ژماره‌یه‌کی‌تردا به هه‌مان ده‌ستور ده‌لێ : «قه‌ومی عه‌رەب ئه‌وا جوێ حکومه‌تیان هێنایه ناو . ئه‌مڕۆ سولّتان حه‌ین له مه‌ککه‌ی موشه‌ڕه‌فدا شه‌ره‌فی عه‌ره‌بی زیندو کرده‌وه . له کوردستان پیاوی گه‌وره ده‌س ده‌که‌وێ ، بۆچی بێ‌ده‌نگ بۆن ، تورك ئه‌و قووه‌ته‌ی نه‌ماوه که که‌س لێیان بترسێ ... »[٦٠] . ده‌رباره‌ی هه‌مان باس دیسان « تێگه‌یشتنی راستی » ده‌لێ :

عوسمانی «ده‌یانویست عه‌ره‌ب و کورد فیدای تورك که‌ن ، ئه‌ما عه‌داله‌تی خودا ئه‌مه‌ی قبول نه‌کرد . قه‌ومی عه‌ره‌ب له حیجاز حکومه‌تیان هێنایه ناو و خۆیان له ده‌س تورك نه‌جات‌دا و به (اترکوا الترك کما ترکوکم) عه‌مه‌لیان کرد ، ئه‌گه‌ر به‌مه عه‌مه‌لیان نه‌کردایه مه‌حو ده‌بون ...» به‌لام «کورد چونکه به‌دینن به‌زه‌ییان به‌وانـدا (واته به عوسمانی‌یانا ــ ك. م.) هاته‌وه و معاوه‌نه‌تیان ده‌کردن ، ئه‌ما چونکه مه‌قصود ئه‌مه بو کورد مه‌حو بێته‌وه هه‌ر چاکه‌یه‌ك له‌گه‌لیان ده‌کردن بێ‌فائیده ده‌ما و بالعکس زیاتر شێتگیر ده‌بون ...» . دوای ئه‌وه «تێگه‌یشتنی راستی» دێته سه‌ر باسی ته‌مه‌نی یه‌ك ساڵه‌ی به‌غدا له‌ژێر سایه‌ی ئینگلیزدا و ده‌لێ : « ئه‌و ئاسار و عیمران و مه‌ده‌نیه‌ت و زه‌راعه‌ت و خه‌یراته که ئه‌وان پێکیان‌هێنا تورکان به

---

(٥٨) مه‌به‌ستی شه‌ریفی مه‌ککه حه‌ینی کوڕی عه‌لی‌یه که له‌وکاته راپه‌ڕینێکی گه‌وره‌ی دژی ده‌سه‌لاتی عوسمانی له حیجاز به‌رپا کردبو .

(٥٩) «تێگه‌یشتنی راستی» ، ژماره سیازده ، ١٢ی شوباتی ١٩١٨ .

(٦٠) «تێگه‌یشتنی راستی» ، ژماره حه‌قده ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

٥٠٠ ساڵ نەیاتوانی بیکەن ... ئەمەلمان هەیە کە قەومی کورد بە قسەی درۆی تورك تەفرە ناخۆن و دەست ئەدەنە دەستی ئینگلیز و خۆیان لە زولمی تورکان رزگار دەکەن و خەریکی ئیعماری مەملەکەتی خۆیان دەبن » (٦١) .

لە سەروتاری ژمارە ٣١یدا «تێگەیشتنی راستی» بێپێچوپەنا دێتە سەر مەبەست و دەڵێ : «حکومەتی تورك ئەمڕۆ هیچ قیمەتێکی دەولیەی نیە ، بەدەست ئەڵەمانیاوە وەك داشی دامە حەرەکەت دەکا ... هەڵبەتە عەرەب و کورد ئیتر مەیلی حکومەتێکیوا جاهیل و بێدەسەڵات ناکەن ، زاتەن لەبەرئەمە کە عولەمای مەککە خەلافەتیان لێ نەزع کرد قیمەتێکی دینیشی نەما . عەرەب لە مەککەی موشەڕەفە ئیعلانی ئیستیقلالیان کرد . جەلالەتمەئاب مەلیك حسەین ئەمڕۆ لەگەڵ تورکەکاندا لە حەربدایە ، کوردەکانیش چارەیەکی سەری خۆیان بکەن چاکە چونکە حکومەتی بەریتانیای عوزما موحیبی کوردە » (٦٢) .

دیارە مەبەستی سەرەکی ئەم هەمو پیاهەڵدان و هاندانە ئەوەبو هۆزە چەکدارەکانی کوردستان بنە داردەستی ئینگلیز و بکەونە گیانی لەشکری عوسمانی و راوێژکەرە ئەڵەمانەکانی و بەوجۆرە رێگەی پێشکەوتنی بێزیان بۆ ئەوان تەخت و خۆش کەن . هەر لە سەرەتاوە «تێگەیشتنی راستی» ئەمەی بە رونی خستە بەر چاو و گەلێ وتاری بۆ تەرخان کرد . سەروتاری ژمارە نۆزدەی بەم ناوەوە بو : «رۆئەسای کورد دەبێ چی بکەن ؟ ». دوای مەتحێکی زۆری سەردەمی فەرمانڕەوایی سەردارانی بابان «تێگەیشتنی راستی» لەم وتارەیدا دەڵێ :

سەردارانی بابان «دایم موستەقیل دەژیان و ئەگەر لە تەرەف عەجەم و تورکەوە تەجاوزێکیان بدیایە بۆ موحافەزەی ئەمارەتی خۆیان بەگژ ئەم دۆ

---

(٦١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیستو هەشت ، ١٣ی مایسی ١٩١٨ .
(٦٢) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە سیو یەك ، ٣ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

حکومەتە کە چەند دەفعە لە خۆیان گەورەتر بون دەچون و دەیانشکاندن • هەم تورك ، هەم عەجەم ئیفتیخاریان بە ئیتیفاقی ئومەرای بابان دەکرد ••• ئەگەر تەماشای حەقیقەت بکرێ کورد تا ئەم نزیکانە قەومێکی حاکم بـون کەواتا بۆچی حاکمێتی بە مەحکومیەت بگۆڕنـەوە • لەم شـەڕەدا هەر قەومێك کە بەغیرەت بو سەری بەرز کردەوە و ئەوا نایلی حاکمیەت دەبێ• قەومی کورد هەلبەتە لە گەلێ ئەقوامیتر بەغیرەتترن ، بۆچی هەتا ئێستـاکە وێستاون » • دوای ئەوە «تێگەیشتنی راستی» دەکەوێتە ژماردنی ناودارانی کورد و لە شێخانەوە دەستپێدەکا و بەسەر جاف و پشدەر و مەنـگوڕ و هەمەوەند و زەنگەنە و تالەبانی و باجەلانی و گەلێکیتردا تێدەپەڕێو (٦٣) داوایان لێدەکا تا زووە بجولێن و «هەرایەکی گەورە» بەرپاکەن و «سلێمانی و ئەترافی لە زولمی تورك خەلاص» کەن و هەل لە دەست نەدەن بەتایبەتی کە «تورك ئەمڕۆ ئیشی خراپە ، ئەگەر هەر یەك لە کوردستاندا هەلسێ ناتوانێ نەفەرێك بۆ ئەو ناوە بنێرێ چونکە لەشکری ئینگلیز بەرابەری وێستاوە•••»• دوای ئەوە بەنیازی زیاتر جولاندنی کورد «تێگەیشتنی راستی» هەر لـەو ژمارەیەیدا دەلێ :

«ئەمڕۆ حکومەتی ئینگیلتەرە و فەرەنسە و ئەمریکا و هاوڕێکانیـان هەمو تەرەفداری حاکمیەتی ئەقوامن • ئەم شەڕە هەر دەبێ ئـاخری بێ ،

---

(٦٣) زۆریش بە شانو باهویاندا هەلدەدا : شێخان « لە هەمو کوردستاندا شۆرەتی ئازاییان هەیە و هیچ وەختێ لە حکومەتی تورك نەترساون » ؛ « عەشیرەتی گەورەی جاف وجودی حکومەتی تورکیان لە لا نییـە و هەمو بە ئەسلەحەی چاك موسـەلەحن » ؛ « ئاغایانی پشـدەر و مەنگوڕ کـە حکومەتی تورك بـە تـۆپ و عەسـکەرێکی زۆرەوە دەرەقـەتیان نەدەهات » ؛ « هەمەوەند کە بە دەست و بازو تا ئەم چەندانە لە بازیان لەبەر چاوی حکومەت خەرج و باجیان لە ئەهالی وەردەگرت و حکومەتی تورك هەرچەند بەلەپەلی کرد فایەی نەبو » ؛ « زەنـگەنە و تالەبانی و شوان و شێخبزنێ ... زۆر شـەجیعن » ؛ « بەگزادەی باجەلان لـە تاریخدا ناویان گەورەیە » .

ئەوسا ناوی عەرەب و ئەرمەن و جولەکە لەناو موعاهەدەی صولح زیکر دەکرێ چونکە ئەمانە لەم شەڕەدا هەمو سەریان بەرز کرد و داوای حکومەتیان کرد • ئەما کوردان تائیستا هیچیان نەکرد ؛ لە حکومەتان وایە کە ئەم قەومە هیچ نی‌یە چونکە خۆیان نەنوانەد » ، وادیارە «خۆیان حاکمی‌یەتیان ناوێ » چونکە « ئەگەر بیانویستایە هەرایەکیان دەکرد » و بە «قسەی درۆی تورکەکان تەفرەیان نەدەخوارد ••• کورد دەبێ لەئێستاوە پەلەپەل بکەن تا لەناو موعاهەدەی صولح ناویان بێ ••• وەکو دەبینین حکومەتی ئینگیلتەرە زۆر (زۆر ـ ک• م•) کوردانی خۆش دەوێ چونکە لە هەمو دەوڵەتەکانی‌تر زیاتر دەیانناسێ ، موحتەمەلە زۆر یاری‌یەیان بدا ، ئەما کە ئەوان وسکت بن تەبیعی دەخلی بە سەریانەوە نامێنێ و لەپاشانا زەرەرێکی زۆر دەکەن ••• » [٦٤] •

رون دیارە ئینگلیز ئەو رۆژانە دەیانویست هەرایەکی گەورە دژی دەسەڵاتی عوسمانێ لە کوردستان بەرپا بێ • تا نزیک تەواوبونی شەڕ «تێگەیشتنی راستێ» لە هەمو شت زیاتر بایەخی بەم مەسەلەیە دەدا و ئاشکرا بە ناوی ئینگلیزەوە پەیمانی یاریدەی بە سەرەك هۆزانی کورد دەدا بۆئەوەی چالاکانە دژی رژێمی عوسمانێ بێنە مەیدانەوە • یەکێك لە ژمارە زووەکانی «تێگەیشتنی راستێ» رۆدەکاتە «زەنگەنە و هەمەوەند و پشدەر» و پێیان دەڵێ «ئەگەر (عوسمانێ ـ ک• م•) عەسکەری خۆیان بنێرنە سەرتان لەشکری ئینگلیز دەستبەجێ رۆدەکاتە هەمو کوردستان» خۆ « ئەمڕۆ ئەگەر حکومەتی ئینگیلتەرە بزانێ کە هەرایە لە کوردستاندا قەوماوە تۆپ و لەشکر سەوق دەکا و بە بێ ئەمە کە خوێن لە لوتی کوردێ بێ ئیشی کوردستان جێبەجێ دەبێ » [٦٥] • هەر بەوجۆرە « تێگەیشتنی راستێ »

---

(٦٤) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە نۆزدە ، ٥ی مارتی ١٩١٨ •
(٦٥) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە پازدە ، ١٩ی شوباتی ١٩١٨ •

ئەفسەر و سەربازی کوردی ناو لەشکری عوسمانی هاندەدا بدەنە شاخ و داوای دەکرد بۆ جێبەجێ کردنی ئەم مەبەستە پەیوەندی‌یان پێوە بکرێ •

شایانی باسە « تێگەیشتنی راستی » لەم‌بارەوە رۆی دەمی نەدەکردە تەنها سەرەك هۆزانی کوردستان • جاروبار بەم‌جۆرەش دەدوا : « ئێمە لێرەدا رۆئەکەینە رەنجبەر و فەقیران چونکە دەزانین دەولەمەندان بە نانی خۆیان گەیشتون و رۆحی خۆیان زۆر خۆش دەوێ و خۆیان نە بە قەومی کورد نە بە دونیا ناگۆڕنەوە • ئەما رەنجبەر و فەقیر لە هەمو قەومێکدا مل لە چەقۆ دەسون ، هەر ئەمەندە چەند جوابێکی زیرەك رێگەیان پێ نیشان‌بدەن دەتوانن هەرایە بنێنەوە هەم خۆیان و هەم قەومی کورد لە فەلاکەت و کوێرەوەریێ رزگار بکەن • ئەی کورد ، برایانی فەقیر و رەنجبەر خۆتان زۆر چاك دەزانن کە ئەرزی کوردستان هەمو شاخ و داخە ، عەسکەری غەریب رێی تێدا چاك دەرناکا ، ئەگەر کورد[٦٦] سیلاحی خۆیان بێنن و لەگەڵ ئێوە یەك بن دەتوانن هەرایەکی گەورە بەرپا بکەن » [٦٧] •

لە ژمارەیەکی‌تریدا بە هەمان دەستور دەڵێ : « لێرە دۆبارە قسە تەوجیهی پیاوی گەورەی کوردستان دەکەین و دەڵێین گوناهی فەقیر و هەژاری کورد هەموی بەئەستۆی ئێوەیە ئەگەر مەنفعەتی شەخسی خۆتان بە فائیدەی عومی کورد و کوردستان بگۆڕنەوە و ئەو قەومە کە بە هجومی بابل و ئاشور و میدی[٦٨] و فورس و حوکمەتانی‌تر بەفەنا نەچو لەناوی

(٦٦) مەبەستی سەرباز و ئەفسەری کوردی ناو لەشکری عوسمانی‌یە .

(٦٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پازدە ، ١٩ی شوباتی ١٩١٨ .

(٦٨) هێنانەوەی ناوی میدی لێرەدا راست نی‌یە ، بەڵام دەشبێ نەوە لەیادنەکەین کە ئەوکاتە هێشتا را زانستی‌یەکەی کورد و رۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ پرۆفیسۆر مینۆرسکی لەبارەی پەیوەندیێ رەگەزی کورد بە میدی‌یەوە بڵاو نەبوبۆوە (لەو بارەیەوە بڕوانە : البروفيسور فلاديمير مينورسكي ، الاكراد احفاد الميديين ، ترجمة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، ــ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الأول ، العدد الاول ، ١٩٧٣ ، ص ٥٥٢ ــ ٥٦٣) .

بـــەن »[٦٩] .

وەك وتمان دوّ كەس یا دوّ دەســـتەی (؟) [٧٠] جیا « تێگەیشـــتنی راستی »یان دەبرد بەڕێوە ، یەكێكیان فەرمانبەرێكی بەدەسەڵات و زیرەك و دلسۆزی ئینگلیز بوّ ، ئەوی‌تریان روناكبیرێكی كورد یا رۆژهەڵاتی‌یەكە بە دڵ بۆ كوردستان و گەلی كورد سوتاوە . لەبەر ئەوە گەلیّ جار لــە یەك مەبەســتدا هەست بە دوّ شێوازی جیاواز دەكەی چونكە ئەویان بــۆ یاری خۆی و ئەمیان بــۆ یاری خۆی شــینی كردووە . لە هاندانی كوردا دژی دەسەڵاتی عوسمانیّ ئەم لایەنە روّن و ئاشكرا دەركەوتووە . شانبەشانی ئەو شێوازەی لە سەرەوە باسمانكرد یەكێكی‌تر بە ئاوازێكی‌تر كورد بــۆ راپەڕین هاندەدا ، ئەوەش بۆ خۆی نرخ و بایەخی « تێگەیشتنی راستی » زۆر بەرز دەكاتەوە ، تــایەت گەر كات و شـــوێنیش بگرینە بەرچــاو . وا لەخوارەوە چەند نمونەیەكی شێوازی دووەم دەخەینە بەرچاو :

لە وتارێكی ژمارە بیـــتو پێنجیدا « تێگەیشتنی راستی » دەلیّ :

«كورد دەبیّ چاك تیّ‌بفكرن ... دەبیّ چاك موتەزیری فرسەت (بن ـ لێ م.) و بۆ حەیاتی كوردستان هەرچی لازمە بیكەن . رۆژێكە و ئەمڕۆ ، دەبیّ دەستو بازۆی هیمەتی كوردی تێدا دەركەویّ و ناوی باوك و باپیری خۆیان كە هەموّ بە شانو باهۆی خۆیان بەڕێوە چون و بەندەگیّ كەســیان قبوڵ نەكردووە زیندوّی بكەنەوە و خۆیان لە مزگێنیّ و زوڵمی ئەم و ئەو نەجات بدەن . تەماشا كەن خوا بـــەم عەزەمەت و گەورەییەی جورئەت و ئیختیاری بــە بەندە داوە چاك و خراپ چیّ ئارەزوّ دەكا بیكا ، ئەما ئەوی ئەكەوێتە ژێر باری حوكمی خەڵق جورئەتی ئیختیاریشی لەدەست وەردەگرن و وەك داشی دامە چۆن ئارەزو بـــكەن وای دەگێڕن » . دوای باســـی ئەو

(٦٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیـــتو پێنج ، ٢٢ی نیـــانی ١٩١٨ .
(٧٠) دوّ دلێن لەوەی دوّ كەس زیاتر بوّبن .

دواکەوتنەی عوسمانی‌یەکان لەگەڵ خۆیان هێنایانە کوردستان «تێگەیشتنی ڕاستی » لە کوتایی هەمان وتاردا دەڵێ : زەمانی زۆ « قەوم قەومی مەحو نەدەکرد ، ئەما سیاسەتی ئەم زەمانە وا ئیجاب دەکا ئەمڕۆ ئەگەر قەومێ خۆی موحافەزە نەکا هەمو کەس دانی لێ تیژ ئەکا و کە بۆی ڕێکەوت چنگی تێ دەهاوێ و پارچە پارچەی دەکا • ئەوی عەقڵی (بێ ــ ك• م•) ئەوەندەی بەســە »[71] •

لە وتارێکی‌تریدا « تێگەیشتنی ڕاستی » لەوەش جگەرسۆزانەتر دێتە دەست و بە دڵێکی پڕ لە داخەوە دەڵێ : « لە بەینی ئەو ئەقوامەی تابیعی تورکن[72] لە کورد مەغدورتر نی‌یە ، تورك هەر خوێنیان دەمژن و مەحصولی سەعیان دەخۆن ••• »[73] • لە وتارێکی‌تردا دەڵێ : « ئەمڕۆ قەومێ کە لەوان (لە کورد ــ ك• م•) بە عەدەد کەمتر و بە شەجاعەت لەوان خوارترە بۆ کۆبونەوە سەعی دەکا و بۆ ئەمە کە ئیشی خۆی بە دەستی خۆی ڕێکخا خەو و خۆراکی لە خۆی حەرام کردووە[74] • ئەمڕۆ کێ حەز ناکا گەورە گەورانی کورد دەســت بدەنــە یــەك و بــۆ ڕزگار بونی ئەم قەومــە تێ‌بکۆشــن ••• »[75] •

شوێنی دیار لەسەر لاپەڕەکانی « تێگەیشتنی ڕاستی » بۆ سەرکەوتنی ئینگلیز و هاوپەیمانەکانیان لــە مەیدانی شــەڕدا تەرخان کراوە • جۆر و

---

(٧١) «تێگەیشتنی ڕاستی» ، ژمارە بیســتو پێنج ، ٢٢ی نیسانی ١٩١٨ .
شابانی باسە هەندێ جار هەردو ڕێباز لە وتارێکدا پەکیان گرتوتەوە ، جا ئەوە یا ڕێکەوتە یا ئەنجامی هاوسەرنجی‌یە بۆ دیاردەی تایبەتی یا لەوەوە هاتووە کە ڕەنگبێ سۆن و شوکریلفەضلێ سەبرو دەستکاری وتاری پەکیان کردبێ .

(٧٢) دیارە مەبەستی «تێگەیشتنی ڕاستی» عوسمانی و تورکانی لاوە .

(٧٣) «تێگەیشتنی ڕاستی» ، ژمارە سێو یەك ، ١٠ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

(٧٤) لەوە دەکا مەبەستی ئەرمەن بێ .

(٧٥) «تێگەیشتنی ڕاستی» ، ژمارە هەژدە ، ٢ی مارتی ١٩١٨ .

شێوازی بڵاوکردنەوەیان شێوەی پرۆپاگەندەی وەرگرتبۆ و زیاتر بۆ ئەوە بو خەڵکی کوردستان وا تێبگەن دوارۆژ لە هەمو لا زیاتر بۆ ئینگلیزە بۆیە دەبێ پشت بەوان ببەستن . بۆنمونە بەشی زۆری ژمارە بیستو یەك بۆ باسی روداوە گەورەکانی شەڕ لە ماوەی ساڵێکدا تەرخان کراوە و کۆتایێ بەمجۆرە هاتووە : « ... ئەڵەمانیا تەمایەتی عالەم بە شێر بگرێ و ببێ بە ئاغای هەمۆ خەڵق . خودا مووەفەقی نەکا . زاڵم عومری کەم ئەبێ . ئینگیلتەرە وانیە ، تەرەفداری حاکمیەتی ئەقوامە ، نایەوێ کەس بکا بە عەبدی خۆی بەڵکو دەیەوێ هەمۆ خەڵق مەسعود بن بۆیە تائیستە مومفەقە و لەمەولاش موەفەق دەبێ ، عادل دایمە بەرخوردارە »[٧٦] . « ئەڵەمانیا ئەمە چوار ساڵە خەریکە هەر پیاو بەکوشتنئەدا و قووەت و ماڵ سەرف دەکا و موتەفیقەکانی بەگژ ئەم و ئەودا دەکا و تائیستا هیچی بە هیچ نەکرد ، بالعکس ئۆردووەکەی روی لە پەرێشانیە و حکومەتەکەی بەپیر موفلیسیەوە دەچێ . ئەوا ساڵی پێنجەمی حەرب دەستی پێکرد ، شك نیە ناتوانێ ئەم ساڵە بە سەلامەتی بەرێتە سەر چونکە ئیشی تەواوە ... ئەڵەمانیا هەر خۆی نا ، ئەوستریا و تورك و بەلغاریشی بەقوڕدا برد . ئەما ئەوستریا و تورك هەردۆ موستەحەقن چونکە ساڵەهایە زوڵم لە عەناصری ژێردەستیان دەکەن ، ئەم حەربە تائیستە بەعزێکی نەجات دا و ئەوی ماوە ئەوانیش رزگار دەبن »[٧٧] .

دوژمنانی ئینگلیز ، تایبەت ئەڵەمان، هەر لە شەڕدا ژێرنەکەوتن ، بەڵکو سەرەڕای ئەوەش « عەسکەریان چووە هەر جێ وێرانی کرد و ئەهالێ لە رۆحی خۆی بێزار کرد . ئەما ئینگیلتەرە عەسکەری چووە هەر جێ مەعموری

---

(٧٦) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە بیستو یەك ، ١٨ای مارتی ١٩١٨ .

(٧٧) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە چل ، ٥ی ئابی ١٩١٨ .

کرد و ئەهالی‌یەکەی مەمنون هێشت [٧٨] ... لەبەر ئـەمە ئەڵمانیا تا بێ دۆستی کەم و دوژمنی زۆر دەبێ و ئینگیلتەرە تا بێ دۆسـتی زۆر دەبێ » بۆیە « ئینگلیز موەفەقە و ئەڵەمانیا مەغلوبە و زەمان لە ئیـپاتی ئەمە عاجز نی‌یـە » [٧٩] .

بۆ هەمان مەبەست شوێنی تایبەت لە « تێگەیشتنی راسـتی »دا بۆ سـەرکەوتن و پێشـکەوتنی لەشـکری ئەمیر فەیسـەڵ لە حیجاز و شـام و فەلەستین تەرخانکراوە . ژمارەی وای هەیە زیاتر لە نیوەی بریتی‌یە لە باسی شەڕی فەلەستین[٨٠] . سەروتاری ژمارە چلو هەشت کە بەم ناونیشـانەیە « ظەفەری عەظیمی فەلەسـتین » [٨١] بەجۆرێکی سـەرنج راکێشـەر باسی بەدیلگرتنی ٥٠ هەزار سەرباز و ٣٢٥ تۆپ و نیوەی ئەفـەری « ئۆردوی هەشتەمی » لەشکری عوسمانی دەکا و بە شانازی‌یەوە دەڵێ «لەشکرگێر[٨٢]

---

(٧٨) بە داڕشتنەکەیدا لە قسەی سۆن دەکا .

(٧٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە ٥) ، ٩ی ئەیلولی ١٩١٨ . هەر بەوجۆرە « تێگەیشتنی راسـتی » گەلێ نمونەی لەسـەر کوشـتن و بڕیـن و خراپەکاری لەشکری عوسمانی لە ئێران و ئازەربایجان و شـوێنی‌تر هێناوەتەوە (بڕوانە هەمان ژمارە و ژمـارە چلو حەوتی رۆژی ٢٣ی ئەیلولی ١٩١٨) .

(٨٠) بۆ نمونە بڕوانە ژمارە چلو هەشت ، ٣٠ی ئەیلولی ١٩١٨ .

(٨١) رۆژنامەی «العرب»یش وتارێکی گەورەی لەژێر هەمـان ناونیشـاندا بلاوکردۆتەوە . ناونیشـان و ناوەرۆکی زۆر وتاری گرنگی « تێگەیشـتنی راسـتی » و « العرب » لە یەکیان دەکرد . ئەم چەند نمونەیەی «العرب» بەڵگەن : « محاربة الاتراك لدين الاسلام » (٢١ آذار ١٩١٨) ؛ «انتهاك الاتحاديين لقدسيات الاسلام» (٢٥ آذار ١٩١٨) یا «الترك في نظر الالمان» (٨ نيـسان ١٩١٨) ؛ «حول رزء الترك» (٢٦ تشرين الاول ١٩١٨) .

(٨٢) مەبەستی لە (لەشکرگێر) (قائد الجيش) یا (القائد العام)ە .

لیمان فۆن ساندەرس [٨٣] بە هەزار حاڵ خۆی لە یەخسیری رزگار کرد » [٨٤] .

« تێگەیشتنی راستی » بڵاوکردنەوەی هەمو هەواڵێکی سەرکەوتنی مەیدانی فەلەستین و شامی بە هەل دەزانی بۆ تازەکردنەوەی باسی خراپەی عوسمانی و ئەڵەمان و چاکەی ئینگلیز . « حکومەتی ئینگیلتەرە کە تورکی لەوێش (لە فەلەستین ـ ك . م .) دەرکرد خەڵق حەیاتێکی تازەیان دەست کەوت چونکە لە زەمانی تورکدا هەمو لەبرسانا دەمردن . ئەو زوڵمانەی تورك لە سوریە کردیان گەلێ خراپتر بو » بۆیە دانیشتوانی فەلەستین و سوریە « ئەمڕۆ هەمو بە خوێنی سەری تورکیا تینون » . هەرچی ئەڵەمانیاشە « دەیەوێ خوێنی ئەقوام بمژێ ، ماڵ و حاڵیان پێ نەهێڵێ چونکە ئەو ئەڵێ : ئەقوامی شەرق حەقی بەقایان نیە ؛ یا دەبێ بمرن یا دەبێ عەبدایەتی قبوڵ (بکەن ـ ك. م.) » [٨٥] .

« تێگەیشتنی راستی » و « العرب » گەرماوگەرم قسە و وتەی لێپرسراوانی ئینگلیزیان بەجۆرێکی دیار و سەرنج راکێشەر بڵاو دەکردەوە . نەك هەر سەروتاری ژمارە ٥ و ٦ و ٧ی « تێگەیشتنی راستی » بەڵکو سەرتاپای ئەو سێ ژمارەیە [٨٦] بۆ ناوەرۆك و باسی ئەو وتە گرنگەی لوید جۆرجی سەرەك وەزیر تەرخان کراون کە رۆژی ٥ی کانونی دووەمی ساڵی

(٨٣) جەنەرال لیمان فۆن ساندەرس شارەزایەکی عەسکەری ناوداری ئەڵەمانی یە، ئەو سەردەمە وەك راوێژکەر سەرپەرشتی هێزی چەکداری عوسمانی دەکرد .

(٨٤) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چلو هەشت ، ٣٠ی ئەیلولی ١٩١٨ .

(٨٥) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە چلو پێنج ، ٩ی ئەیلولی ١٩١٨ ؛ ژمارە پەنجا ، ١٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ .

(٨٦) تەنها یەك دۆ هەواڵی زۆر بچوك لە ژمارە شەش و حەوتدا بڵاوکراونەوە.

١٩١٨ دای(٨٧). «تێگەیشتنی راستی » و «العرب» قسەکانی لوید جۆرجیان بە گەورەترین روداوو گرنگترین قســەی رەسمی هەمو شــەڕ دانا و بــە لێدوانەوە بڵاویان کردەوە(٨٨) . لــەگەڵ ئەوەش ئــەو دو رۆژنامەیە ئەو قسانەی لوید جۆرجیان نەنوسی کە دەربارەی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست (تایبــەت ســوریە و عــیراق) وتبــوی چونکە بــەڵێنی ســەربەخۆیی تەواویان تیا بو . بە هەمان دەستور چاوپۆشییان لەو بەشانەی چواردە بەندە ناودارەکەی سەرەك کۆماری ئەمەریکا ویلــن کرد کە بۆ باسی چارەنوسی گەلانی ژێردەستە تەرخان کرابون (٨٩) .

«تێگەیشتنی راستی» و بەتایبەتی «العرب» زۆ زۆ باسی ئەو دەسکەوتە شارستانەتییانەیان دەکرد کە بە هاتنی ئینگلیز لە عیراق بڵاوبونەوە . هــەر لە ژمارە یەکیدا «تێگەیشتنی راستی» کەوتە باسی ئەوەی چۆن « جــادەی مەملەکەت بە چرای ئەلەکتریك رۆشن کرایەوە و شەو لەگەڵ رۆژدا ئەوەندە

---

(٨٧) رۆژی ٥ی کانونی دووەمی ســالی ١٩١٨ لویــد جــۆرج لــە هــۆڵی وێستمنیستەر لــە بەردەم نوێنەرانی کرێکاری ئینگلتەرە وتارێکی رەسمی گرنگی لەبارەی روداو و مەبەستەکانی شەڕەوە خوێندەوە . هەر لــەو وتارەیدا لوید جۆرج گەلێ باســی ماف و داخوازی رەوای گەلانی کرد (دەربارەی دەقی وتاری ناوبراو بڕوانە :
((War memories of Lloyd George)), Vol. V, London, 1936, PP. 2515 — 2527).

(٨٨) بڕوانە : «العرب» ، ١٢ و ١٩ کانــون الثــانی ١٩١٨ ؛ « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە پێنج و شەش و حەوت ، ١٥ و ١٩ و ٢٢ ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(٨٩) تایبەت بەندی دوازدەی کە باسی دواڕۆژی گەلانی نــاو ئیمپراتۆری عوسمانی دەکرد . سەیر ئەوەیە رۆژنامەی « العرب » دوای ئەوەش کە ژمارەیە لە خوێنەرانی داوایان لێ کرد دەقی ئەو بەندە وەك خۆی بڵاو بکاتەوە ئینجا هەر خــۆی لێ گێــل کرد (بڕوانــە : « العرب » ، ٧ شباط ١٩١٨) .

فەرقی نەما » و «خەلق لەبەر ئەو رۆشنایی‌یە کە شەوێ لەگەڵ مانگ و ئەستێرە دەکا تا سەعات شەشی (عەرەبی ــ ك٥ م٥) شەو [٩٠] بە هەوەسی خۆیان هاتوچۆ دەکەن • چەند مانگێ لەمەوپێش بۆ چرایەکی تەنەکە هەمۆ ئاواتیان دەخواست • ئەو تاریکی‌یە لەکوێ و ئەم رۆشنایی‌یە لەکوێ ؟ » [٩١] •

سەیر ئەوەیە لە هەمۆ «تێگەیشتنی راستی»دا ، بەپێچەوانەی «العرب»ەوە ، شیعرێکی پیاهەڵدانێ بەسەر ئینگلیزدا تێدا نی‌یە هەرچەند شوکریلفەضلی دەستی باڵای لە شیعر وتندا هەبۆ ، جگە لەوەی شاعیری ناوداری وەك زەهاوێ و عەبدورڕەحمان بەنا و هێ‌تر گەلێ شیعری لەو بابەتەیان بە زمانی عەرەبی لە «العرب»دا بڵاو دەکردەوە • دیارە هۆیەکی گەورەی ئەمە نەبۆنی شاعیری کورد بو لە بەغدا • هەرچی شوکریلفەضلیش خۆیەتی لە قسەی یەکێ لە هاوڕێکانی‌یەوە وا دەردەکەوێ رۆژئاوا پەرست نەبوبێ [٩٢] •

جێی خۆیەتی لێرەدا رویەکی تری گرنگ بخەینە بەرچاو کە پەیوەندێ بە شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیزمێ رۆسیاوە هەیە • «تێگەیشتنی راستی» یەکەم چاپکراوی کوردی‌یە باسی ئەم شۆڕشەی کردووە ، بەڵام لە زۆر ژمارەیدا هەوڵی‌داوە روی راستی بشێوێنێ کە ئەمەش بۆ خۆی بە رونی مەترسێ ئینگلیز دەخاتە رو • وادیارە لەو کاتەوە حسابێ دوازۆژیان دەکرد • هەمۆ سەروتاری ژمارە چلو چواری «تێگەیشتنی راستی» بۆ «بەیانی

---

(٩٠) واتە تا نیوە شەو •

(٩١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە یەك ، ١ی کانونی دووەمی ١٩١٨ •

(٩٢) روفائیل بەطێ دەڵێ شوکریلفەضلی لەگەڵ ئەوەش لایەنگری رژێمی نوێی دوای سەردەمی عوسمانێ بۆ بەڵام رقی لە مادی‌یەلی رۆژئاوا دەبۆوە و ئامانجی ئەوەبو لە رۆژهەڵات هێزێ بێ بتوانێ بەرەنگاری بووەستێ (بڕوانە : « لغة العرب » ، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ١٩٢٦ ، ص ٧٦) •

حکومەتی ئینگلیز بۆ ئەقوامی روسیە» تەرخانکراوە کە سەرتاپای بریتییە لە هاندانی گەلانی ناوچەی قەفقاس بۆئەوەی بدەنە پاڵ ئینگلیز کە ، وەك دەڵێ ، ئەوانیان «لە فکر نەچۆتەوە» بۆیە لەشکریان «بۆ یاریدەیان» و «بۆ شەڕی ئەڵەمانیا» ناردۆتە خاکیان . دوابەدوای ئەوە پێیان دەڵێ :

«ئەی ئەقوامی روسیە : ئەمڕۆ بینای ئیستیقلالی ئێوە خەتەرناکە و ئەو حورِیەتەی کە لە اثنای شۆڕشدا پێیگەیشتن روی لە زەوالە ، سەبەبیش ئەڵەمانیایە . لە دەوری ئەو بەیداغی حورِیەت و ئیستیقلالە کۆبنەوە کە ئێمە لەناو ئێوەدا هەڵیئەدەین ... ئەی ئەقوامی روسیە : ئێمە نەهاتوین کە تەنها مەملەکەتەکەتان لە دەست ئەڵەمانەکان رزگار بکەین ، بەڵکو تەمامانە بە موساعەدەی ئیقتیصادی بە فریادی بگەین و لە مەشەقەت نەجاتی بدەین » [٩٣] .

شایانی باسە «تێگەیشتنی راستی» سەرەتا نە زۆر و نە کەم دەستکاریی ئەم باسەی نەدەکرد ، کەچی لەدوا ژمارەکانیدا زۆ زۆ دەیجولاند و جاربەجار نایارانەتر دەربارەی دەنوسێ . هەر لە ژمارەی ئایندەیدا ناوی دەسەڵاتی نوێی روسیا بەمجۆرە دەبا : « حکومەتە تازە نامەشروعەکەی روسیە»[٩٤] . لەوەش خراپتر «تێگەیشتنی راستی» بەمجۆرە باسی راوودونانی لەشکری ئینگلیز و هارپەیمانەکانی لەلایەن گەلانی روسیاوە رادەگەیاند :

---

(٩٣) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چلو چوار ، ٢ی ئەیلولی ١٩١٨ . پرسیاری لێرەدا دێتە ناو کە ئایا مەبەست لە بلاوکردنەوەی بەیانێکی لەم بابەتە بە کوردی چی بوبێ کاتێك « تێگەیشتنی راستی » بەیانی زۆر لەوە گرنگتری بلاو نەدەکردەوە . تۆ بڵێی ئینگلیز حسابیان بۆ کوردی ناوچەی قەفقاس کردبێ ، چونکە هەر ئەو دەورو بەرە بو کە نوێنەلی کوردستانناسی شارەزایان بەرەو قەفقاس نارد و ئەوەبو لەلایەن جەنگەلیەکانەوە بە دیل گیرا . دوریش نییە مەبەستی ئینگلیز پرۆپاگەندە بوبێ بۆ سیاسەتی خۆیان .

(٩٤) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چلو پێنج ، ٩ی ئەیلولی ١٩١٨ .

«ئەفوامی روسیە ئەمڕۆ عەساکری حولەفا بە کەمالی دڵخۆشی لە هەمو جێ ئیستیقبال دەکەن و بە حامی حورێەت و ئیستیقلالی خۆیانی دەزانن • لەو بەیانامەیە کە حولەفاو حکومەتی ئینگیلتەرە دای نوری عەدالەت و مەرحەمەتی تێدا دەدرەوشێتەوە ••• حولەفا ئەمڕۆ لە مەسافەیەکی دورەوە عەسکەر بۆ خاکی روسیە دەنێرن و نقوس و ماڵێکی زۆر صەرف دەکەن لەگەڵ ئەمەش هیچ ئارەزوی ئەوە ناکەن یەکێك لەوان پارچەیەکی ئەرزی روسیە ببا » دیارە « عەدالەت هەر ئەمەندە دەبێ » [٩٥] •

لەگەڵ ئەوەش خوێنەر لە رێگەی هەواڵ و باسەکانی ناو «تێگەیشتنی راستی»یەوە دەتوانێ لە چەند رۆیەکی رۆسیای نوێ دروست تێبگا • ئەوەتا «زۆر زابتی رۆس . هەتا لە روتبە گەورەکان لە لەشکری سوردا خزمەت دەکەن و لەم عارە (!)[٩٦] هیچ باکیان نییە » [٩٧] • یا « روسیەی (بۆلشەفی ـ ك• م•) هەرچییەکی بو لەگەڵ عەوامی ئەلەمان بەشی دەکرد» و «گاڵتەی بە فیکری حولەفا کرد لە ئەمە کە لەشکری تر بۆ روسیە دەنێرن» و «ئیشکەرانی رۆس بۆ ئەمە حازرن کە لەگەڵ ئەلەمانەکان شانەوشان لەسەر راین شەڕ لەگەڵ مالدارەکانی ئینگلیز بکەن » [٩٨] •

شایانی باسە دوای داخستنی «تێگەیشتنی راستی» «پێشکەوتن» لەم مەیدانەدا گەرمتر جێگەی گرتەوە • «پێشکەوتن» ژمارەیەوای هەیە لە چوار شوێنی جیایدا باسی «هەرا و بگر» و «یاخیبون» و «برسێتی» رۆسیای کردووە[٩٩] بۆیە ، وەك دەڵێ ، « بۆلشەویك لە هەمو لایەکەوە

(٩٥) هەمان ژمارە .
(٩٦) لە « تێگەیشتنی راستی » دا نییە .
(٩٧) « تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە شەستو سێ ، ١٣ی کانونی دووەمی ١٩١٩ .
(٩٨) هەمان ژمارە .
(٩٩) بەوێنە بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ژمارە بیستو دۆ ، ٢٣ی سێپتامبەری ١٩٢٠ . هەر ئەو ژمارانە پڕن لە هێرشی ناڕەوا بۆسەر شۆڕشگێڕانی

رادەکەن» و «راکردنیشیان بۆتە بەلاّ» چونکە بەهۆی ئەوانــەوە «ریــش تاشین لای دەلاك بە هەزار مەناتە[100] (واتە هەزار روبل !! ــ ك٠ م٠) و شەکر بە ٣٠ هەزار مەناتە و هێلکەیەك بە دوو هەزار و پەنجا مەناتە [101] » ٠ هەر بە سایەی ئەوانیشەوە «شــارە گەورەکان بووە بە کەلاوە و خــەرابە ، فابریقەکان نەماوە ، نان نەماوە ، حکومەتی بۆلشەویك ناتوانێ بگاتە فریای رەعیەی خۆی ، ئیشو کار و فابریقە نەماوە ، ئەوی مــاوە و هــەیە زولم و زۆرە » [102] ٠ زۆر شوێنی ژمارەی تری « پێشــکەوتن » بە دەستوری دوا ژمارەکانی « تێگەیشتنی راستی » بۆ ئەم جۆرە باسە تەرخان کراون [103] ٠

بەمجۆرە «تێگەیشتنی راستی» ئەرکەکانی سەرشانی جێبەجێ دەکردە لەگەڵ باسی هونەری رۆژنامەنوسی ئەم رۆژنامەیە چەند نموونە و باسێکی تری هەمان لایەن دەخەینە بەرچاو ٠

کورد و عەرەب لە باکور و باشوری عیراق و کەمالی لە تورکیا ٠

(١٠٠) ئێستە بە نێو مەنــاتە !! ٠

(١٠١) ئێستە دەی بە مەنــاتێکە !! ٠

(١٠٢) « پێشــکەوتن » ، ژمارە بیستو شــەش ، ٢١ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ ٠ ئەوجۆرە نوسینانەی نــاو « پێشکەوتن » لە هی مێجەرســۆن دەکەن کە ئەوسا حاکمی سیاسی سلێمانی بوو خۆی « پێشــکەوتن »ی دامەزراند. هێرشی بێ ئەندازەی « پێشکەوتن » زیــاتر ئەو هۆیانەمان بــۆ روون دەکاتەوە کە هەر ئەو ساڵە پالیان بە سۆنەوە نا نامەیەکی رەسمی نهێنی بۆ حاکمی سیاسی گشتی ئینگلیز لە عیراق بنێرێ کە تێیدا بەداخەوە باسی ئەوەی کردووە « چۆن خەڵکی ئەو ناوچەیە وایان لێ هاتووە لە ناوو ناوەرۆکی بۆلشــەفیزم تێبگەن » (بڕوانە :
A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920. A clash of loyalities. A Personal and Historical Record, London, 1931, P. 145).

(١٠٣) بۆنموونە بڕوانە : « پێشــکەوتن » ، ژمارە چلو چوار و حەفتا و سێ و حەفتاو چوار و هەشتا و حەوت و نەوەت و پێنج و گەلێکی‌تر ٠

بەشی چووارەم

هونەری رۆژنامەنوسێ
لە ((تێگەیشتنی راستێ))دا

رۆژنامەنوسێ و دەرکردنی رۆژنامە و گۆڤار هونەرێکی هێند بەرزە کە لەدەست هەمو کەس نایەت . لەدەمێکەوە ئەم هونەرە بۆتە زانستێکی سەربەخۆی زانکۆکان . لە سالی ١٨٦٩وە هونەری رۆژنامەنوســێ وەك دەرس لە ئەمەریکا دەخوێنرێ[1] . ئەمڕۆ بەرزێ هونەری رۆژنامەنوسێ یەکێکە لە مەرجە هەرە پێویستەکانی ژیان و سەرکەوتنی هەمو رۆژنامە و گۆڤارێك .

بە پێوانەی کات و شوێن پلەی هونەرێ رۆژنامەنوسێ « تێگەیشتنی راستێ » بەشی خۆی بەرز بو . ئەمەش لەراستیدا ئەنجامی چەند هۆیەکی تێکەڵ بو. بەر لە هەمو شت نوێنەرانی پێشکەوتوترین گەلی ئەو سەردەمەی جیهان[2] سەرپەرشتێ دەرکردنی « تێگەیشتنی راستێ »یان دەکرد کە دیارە

---

(١) بڕوانە : د. خلیل صابات ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٦ ــ ٣٧ . نــەك هەر ئەوە ، بەڵکو لە قوتابخانەی ئیمڕۆی هەمو وڵاتە پێشکەوتووەکانــدا بایەخێکی زۆر بە دەرکردنی رۆژنامە و گوڤاری تایبەتێ دەدرێ و ئەرکێکی گەورەی پەروەردە و فێرکردنیان خراوەتە ئەستۆ (بڕوانە :
Th. E. Berry, Op. Cit., PP. 267 — 296).

(٢) کەم گەلی جیهان بەرادەی ئینگلیز پەرۆشــی خوێندنــەوەی رۆژنــامە و گوڤارن (دەربارەی ئەمە بڕوانە ئەو خشــتەیەی لە بەشی یەکەمدا بلاومان کردۆتــەوە) .

زۆر شارەزای هونەری رۆژنامەنوسی بون • جگە لەوە مێجەر سۆن بۆ خۆی ، وەك وتمان ، یەکێك بو لەو ئینگلیزانەی دەستی بالآیان لە دەرکردنی ئـەو رۆژنامە و گۆڤارانەدا هەبو کە لە سـەرەتای داگیرکردنی عیراقەوە فەرماندەی لەشکری بەریتانی دەستی دایە بلآوکردنەوەیان• شوکریلفەضلیش دەمێ ساڵ بو تێکەڵی کاری رۆژنامەنوسی بو بوو دەستی لە دەرکردنی هەمو ئەو رۆژنامانەدا هەبو کە ئینگلیز لە بەغدا بە عەرەبی و فارسی چاپیان دەکردن•

سـەرەتا « تێگەیشتنی راستی » حەفتەی دو جار ـ شـەموان و سێشەموان بە دو لاپەڕە دەردەچو • لای سەرەوە نـاوی رۆژنامەکە بەم جۆرە نوسراوە : « تی‌کەیشتن راستی » • لە ژێر ناوەکەدا ژمارە و رۆژی دەرچونی بە مێژوی عیسایی و ئینجا رۆژی حەفتە و دوای ئەوەش رۆژی دەرچونی بە هیجری[3] نوسراون • لای راستی ناوەکەوە نرخی «تێگەیشتنی راستی » چاپکراوە کە « بۆ ناو مەملەکەت » بۆ هەر ١٠٠ ژمارە ٦ روپی و « بۆ دەرەوە » ٨ روپی و بۆ ٥٠ ژمارە ٣ و ٤ روپی و بۆ هـەر ژمارەیەی عانەیەك[4] بـو • لای چەپی ناوی رۆژنامەکەوە نوسـراوە : « موخابەرە لەگەڵ ئیدارەخانەی رۆژنامە دەبێ بکرێ • ژمارە ٩/١٧٨ [5] • نویشـتەیێ کە موافیقی مەسلەکمان بێ دەینوسین ، ئەگەر نەبێ نایگەڕێنینەوە • هەر هەفتەی دو جار دەردەچێ : لە بەغداد » • لەژێر هەمو ئەمانەشەوە نوسراوە :

« رۆژنامەیەکی سیاسی و ئیجتماعی و خادیمی یەکبون و سەربەستی کوردانە » •

---

(٣) ژمارە یەکی «تێگەیشتنی راستی» بە هیجری ١٨ی (ربیع الاول)ی سالی (١٣٣٦)ە .

(٤) واتە ٤ فلس .

(٥) مەبەست ژمارەی ئەو خانووەیە کە شوێنی کارگێڕی «تێگەیشتنی راستی» بو . ئەو خانووە لە (شـارع النهر) بو و هەمـانکات شـوێنی کارگێڕی رۆژنـامەی « العرب »یش بو .

له ژماره بیستەوه (١١ی مارتی ١٩١٨) « تێگەیشتنی راستی » بۆته چوار لاپەڕه بێ‌ئەوەی نرخی بگۆڕدرێ • له ژماره بیستو یەکیشەوه (٢٥ی مارتی ١٩١٨)[٦] بۆته رۆژنامەیەکی حەفتانه و ئیتر دۆشەموان دەردەچوو لەژێر ناوەکەیدا لەبریتی « هەر هەفتـەی دۆ جار دەردەچێ : له بەغـداد » دەنوسرا « هەر هەفتەی جارێ دەردەچێ : له بەغدا » . بێ‌ئەوەی هیچی‌تری لێ بگـۆڕدرێ •

له سەرەتاوه تا کۆتایی هەمو ژمارەکانی « تێگەیشتنی راستی » به بارست وەك یەکن : ٢٤×٣٦ سم • رۆژنامەی « العرب » و رۆژنامەی « پێشکەوتن » که سۆن دوایی له سلێمانی دەری‌کرد هەر بەو بارستە یا نزیکی چاپ دەکران [٧] •

وەك وتمان یەکەم ژمارەی « تێگەیشتنی راستی » رۆژی یەکی کانونی دووەمی سالی ١٩١٨ بلاوبۆوه • هەرچی دوا ژمارەیەتی رۆژی ٢٧ی کانونی دووەمی سالی ١٩١٩ دەرچو • واته « تێگەیشتنی راستی » بەسەریەکەوه تەنها سالێك و ٢٦ رۆژ ژیا • دروشمی دوا ژمارەی وەك یەکەم ژمارەیەتی ، واته بێ‌دەستکاری نوسراوه : « رۆژنامەیەکی سیاسی و ئیجتیماعی و خادمی یەکبۆن و سەربەستی کوردانه » •

هەرچەنده ژمارەی (٦٥) لەسەر لاپەڕەی دوا ژمارەی « تێگەیشتنی راستی » چاپ‌کراوه بەلام راستەکەی هەموی بەسەریەکەوه (٦٧) ژماره لەم رۆژنامەیه چاپ‌کرا • کاتی بلاوکردنەوەی ژمارەکانی دۆ هەله کراوه • دۆ

---

(٦) ئەو جیاوازی‌یه زورەی نێوان رۆژی دەرچونی ژماره بیست و ژماره بیستو یەك ، وەك باسی دەکەین ، ئەنجامی ئەوەیه که به هەله دۆ جار ژماره بیستو یەك چاپ‌کراوه .

(٧) وادیاره ئەو راهاتنه بووه هۆی ئەوەی دوایی «ژیانەوه» و «ژین» به هەمان‌بارست چاپ بکرێن .

جار ژماره (٢٠) چاپکراوه و هەردوکیشیان رۆژی ١١ مـارتی ١٩١٨یان بەسەرەوەیە • سەیرئەوەیە جیاوازی‌یەکی کەم لە ناوەرۆکی ئەم دۆ ژمارەیەدا هەیە • سەروتاری هەردوکیان وەك یەك بریتی‌یە لە چاوپێکەوتنێك لەگەڵ حەمدی بابان (٨) کە هەمۆ لاپەڕە یەك و چواریەکی لاپەڕە دوی گرتۆتەوە • ئەوی‌تری لاپەڕە دوی هەردۆ ژمارەکە وەك یەك بۆ « ئـەدەبیاتی کورد » تەرخان کراوە • لە تیوەی یەکەمی لاپەڕە سـێی هەردۆکیاندا بێ‌جیاوازی باسی « حەوادیسی محلیە » ، « زمراعەت » ، «بیمارستـان ــ خەستەخانە» و قـەی « تێگەیشتنی راستی » دەربارەی بایەخ پێدانی ئینگلیز بە ئاوەدانی بڵاو کراونەتـەوە • لێرە بـەدواوە جیـاوازی تێوان ئـەم دۆ ژمارەیـە دەست‌پێدەکا • لـە تیوەی دووەمی لاپەڕە سێی یەکێکیاندا ئـەم باسانە بڵاوکراونەتەوە : « ئەخباری کاظمیە » ، « هاتنی روئەسای دەغارە » ، شەڕ « لە مەیدانی عـیراق » و «تەلگرافی رۆیتەر ، مارتی ١٩١٨ » کە باسـی هەواڵەکانی دەرەوەیە و هـەمۆ لاپەڕە چـواری گرتۆتەوە ، کەچی لـە ژمارەکەی‌تردا لەبریتی هەمۆ ئەو باسـانە وتارێکی گەورە بەم ناونیشـانە بڵاوکراوەتەوە : « موازەنەی قیوای دۆ تەرەف لەم شـەڕەدا » کە تیوەی لاپەڕە سێ و سەرتاپای لاپەڕە چواری داپۆشـیوە و بریتی‌یە لە باسـی سەرکەوتنەکانی ئینگلیز و شکاندنی یەك لەدوای یەکی ئەڵمان و تورك •

---

(٨) حەمدی بابان یەکێك بۆ لە کوردە ناودارەکانی ئەوسـای بەغـدا . بـە ناوەرۆکی «تێگەیشتنی راستی»دا وا دەردەکەوێ ئینگلیز بایەخی زۆریان پێ دابێ ، لەوە دەکا ، وەك کاتی خۆی باسی دەکەین ، حەمدی بەگی بابان لە دەسـەڵات و رەفتاری ناهـەمواری عوسـمانی زۆر داخ لە دڵ بوبێ . شایانی باسـە لە ژمارە بیـستو یەکی «تێگەیشتنی راستی»دا ئەم هەواڵـە بڵاوکراوەتەوە : «جەنابی حەمدی بەگی بابان ٣٥ نوسـخە کتێبی دەسـتخەتی دا بە کتێبخانەی مەعاریف. ئەم ئیحسـانە مەعاریف پەروەری‌یە حەقیقەتەن لایقی سـتایشـە » (بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیـستو یـەك ، ٢٥ی مـارتی ١٩١٨) .

هەڵەی دووەم بەر ژمارە (٢١) کەوتووە : لەسەر دوو ژمارەی جیاوازی یەك لەدوای یەك رۆژی ٢٥ی مارتی ١٩١٨ چاپکراوە ، هەرچەند هیچ باسێك نی‌یە لەم دوو ژمارەیەدا لە یەك بکەن. وادیارە ئەم هەڵەیە بەسەر بەرێوەبەرانی « تێگەیشتنی راستی »دا تێپەڕیوە بۆیە لە هیچ ژمارەیەکدا سەرنجیان بۆ رانەکێشاوە و باسیان نەکردووە .

ئینگلیز لە هەڵبژاردنی ناوی « تێگەیشتنی راستی » بۆ رۆژنامەکەیان مەبەستی خۆیان هەبوو . لە ژمارە چوارەوە لەژێر ناونیشانی « تێگەیشتنی راستی »دا جاروبار وتارێکی کورت یا هەواڵێکی گرنگ بڵاو دەکرایەوە کە هەموی بریتی‌بوو لە باسی چاکە و سەرکەوتنی ئینگلیز و خراپە و ژێرکەوتنی ناحەزانیان ، کە ئەوەش بەلای ئینگلیزەوە راستی‌یە بۆ دەبوو دانیشتوانی کوردستان تێی‌بگەن . وا لەخوارەوە یەکەم نموونەی ئەو « تێگەیشتنی راستی »یانە دەخەینە بەرچاو :

« تێگەیشتنی راستی : ئەوی لەم حسابە ورد بێتەوە دەبینی کە حکومەتی موعەظەمەی بەریتانیا لە ساڵی ١٩١٧دا یەك و چوار زیاتر بەسەر دوژمندا زاڵە، لەبەرئەمە ئومێدێکی بەقوەتمان هەیە کە لەم حەربە عمومی‌یەدا بە موەفەقی‌یەتێکی تەواو دەرچی و ئەقوامی شەرق هەمو ، خصوصەن عەرەب و کوردی عیراق و ئەترافی ، لە پەرێشانی رزگار بکا و بە سەربەستی و یەکبوون شاد بن چونکە ئەم مەطلەبە موقەدەسانە هەر بە یارمەتی حکومەتێکی بە عەدالەت و ئینصافی وەك بەریتانیای گەورە پێك دێ»[٩].

شایانی باسە ئینگلیزەکان دەیانویست ناوێکی هەر لەو بابەتە یا ((Baghdad Times)) لە رۆژنامە عەرەبی‌یەکەیان بنێن ، بەڵام وادیارە ئەنستاس کەرمەلی ئەو بیرەی پێ گۆڕیون و ناوەکەی پێ کردوونە

---

(٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چوار ، ١٢ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

« العرب »[10] .

له هه‌مو ژماره‌یه‌کی « تێگه‌یشتنی راستی »دا سه‌روتار یا هه‌واڵ و باسێکی گرنگ وه‌ك سه‌روتار بلاوکراوه‌ته‌وه . به‌وجۆره له (٦٧) ژماره‌که‌ی ئه‌م رۆژنامه‌یه‌دا (٦٦) سه‌روتار هه‌یه[11] . له زۆر ژماره‌یدا جگه له سه‌روتار وتارێکی‌تر بلاوکراوه‌ته‌وه . ناونیشانی زوربه‌ی وتاره‌کانی ناو « تێگه‌یشتنی راستی » به گشتی و بۆ کورد به‌تایبه‌تی سه‌رنج راکێشه‌رن . ئه‌مانه چه‌ند نمونه‌یه‌کی ئه‌و ناونیشانانه‌ن :

« سولتان سه‌لاحه‌ددین و تورکه‌کان » (ژماره هه‌شت) ؛ « حکومه‌تی ئینگیلته‌ره . فورس و تورك و رۆس و ئه‌ڵه‌مان » (ژماره نۆ) ؛ «ئینگیلته‌ره و ئیسلام » (ژماره سیازده) ؛ « فیکری ئینگلیز و فه‌ره‌نسه و ئه‌مه‌ریکا و ئیتالیا ده‌رحه‌ق ئه‌قوامی شه‌رق و عه‌ره‌ب چی‌یه» (ژماره هه‌ژده) ؛ «روئه‌سای کورد ده‌بێ چی بکه‌ن ؟ » (ژماره نۆزده) ؛ « ئینگیلته‌ره و ئه‌ڵه‌مانیا له‌م شه‌ڕه‌دا » (ژماره بیستو دوو) ؛ « تورك به عه‌مه‌لی کورد و ئه‌قوامی‌تر نایه » (ژماره بیستو هه‌شت) ؛ «حکومه‌تی تورك بۆچی شه‌ڕ ده‌کا» (ژماره سیو هه‌شت) ؛ « فه‌رقی حکومه‌تی ئینگلیز و تورك » (ژماره چلو چوار) ؛ « حکومه‌تی تورك بێهێز بووه » (ژماره په‌نجا) ؛ « سه‌ربه‌ستی فیکری و قه‌ومی » (ژماره په‌نجا و حه‌وت) ؛ « ئاینده‌ی عالەم » (ژماره شه‌ستو دوو) .

ناوی که‌س له‌سه‌ر هیچ‌کام له‌م سه‌روتارانه نه‌نوسراوه ته‌نها سه‌روتاری ژماره چلو چوار نه‌بێ که به ناونیشانی « عه‌داله‌ت شیرێکی تیژه » و له نوسینی زه‌ینه‌لعابدین کاشانی ناوه و هه‌مو لاپه‌ڕه یه‌ك و دوی گرتۆته‌وه[12]. وا پێده‌کا خاوه‌نی ئه‌م وتاره پیاوێکی ئاینی عه‌ره‌ب بێ که زۆر

---

(١٠) بڕوانه : عبدالرزاق الحسني ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٦ .
(١١) بۆیه (٦٦)ە چونکه سه‌روتاری ژماره (٢٠)ی دووباره کراو وه‌ك یه‌کن ، به‌پێچه‌وانه‌ی ژماره (٢١)ه‌وه .
(١٢) «تێگه‌یشتنی راستی» ، ژماره چلو یه‌ك ، ١٢ی ئابی ١٩١٨ .

خۆشەویستانە باسی ئەوروپاییەکانی کردووە چونکە وەك دەڵێ بە « شیری تێژی عەدالەت » « ئەمڕۆ ریاسەتی هەمو بەشەر دەکەن و لغاوی حوکمی دەوشاریان گرتۆتە دەست » و خەڵق « حەیرانی صنعەتیان » دەبێ کە « مسافەیان پێ نزیك و موخابەرەیان پێ خێرا و نەقلی ئەشیایان پێ ئاسان کرد » ، سەرتاپای ئەوکارانەش بەهۆی « عەدالەتەوە جێبەجێ بون»[١٣] .

جگە لە سەروتار « تێگەیشتنی راستێ » هەواڵی زۆری مەیدانەکانی شەڕی بەپێی راگەیاندنی « رۆیتەر » بڵاو دەکردەوە ، دیارە زۆرتر بایەخی بە سەرکەوتنەکانی ئینگلیز دەدا . جاروبار « تێگەیشتنی راستێ » دەهاتە سەر باسی سیاسەتی نێوان دەوڵەتان وەك ئەوەی باسی رێبازی سیاسێ تورکانی لاو و پەیوەندێ نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئەڵەمانیا و باری سیاسێ روسیا و ناوچەکانی قەفقاس و باسیتری لەوجۆرەی دەکرد . لە ژمارەی بیستەمی‌یەوە « تێگەیشتنی راستێ » کەوتە بایەخدانی زیاتر بە هەواڵ و روداو و ئالوگۆڕی ناو عیراق خۆی ، وەك باسی ژیانی ئابورێ و روناکبیرێ و تەندروستێ و بەراوردکردنی لەگەڵ ئەوەی لە سەردەمی عوسمانیدا هەبو . لە ژمارە بیستو یەکەوە « تێگەیشتنی راستێ » دەستی کردە بڵاوکردنەوەی ئاگاداری‌یەکانی فەرماندەی لەشکر و ئەو یاسا و بڕیارانەی دەری دەکردن . وا لە خوارەوە نمونەی یەکێ لەو ئاگاداری‌یانە دەخەینە بەرچاو :

« ئیعلان : من کە ولیەم رین مارشاڵ ــ کەی . سی . بی ــ و فەریق

---

(١٣) دیارە هەمان وتار بە عەرەبیش لە «العرب»دا بڵاوکراوەتەوە چونکە بڕی‌یە لە پیاهەڵدان بەسەر شانو باهوی ئینگلیزدا . کۆتایێ بەمجۆرە هاتووە : «ئەگەر مەنتیق زانێك بیەوێ کەمێکی چاکەی ئەم حکومەتەی (ئینگلیز لە عیراق ــ ك. م.) بەیان بکا زمانی ماندوێ دەبێ و تەواوی ناکا و قەڵەمی کول دەبێ ... خولاسە ئەم حکومەتە بۆ ئەهالی نیعمەتێکی خوایە» . لەوە دەکا مێجەر سۆن وەری‌گێڕابێتە سەر زمانی کوردێ .

ئەوەڵم بینا لەسەر ئەو سەلاحیەتەی بە سیفەتی لەشکرگێڕی عومومی قووەتی عیراق کە لە جەلالەتمەئابی بەریتانیاوە بە من دراوە فەقەراتی ئـاتیە ئیعـلان دەکەم : هەر کەسێ قسەیەکی درۆ یاخود شایەعەیەك یا تەقریرێك کە خەلەل بە ئەمنیەتی عومومی بگەیێنێ و ... خەلق بێ‌لزوم بترسێنێ و ئەفکاریان مشەوەش بکا کە ئەم جورمە لەسەری سابیت بێ بە ئیعدام و یا بە عقوبەتێکی سوکتر » بەپێی بیری دادگا حوکم دەدرێ [14] .

« تێگەیشتنی راستێ » یەکەم رۆژنامەی کوردی‌یە کـە ئاگاداری و پرۆپاگەندەی بازرگانێ بلاوکردۆتەوە . کاربەدەستانی ئینگلیز لە دەرەوەی بەغدا پیشانگەیەکی تایبەتی‌یان کردەوە بۆ فرۆشتنی ئەو کەلوپەلانەی لێیان زیاد بێ . لە یەکێ لە ژمارەکانیدا « تێگەیشتنی راستێ » بەم شیوە بزوێنەرە باسی ئەو پیشانگەیە دەکا و دەڵێ : « ... ئەشیای وای تێدا هەیە کە بـێ ئەهالێ ئەم مەملەکەتە زۆر بەقیمەتە و بــە عەمەلیان دێ . تاجیرێکی زیرەك مومکینە قازانجێکی چاکی لێی دەستکەوێ ... ئەو شتومەکانە کە لەوێدان قیمەتیان لە چەند هەزار لیرەی ئینگلیزێ زیاترە ، لەگەڵ ئەمە هیچ شتێکی تێدا نی‌یە کە فیاتی (نرخی ــ ك. م.) زۆر بێ »[15] . لە ئاگاداری‌یەکی‌تری لەو بابەتــەدا دەڵێ : « کاروانی کۆلارە [16] لــە بەینی میـــر و بــەغدا ... مودەتی سەفەر لە قاهیرەوە بۆ بەغداد لەبەینی دوو ســـێ هەفتەدایە » بەلام « ئەو کۆلارەیە » ئەو کاروانەی تەنها بە « ١٢ ســـەعات و ٣٥ دەقیقە طەی

---

(١٤) بڕوانە: «تێگەیشتنی راستێ»، ژمارە بیستو حەوت ، ٦ی مایسی ١٩١٨ . بە ناوەرۆکی ئەو ئاگاداری‌یەدا وا دەردەکەوێ تورکخوایانی عیراق ئــەو رۆژانە چالاکانە خەریکی بلاوکردنەوەی پرۆپاگەندە بون دژی ئینگلیز .

(١٥) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە پەنجا و هــەشت ، ٩ی کانونی یەکەمی ١٩١٨ .

(١٦) مەبەستی فڕۆکەیــە . لە بەشی داهاتودا دێینە سەر باسی ئەو زاراوانەی «تێگەیشتنی راستێ» بۆ یەکەم جار بەکاری‌هێناون .

کرد »[17] .

هەمانکات « تێگەیشتنی راستی » یەکەم رۆژنامەی کوردی یە ریپۆرتاج و چاوپێکەوتنی رۆژنامەنوسی بلاوکردۆتەوە . نوێنەری « تێگەیشتنی راستی » دوو جار گفتوگۆی تایبەتی لەگەڵ حەمدی بەگی بابان کردووە . جاری یەکەم داوای لێ کردووە بیری خۆی دەربارەی رۆژنامەکە و باری سیاسی کوردستان دەربڕێ . لە وەلامدا « ئەمیرزادەی ئەجەل و ئەکرەمی بابان جەنابی حەمدی بەگ » وتویە : « ... ئەمڕۆ ئێمە لە زەمانێکداین کە حەقی حاکمیەتی ئەقوامی تێدا تەعیین دەکرێ . عەقل و نەجابەت و شەرەفی کوردان هەلبەتە موساعیدی ئەمە نیە کە فرسەتێکی وا گەورەی لە دەس دەربکەن . قەت زەن ناکەم کوردان بە قسەی کرێ گرتەی ئەلەمان تەفرە بخۆن و دەرحەق تاریخ و حەیسیەت و ئایندەی خۆیان خیانەت بکەن . کوردان ئەم زەمانەیان چاك پێ تەقدیر دەکرێ ، حەقی خۆیان هەلبەتە داوا دەکەن و معاوەنەتی حکومەتی ئینگیلتەرە دەست خۆیان ئەخەن و لە ئەسیری خۆیان رزگار دەکەن » . وەك بەلگە باسی ئەوە دەکا چۆن کاتێ لە « کوردستان و موسڵ » بەهۆی عوسمانی و ئەلەمانەوە « خەلکێکی زۆر لەبرسانا دەمرن » لە بەغدا لەژێر سایەی ئینگلیزدا «کیسەی هەموو پڕە و زگی هەمو تێرە »[18] .

پاش ماوەیە « موخبیری رۆژنامەی تێگەیشتنی راستی » دیسان چاوی بە « جەنابی سەعادەتمەئاب حەزرەتی حەمدی پاشای بابان » کەوتەوە . ئەمجارەش بە هەمان دەستور حەمدی بەگی بابان کورد بۆ هاریکاری ئینگلیز هاندەدا و دەلێ :

---

(17) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو هەشت ، ٩ی کانونی یەکەمی ١٩١٨ .

(18) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیست ، ١١ی مارتی ١٩١٨ .

« خولاســه قەومی کورد لەلام موحەقەقە کە لەشــکری ئینگلیز و حکومەتی بەریتانیای عوزما بــه کەمالی دڵخۆشی و ئیحترام ئیســتیقبال دەکەن و بە قسەی کەس تەفرە ناخۆن چونکە تورکەکانیان ئەمەندە تەجروبە کرد تا عاجز بۆن ... ئەمەڵان زۆرە کە حکومەتی حازرە کوردان بە نەزەری لوتف تەماشا بکا و رێی سەعادەتیان پێ نیشان بدا »[19] .

بەبۆنەی تەواوبونی شەڕەوە « تێگەیشتنی راستی » لە ژمارە پەنجا و سێیدا ریپۆرتاجێکی رێکوپێکی دەربارەی ئەو ئاهەنــگە بڵاوکردەوە کە فەرماندەی لەشکری ئینگلیز لــە بەغدا گێڕای [20] . لــەو ریپۆرتاجەیدا « تێگەیشتنی راستی » باسی رازاندنەوەی بەغدا و « داگیرســانی چــرای ئەلەکتریك بە شەو » و شادمانی خەڵك و ئــاگردانی ٢١ تۆپ بەوبۆنەیەوە دەکا . دوابەدوای ئەوە نوێنەری « تێگەیشتنی راستی » دەڵێ : « رۆژی شەممە لە بەغدا رۆژێ بو کە لە فکر ناچێتەوە ... کۆلانان لەبەر سەیرکەران عادەتا وەکو جۆگەی ذی حــەیات جەرەیانی دەکرد و جلی خۆڵ رەنــگی زابتان و عەسکەری ئینگلیز و هیندی‌یەکان لەگەڵ جلی رەنگاوڕەنگی ئەهالی مەنزەرێکی غەریبی نیشانئەدا و هەمۆکەس لوبابی فەرەح و رۆخۆش بو .. مۆسیقا لەو سێ مەیدانەدا کە لە پرۆغرامەکەدا تەخصــیص کرابو ئەویش بەردەمی دائیرەی لەشکرگێڕ و بانق و مەیدان بو دەستی بە تەرەنوم کرد ، چەند کۆلارەیەك لە هەوادا دەستیانکرد بە یاری ؛ بــەرز و نزم دەبون و تەقلەیان لێئەدا و لە خوارەوە چەپڵەیان بۆ لێئەدان و تەحسینیان دەکردن .

---

(١٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیستو هەشت ، ١٣ای مایــی ١٩١٨ .

(٢٠) هەمو ژمارە ٥٣ی «تێگەیشــتنی راســتی» بۆ بــاسی کۆتــایی شــەڕ تەرخــانکراوە و بە مانشــێتێکی گەورە لە ناوەڕاســتی یەکەم لاپــەڕەی نوسراوە «موتارەکەی ئینگلیز و تورك» («تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاوسێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨) . لەو ســەردەمەوە «موتارەکە» بە مانای «هدنە» یا « صلح » تێکەلی نوســینی سیاسی کوردی بو .

کە شەو هات نوری ئەلەکتریك رۆژی هێنا و خەڵك بە کەمالی فەرەح لە کولانەکاندا هاتوچۆیان دەکرد » . ئەم ریپۆرتاجە نزیکەی نیوەی لاپەڕە سێی ژمارەکەی داپۆشیوە .

هەمان ژمارە ریپۆرتاجێکی تری دەربارەی ئاهەنگی نەجەف بڵاو کردۆتەوە . وەك دەڵێ لەو ئاهەنگەدا «٧٢ سەید و ١٧٠ شێخ و لەگەڵ هەر شێخێ کۆڵێ ئەتباع حازر بون ... ئەوی ئیشتراکی ئەم ئیجتماعەیان کرد چاك تێگەیشتن کە عەصرێکی تازەیان بۆ ظاهر بو کە عیبارەتە لە سەلامەتی و ئیتیفاق و ئازادی و تەرەقی » [٢١] .

دیسان « تێگەیشتنی راستی » یەکەم رۆژنامەی کوردی‌یە کە وێنەی لەسەر لاپەڕەکانی بڵاوکردۆتەوە . ئەو وێنانە لە ژێرەوەی دوا لاپەڕەی ژمارەکەدا چاپ دەکران . یەکەم وێنە لە ژمارە دۆیدا بڵاو کراوەتەوە و لەژێرەوەی نوسراوە «پاپۆڕێکی ئینگلیزی لە ساحیلی فەرەنسەدا عەسکەری ئینگلیز ئەکاتە دەری [٢٢] بۆ روکاری حەربی فەرەنسە » [٢٣] . هەمویی بەسەر یەکەوە دوازدە وێنە لە « تێگەیشتنی راستی»دا بڵاوکراوەتەوە [٢٤] کە زوربەیان وێنەی چەك و مەیدانەکانی شەڕن ، وەك «حەزرەتی حوکمداری ئینگلیتەرە تەماشای کەشتیانی زرێدار دەکا » (ژمارە حەوت) ؛ «عەسکەری ئینگلیز بە مەترەلیۆزێکەوە لەناو خەندەقدان » (ژمارە هەشت) ؛ « عەسکەری ئینگلیز حوشتری خۆیان دەشۆن» (ژمارە نۆ) ؛ « کۆلارەوایێکی ئینگلیز

---

(٢١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجا و سێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ .

(٢٢) دیارە مەبەستی ئەوەیە بڵێ سەربازی ئینگلیز دادەبەزێنێ .

(٢٣) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە دۆ ، ٥ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(٢٤) لەو ژمارانەدا کە من دیومن هێندێ لەو وێنانە باش دەرنەچون ، ئەوانی‌تر زۆر باش دیارن . بە کەمێ ژمارەی ئەو وێنانەدا وا دەردەکەوێ ئەوسا کاری دەرهێنانی زەنکۆگراف لە بەغدا ئاسان نەبوبێ .

کۆلارەکەی پیشانی خەلك ئەدا » (ژمارە یازدە) ؛ «ئالەتێکی دوژمن کوژی ئینگلیز» (ژمارە چواردە) •

تا ئیستە بۆمان ساغ نەبۆتەوە چەند دانە لە «تێگەیشتنی راستی» چاپ دەکرا و چۆن دابەش دەکرا • بەلاّم گومان لەوەدا نی‌یە کە ژمارەی لێ دەگەیشتە ئەو ناوچانەی کوردستان کە هێشتا بەدەست لەشکری عوسمانی‌یەوە بون [٢٥] • دوور نی‌یە ژمارەی لێ گەیشتبێتە کوردستانی ئێرانیش چونکە ئینگلیز بایەخی زۆریان پێ دەدا و ئەو بایەخەش لەسەر لاپەڕەکانی «تێگەیشتنی راستی» رەنگی دابۆوە [٢٦] •

زوربەی هەرە زۆری وتارەکانی « تێگەیشتنی راستی » بە کوردی‌یەکی ساکار داڕێژراون • راستە نوسەرانی وشەی عەرەبی‌یان زۆر بەکار هێناوە ، بەلاّم لەگەلّ ئەوەش نوسینەکانیان تام و چێژی کوردی‌یانەیان لەدەست نەداوە ، بەتایبەتی چونکە گەلێ جار لە شوێنی لەباردا بە پەندی پێشنیان و قسەی نەستەق رازێنراونەوە [٢٧] • لە هەمو ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی»دا تەنها جارێ وشەیەکی ناقۆلاّی وەك «سەرسەرێ» بەکارهێنراوە [٢٨] •

---

(٢٥) سالەکانی شەڕ هەمو جۆرە پەیوەندی‌یەکی ئاسایی لەنێوان ئەو ناوچانەی بە دەست ئینگلیز و ئەوانی بەدەست عوسمانی‌یەوە بون هەبۆ ، لەبەرئەوە دوور نی‌یە بەئاسانی ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی» گەیشتبنە کوردستان.

(٢٦) «تێگەیشتنی راستی» گەلێ‌جار هاتۆتە سەر باسی ئێران و کوردی ئێران و خراپەی عوسمانی و ئەلمان لە کوردستان و ئازەربایجان و برسێتی ئەو ناوچانە و هۆی ناردنی لەشکری ئینگلیز بۆ ئەوێ (بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە دوازدە ، ٩ی شوباتی ١٩١٨ ؛ ژمارە چلو حەوت ، ٢٣ی ئەیلولی ١٩١٨ و هی‌تر) .

(٢٧) لە بەشی داهاتودا بەدرێژی دێینەوە سەر ئەم باسە .

(٢٨) بەکارهێنانەکەی بەجۆرێکە کە تارادەیەکی زۆر لە زەقی مانای ئەو وشەیەی کەم کردۆتەوە . «تێگەیشتنی راستی» لە یەکێك لە وتارەکانیدا نوسیویە دەلێ : «ئەگەر تورکەکان پیاوی چاك دەبون بەم‌نەوعە ئیشی

وتارەکانی «تێگەیشتنی راستی» هەمۆ درێژو پڕ لە قسـەو و بـاس و هەواڵن • وتاریوای هەیە دۆ لاپەڕەی رۆژنامەکەی گرتۆتەوە ، هێواشی تیایە بە ژمارەیە کۆتایی نەهاتووە و لەژێرەوەی نوسراوە «تەواوی دێ» یـا «دوایی دێ» • بەلاّم هیچ وتارێك نییە لە یەك ژمارەدا کرابێ بە دۆ بەشەوە، واتە سـەرەتاکەی لە لاپەڕەیەك و کۆتاییەکەی یەکسەر لە لاپەڕەی داهاتودا نەبێ • جێگەی تەقدیریشـە کە بەدەگمەن خوێنەر توشی هەڵەی چاپ دێ • ئەمە بۆ خۆی رۆیەکی هونەری گرنگی «تێگەیشتنی راستی»یە ، بەتایبەتی گەر بێتو ئەوە لەیاد نەکەین کە کاری چاپ ئەوسا گەلێ گرانتر بو وەك لـە ئێستە • بڕوا ناکرێ ئەوسا کرێکارێکی چـاپی کورد یا کوردێ لە هەمـو بـەغدادا هەبوبێ •

ئەم رووانەی باسـمـان کردن لـەگەڵ شـیکردنەوەی بـایەخپێدانی «تێگەیشتنی راستی» بە زمان و ئەدەب و مێژۆی کورد زیاتر خۆ دەنوێنن •

خۆیان تەسلیمی دۆ سێ سەرسەری سـیاسەت نەدەکرد و خۆیـان وا ماڵوێران و پەرێشـان و داماو نەدەهێشـت » (بڕوانـە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو سێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨) .

بەشی پێنجەم

زمان و ئەدەب و مێژۆی کورد
لـە
((تێگەیشتنی راستێ))دا

گرنگی و بایەخی زۆری «تێگەیشتنی راستێ» وەك رۆژنامەیەکی کوردێ لە قوژبنی ئەو شوێنە دیارەوە دەردەکەوێ کە بۆ زمان و ئەدەب و مێژۆی کوردی تەرخان کردبو . لەم بەشەی کتێبەکەماندا هەوڵدەدەین بەپێی توانا و دەسەلآت ئەم سێ لایەنە بایەخدارە لە چوارچێوەی هەڵسەنگاندنێکی راستدا بخەینە بەرچاو .

« تێگەیشتنی راستێ» و زمانی کوردێ :

بێ‌گومان سادەیێ و رەوانێ زمان مەرجی پێویستی سەرکەوتنی کاری رۆژنامەنوسێن . وەك بەر لە ئێستە باسمانکرد لە هەمو ژمارەکانی «تێگەیشنی راستێ»دا وشە و رستەی عەرەبێ زۆر بەکارهێنراون ، بەلآم بێ‌ئەوەی زمانی کوردێ لەوێدا شیرینێ رەسەنی خۆی دۆڕاندبێ . هەر خوێندەوارێکی کورد ئەمڕۆ ژمارەیەکی «تێگەیشتنی راستێ» دەست‌کەوێ تا کۆتایێ واز لە خوێندنەوەی ناهێنێ . ئەمە بۆخۆی شتێکی ماناداره .

زوربەی وتارەکانی «تێگەیشتنی راستێ» بە شیعری شاعیران و پەندی

پێشنیان و نمونەی جوان جوان رازێنراونەوە ، وەك : «بە تیری دوو نیشانی دەشکاند » ، «لە سەرەوە دۆستە و لە ژێرەوە دوژمـــن» ، «گورگە و لـــە پێستی مەڕدایە» ، «شوێن کڵاوی بابردوو کەوتوون» [1] ، «پارو لە دەمی خۆی دەرئەهێنێ» . «لەپاش باران کەپەنك» .

سەرپەرشتیکەرانی «تێگەیشتنی راستی» هەوڵێکی باشیان داوە بـــۆ هەڵبژاردن و دارشتنی وشەی کوردی پەتی بۆ مانای نوێ . وا لەخوارەوە چەند نمونەیە دەخەینە بەرچـــاو :

بە عەرەبی	لە «تێگەیشتنی راستی»دا	ئیستە
الطیـــارة	کولارە (ژمارە بازدە و بیـــست)	فڕۆکە
الطیـــار	کولارەوان (ژمارە یازدە)	فڕۆکەوان
المطـــار	ئارامگای کولارە (ژمارە پەنجا و هەشت)	فڕۆکەخانە
الشرق	رۆژهەڵات (ژمارە دوازدە)	رۆژهەڵات
الجنوب	راست (ژمارە دوازدە)	خوارو ، باشوور
الشمـــال	چـــەپ (ژمارە دوازدە)	سەرو ، بـــاکور
الســـفینة	گەمی (ژمارە دوازدە)	
	بابۆر (ژمارە چلو حەوت)	کەشتی، گەمی، پاپۆڕ
لاجیء	پەناهێنەر (ژمارە پەنجاو یەك)	پەنابەر
العقبـة	قۆرت (ژمارە پەنجاو یەك)	قۆرت ، تەگەرە
الجبهة	روکار (ژمارە پەنجاو چوار)	بەرە ، شەڕگە
الحـــارس	دەرگەوان (ژمارە بیـــستو یەك)	دەرگەوان

(1) ئـــەم پەندە جاری وا بـــەکارهێنراوە : « شـــوێن کڵاوی لار کەوتن » (« تێگەیشـــتنی راستی » ، ژمارە چلو نـــۆ ، ٧ی تەشرینی یـــەکەمی ١٩١٨) ، لەوە دەکا مێجەر سۆن بەکاری‌هێنابێ و لێی تێك‌چوبێ .

لاسلكي	بێ‌تەل (ژمارە پەنجا و هەشت)	بێ‌تـەل
اللهجة	شێوە (ژمارە بیست)	شێوە
الراسمالي	ماڵدار (ژمارە شەستوسێ)	سەرمایەدار
الممثل	نوێنەر (ژمارە شەستو سێ)	نوێنەر

جگە لەمجۆرە وشە و زاراوانە «تێگەیشتنی راستی» بۆ یەکەمجار لە نوسیندا وشەی وەك ئوتومبیل و ئەلەکتریك و گالیسکە و وشەی‌تری وای بەکارهێناوە • زۆر جاریش وشەی زۆر پەتی تێکهەڵکێشی نوسینەکانی کردووە وەك : بێژراوە و دەبێژن ، شوێنەون ، رەند ، خۆخۆیی ، خۆماڵی و گەلێکی‌تر • واش‌بووە نوسەرانی هەولیان‌داوە تەنانەت ئەو جۆرە ناوانە بکەنە کوردی کە دەستکاریان راست نی‌یە وەك «قەرەداغ» کە کراوەتە «شاخی رەش» [٢] • «تێگەیشتنی راستی» ناوی زۆر مەڵبەند و شوێنی بەوجۆرە بەکارهێناوە کە ئەوسا باو بون ، یا لەوانەیە ئەو بۆ یەکەمجار وای نوسیبێ ، وەك : لۆندەرە (لەندەن) ، ئەمەریقا (ئەمەریکا) [٣] ، قەنەدە (کەنەدە) ، ئەستەقهۆلم (ستەکهۆلم) ، قۆپنهاق (کۆپنهاگن) ، دانیمارقە (دانیمارك) ، لیپچیغ (لایپزگ) و هی‌تر •

نوسەرانی «تێگەیشتنی راستی» هەولیان‌دەدا پیتی نوێ بۆ ئەو دەنگە کوردی‌یانە بەکاربهێنن کە لە ئەلفبای عەرەبیدا نین • (پ) و (چ) و (ژ)ی وەك ئیستە نوسیوە : (پارچە ، پاپۆز ، هەرچی ، هەژار ، تیژو گەلێکی‌تر) • بەڵام جاری‌واش هەیە لە بریتی (پ) (ب) و (چ) (ج) و (ژ) (ز) یا (ش)ی بەکار هێناوە • واهەیە هەردوو شێوەی یەکێ لەم پیتانە تێکەڵی یەك ژمارە یا یەك وتار و تەنانەت یەك دێڕیش بون و لەوانەیە لە یەك وشەدا بە هەردوو جۆر

(٢) بڕوانە « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە شەستو دوو ، ٦ی کانونی دووەمی ١٩١٩ .

(٣) جاری‌وا هەیە (ئەمەریکا)شی بەکارهێناوە .

نوسرابن • بۆنمونه یەکەم دێڕی ژماره چلو شەشی «تێگەیشتنی راستی» وانوسراوه : «رۆژنامەی تایمس ...» ، کەچی لەژێر نـاوی رۆژنـامەکە خۆیدا و وەك هەمو ژمارەکانی تری نوسراوه « رۆژنـامەیەکی سیـاسی و ئیجتیماعی و خادمی یەك بون و سەربەستی کوردانه »(٤) • جاریواش هەیه (ش)ی لەبریتی (ژ) نوسیوه ، وەك (دوشمن) له جێی (دوژمن) • جاروبـار (ە)ی بەرامبەر «فتحه»ی عەرەبی بەکارهێناوه ، بەلام توخنی (ڤ) و (گ) و سەر و بۆر و کەشیده نەکەوتووه • زۆر جاریش پیتی عـەرەبی ئەوتـۆی بەکارهێناوه که له کوردیدا نین ، وەك (ذ) «مذکرة» و (ث) «تأثیر» و (ض) « ضرر » (٥) •

لەمبارەوه گرنگ ئەوەیه نوسەرانی «تێگەیشتنی راستی» لەگەل کاری رۆژانەیان هەستیان به پێویستی دەسکاری کردنی رێنوسی کوردی کردووه و لەم مەیدانەدا بەپێی دەسەلاتی خۆیان هەنگاوی باشیان ناوه • « تێگەیشتنی راستی» خۆی جارێکیان نوسیویه دەلێ :

«ئەوروپاییەکان بۆ خوێندن و نوسینی زمانی شەرقییەکان زۆر موشکیلات دەکێشن • ئێمه لەبەر ئەمـه که ئەم موشکیلاتـه بەقەدەر ئیمکان حەلبکەین ئەمه سالێکه له نوسینی کوردیدا به موافەقەتی فەنی ئیشنـاکان بەعزێ ئیستیلاحمـان قبـول کرد • (سـەر) و (بۆر) و (ژێر)ی حـەرفەکان بـه (ه) و (و) و (ی) دەنوسین (٦) : له باتی کردستان (کوردسـتان) و له بـاتی دکا (دەکا) و لەباتی موفقیت اوان (موفقیتی اوان) و همزەش به (ی) دەنوسین (٧) • ئەمه بێشوبهه بۆ چاك خوێندنـەوەی نوسـینی

(٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژماره چلو شەش ، ١٦ی ئەیلولی ١٩١٨ .
(٥) پیتی (ض)ی زۆر بەکارهێناوه .
(٦) وەك وتمان هەمو کات بەپێڕەوی ئەمەیان نەکردووه .
(٧) دەسکاری رێنوسی ئەم نمونانه نەکراوه .

کوردیێ فائیدەی زۆرە و گەلێ ئیستیلاحاتیتریشمان تەصەور کردووە ، ئەوانیش لە وەختی خۆیدا نەشر دەکەین[8] » [9] .

ئەم قسانە زۆر لەوە دەچن هیێ مێجەر سۆن بن . وا دیارە سۆن کە چەند بەرهەمێکی بایەخداری لەسەر زمان و رێزمانی کوردیێ هەیە[10] نیازی وابووە بەپێی پێویست ئالوگۆڕیش لە رێنوسیێ ئەو زمانەدا بکا . بەداخەوە کاری سیاسیێ زۆر و نەخۆشیێ قورس و مردنی زوێ مۆڵەتیان نەدا .

شایانی باسە «تێگەیشتنی راستیێ» زۆر جار پیتی (د)ی سەرەتای وشەی وەك خۆی هێشتۆتەوە ، وەك : دەکا ، دەخوا ، دەلێ ، دەبێ ... هتد ، واتە بەوجۆرەی لە زوربەی ناوچە کوردنشینەکان بەکاردەهێنرێ و

---

(٨) بەداخەوە فریا نەکەوتن « ئەوانیش لە وەختی خۆیدا نەشر » بکەن ، چونکە زۆری نەبرد کە « تێگەیشتنی راستیێ » داخرا .

(٩) « تێگەیشتنی راستیێ » ، ژمارە شەستو سێ ، ١٣ی کانونی دووەمی ١٩١٩ .

(١٠) بەشی زۆری ئەو بەرهەمانەی بەر لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەم بلاوکردەوە ، وەك :
((A Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect)) , — ((Journal of the Royal Central Asian Society)) , London, 1909, PP. 35 — 51 ; ((Notes on a Kurdish Dialect, The Shadi Branch of Kermanji)) , — ((JRCAS)) , 1909, PP. 895 — 921 ; ((Notes on a Kurdish Dialect, Sulaimania (Southern Turkish Kurdistan))) , — ((JRCAS)) , 1912, PP. 891 — 940 ; ((Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language)), London, 1913 (13 + 289 PP.) .

دوای تەواوبونی شەڕ سۆن لە بەغداش چەند بەرهەمێکیتری نوسیێ کە ژمارەیەکیان چاپکراون و یەکێکیان کوردییە : « کیتابی ئەوەلەمینی قیرائەتی کوردیێ »، بەغدا ، ١٩٢٠ . ئەم کتێبەی بەسەر فێرگەکانی سلێمانیدا بلاو کردەوە ، بەوجۆرە دەبێتە یەکەم کتێبی خوێندن بە زمانی کوردیێ .

مامۆستا تۆفیــق وەهبیــش نوســین و وتنی بە پێویســت دەزانێ [11] .
جاروبارێش بەپێچەوانەوە ، ئەو وشانەی وەك وتنی خــەلکی ســلێمانی لێ
کردووە ، واتە (د)کەی کردۆتە (ئە) : ئەکا ، ئەخوا ، ئەلێ ، ئەبێ [12] . هەر
بەو جۆرەش رەفتاری لەگەڵ (ت)ی کۆتــایێ وشــە کردووە ، زۆر جــار
نوسیویە (دێت ، دەڕوات ، دەلێت ... هتد) ، جاروبــارێش سوانــدویە
(دێ ، دەڕوا ، دەلێ ... هتــد) . (ی) درێژ و دۆ پیتــی (ی)ی بەســەر
یەکەوە و بە یەك پیت نوســوە ، بەڵام بەدەگمەن لە یەکیشی جیا کردۆتەوە .
بەوێنە لە وتارێکی ژمارە پەنجا و سێیدا (پێڕیــان) بەمجــۆرە نــوسراوە :
« لەورۆژموە کە لەشکری ئینگلیز پێڕیان هاویشتە خەلیج ...» [13] .

راستە رۆژنامە و گۆڤارە زووەکانی کورد بەپێی توانا و تێگەیشتنی سەردەمی خۆیان بایەخیان بە زمان و رێنوســێ کوردێ داوە . « ژێن »ی ئەستەمۆل و تایبەت « هاوار »ی شام شوێنی دیاریان لەسەر لاپەڕەکانیان بۆ ئەم باسە تەرخان کردبو . یەکەمیان لە دوا ژمارەکانیدا پێشنیاری چەند پیتێکی نیشــانەداری بۆ نوســینی کوردێ کرد و چــەند جارێ بڵاوی کردنەوە [14] . بەڵام دەستپێشکەرێ ئەم مەیدانە گرنگە هێ رۆژنامەی « تێگەیشتنی راستێ »یە .

---

(١١) بڕوانە : تۆفیق وەهبێ ، ئەسڵی پیتە قالبێ « ئە »ی شێوەی سلێمانی ، ــ «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشــی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ٩ ــ ٢٤ .

(١٢) جاریوا هەیە لە یەك رستەی « تێگەیشتنی راستێ »دا هەردۆ شــێوە بەکارهێنراوە ، وەك ئەم رستەیە : « ئەلەمانیا ئەمە چوار ساڵە خەریکە هەر پیاو بە کوشتن ئەدا و قووەت و ماڵ سەرف دەکا و موتەفیقەکانی بەگژ ئەم و ئەودا دەکا » (بڕوانە : « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە چل ، ٥ی ئابی ١٩١٨ ، سەروتار) .

(١٣) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە پەنجاو سێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ .

(١٤) بۆنمونە بڕوانە : « ژێن » ، ٢٢ی مایسی ١٣٣٥ .

بایەخدانی « تێگەیشتنی راستی » بە زمانی کوردی جارێکیتر لەو بایەخە زۆرەدا خۆ دەنوێنێ کە داویە بە ئەدەبی کوردی •

«تێگەیشتنی راستی» و ئەدەبی کوردی :

لە رۆژی پەیدا بونی‌یەوە رۆژنامەنوسی کوردی شوێنی دیاری بۆ ئەدەبی کوردی تەرخان کردووە • « کوردستان »ی یەکەم رۆژنامەی کوردی لە ژمارە دوەوە (١٥) دەستی کردە بلاو کردنەوەی « مەم و زین »ی ئەحمەدی خانی و زۆری ژمارەکانی بە بەیتی ئەو داستانە گەوهەرەی ئەدەبی نەتەوەیی کورد دەڕازاندەوە•جاری‌وا هەیە بەیتەکانی «مەم و زین» دەوروبەری نیوەی تەواوی ژمارەیەکی « کوردستان »ی گرتۆتەوە (١٦) • جاروباریش خاوەنی « کوردستان » لەو بەیتانە دەدوێ و بەرز دەیانڕخێنێ • جگە لە بەیتی « مەم و زین » پارچە شیعری‌تری کوردی لە « کوردستان »دا بەرچاو دەکەون •

زوربەی هەرە زۆری (١٧) رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکانی دوای « کوردستان » وەك ئەو بایەخیان بە ئەدەبی کوردی دا و بەوجۆرە بونە یەکێ لە سەرچاوە رەسەنە دەگمەنەکانی توژینەوەی ئەدەبی کوردی • « کوردستان » نەبوایە لەوانەبو تائێستەش سالی وەفاتی شاعیری گەورەی

---

(١٥) خاوەنی « کوردستان » لە ژمارە دوێدا نوسیویە دەلێ ژمارەیە « میرو ئاغایانی کورد » بە نامەی تایبەتی داوایان لێ کردووە باسی «حالی نوێ و ئەدەبیاتی کوردی »یان بۆ بلاو بکاتەوە و ئەویش پەیمانی‌داوە باسی « حالی نوێ »ی کورد بکا و «هەر جار هەندێ بەیت و شیعری کرمانجی و حیکایەتی قنج » بنوسێ (بڕوانە : « کوردستان » ، ژمارە دو ، ١٤ی ذو الحجه ١٣١٥) .

(١٦) بۆنمونە بڕوانە : « کوردستان » ، ژمارە ٦ ، ٢٥ی جمادی الاول ١٣١٦ .

(١٧) لەوانەشە هەمو .

کورد حاجی قادری کۆییمان ئەزانیایە [(١٨)] . بەپێی قسەی شارەزایانی ئەدەبمان « کوردستان » یەکەم سەرچاوەیە دروست سالی دانانی

---

(١٨) زوربەی نوسەرانی کورد سالی مردنی حاجی قادریان بە هەلە داناوە . لە زووەکان مامۆستا عەبدوڕەحمان سەعید سالی (١٣١٢ ك) داناوە کە دەکاتە (١٨٩٤ ــ ١٨٩٥ی عیسایی) (بڕوانە : « کۆمەلە شیعری حاجی قادری کۆیی » ، چاپو بلاوکەر عبدالرحمن سعید ، بغداد ، ١٩٢٥ ، ل ٦) ؛ مامۆستایان سەجادی و گیو موکریانی و محەمەدی مەلا کەریم سالی ١٨٩٢یا داناوە (بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی یەکەم ، ل ٣٠٩ ، ٣١٢ ، چاپی دووەم ، ل ٢٤١ ، ٢٤٣ ؛ « دیوانی حاجی قادری کۆیی » ، هەولێر ، ١٩٦٩ ، ل ٥ ؛ محمدی مەلا کەریم ، حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد ، بغداد ، بێ ، ل ٩) . دوکتۆر ئیحسان فوئاد و دوکتۆر مارف خەزنەدار وەك ئەدمۆندس سالی ١٨٩٤یان بۆ وەفاتی حاجی داناوە ، بەلام هەرچی ئەدمۆندسە بە وشەی ((circa)) (واتە دەوروبەری) گومانی نیشانداوە (بڕوانە :

Ихсан Фуад, Творчество Халди Койи и его место в курдской литературе, Автореферат, Москва, 1966.

دوکتۆر ئیحسان فوئاد ، هونەرمەندیی حاجی قادری کۆیی و شوێنی لە وێژەی کوردیدا ،کورتەی نامەی دوکتۆراکەی بە زمانی ڕوسی ، مۆسکۆ، ١٩٦٦ ، ل ٩ ؛ دوکتۆر مارف خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤٠ ؛ (C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58) .

مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە « شیعر و ادبیاتی کوردی »کەیدا (بەغدا ، ١٩٤١ ، ل ٩٩ ــ ١١٨) باسی تەنها سالی لەدایکبونی حاجی کردووە . هەرچی مامۆستا ئەمین زەکی‌یە سالی ١٣١٤ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٦ و ١٨٩٧ دەگرێتەوە (بڕوانە : محمد امين زكي ، مشاهير الكرد و كردستان في العهد الاسلامي ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٤٧ ، ص ١١٠) ؛ هەرەگول ئازیزان کە نازناوی جەلادەت بەدرخانە ، سالی ١٣١٢ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٤ و ١٨٩٥ دەگرێتەوە (بڕوانە :

(((Hawar)), Sham, Sal 9, Hejmar 33, 1941, L. 13)

(شایانی باسە لە بریتی ١٣١٢ك بە هەلە ١٩١٢ چاپکراوە) . بەلام ڕۆژنامەی « کوردستان » لە لاپەڕە سێی ژمارە سێیدا (٢٨ ذوالحجە

« مەم و زین »ی نوسیوە[19] • «ژین»ی ئەستەمۆل پڕە لە زانیاریێ گرنگ دەربارەی ئەدەبی کورد • بەوێنە پیرەمێردی نەمر یەکەمجار « قوربانی تۆزی ڕێگەتم »ەکەی نالیێ لەودا بلاوکردەوە و دێڕ بە دێڕ کردۆیە بە تورکی[20] • وادیارە ئەوسا پیرەمێرد بە ناوی (پیرە کورد)ەوە نوسینەکانی خۆی بلاو دەکردەوە[21] •

لە ڕێگەی « ژین »ی ئەستەمۆلەوە دەتوانرێ تۆماری ناوی شاعیرانی کورد دەولەمەند کرێ • ع • رەحمیێ هەکاریێ لە هەمو ژمارەیەکیدا شیعری پڕ هەستی نەتەوەییێ بلاو کردۆتەوە کە تارادەیە هەست بە نوێکاریێ لە بەرهەمەکانیدا دەکرێ • دیسان « ژین » بەرهەمی (سیاە پۆش) ناوێکی بلاو کردۆتەوە کە کەسمان تائیستە ناویمان نەبیستوە و لەوە دەکا شاعیرێکی وردکار و خوێندەوارێکی باش بوبیێ[22] :

ئەی حەبیبی قەلب و رۆح و ئەی قەراری جانی من
دەی چە بێتن جارەکی گەر تۆ بیێیە میهمانی من
بیێ لەسەر چاڤیێ مە رۆ نیێ نەظرا قلبی من
ئەز غلامیێ کەمترینم ، هەر تۆیی سولتانی من
قەلب و دلێ مەجروحی عەینی ئەسوەدی تەنە
نینە بیێجامامی قەت مەرهەم و دەرمانی من

١٢١٥) هەوالێك و چەند بەیتێکی حاجیێ بلاوکردۆتەوە و لەوێدا نوسیویە « سالا دی وەفاییێ کر » کە بەپێی کاتی دەرچونی ئەو ژمارەیەی « کوردستان » دەکاتە سالی ١٨٩٧ . بەمجۆرە شارەزایانی ئەدەبی کورد توانی‌یان سالی وەفاتی حاجیێ بزانن .

بیێناو کاتی خۆی ئەم زانیاری‌یانەم لە «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»دا بلاوکردەوە (بڕوانە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ٤٠٢ ــ ٤٠٥) .

(١٩) بڕوانە : الدکتور عزالدین مصطفی رسول ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٣٢ .

(٢٠) « ژین » ، ژمارە شەش ، ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٣١٤ ، ل ١٢ ــ ١٤ .

(٢١) بڕوانە : « ژین » ، ژمارە دوازدە ، ٢٥ی شوباتی ١٣٣٥ ، ل ٤ ــ ٨ .

(٢٢) دەربارەی لە زۆر کەسم پرسی ، یەکێکیان مامۆستا هێمنی شاعیر بو ، کەسیان هیچیان دەربارە نەبیستبو .

صەد وەکی عیساو و ئیفلاتون و جالینۆسی حەکیم
چاری دەردی من ناکەن بێ تۆ ئەی لوقمانی من

....

ئەز ئەسیری قەید و بەند و زولف و زنجیری تەمە
رەحمێ کە بە یەخسیران ئەی شاهو سولتانی من

....

زولف خالان «ماه و رولر چوق سیاه پوش ایدیلر
قورقرم بن قره اولسون» چادر و سەیوانی من (٢٣)

هیچ لە راستی دوور ناکەومەوە گەر بڵێم لە هەمو ئــەم جیهانە پان و بەرینەدا تەنها کوردە شاعیری خاوەن بەهرەی وەهای خۆی ناناسێ !! ٠

داوەر ئەردەلانێ کە دیــان کەسمان ناویمان نەبیستووە لەگەڵ تەواو بۆنی شەڕی یەکەمی جیهاندا پڕ بە دەم هاواری کردووە :

کوردان وەرن هەمو پێکەوە دەست بە دەست بدەین
بۆ کۆمەڵە هەژارەکەمان ، با لەناو نەچین
خەڵقی لەژێر سێبەری عیرفاندا حەساونەتەوە
ئێمەش خەریکی من من و تۆ تۆی جەهالەتین (٢٤)

« هاوار »ی بەدرخانیەکانیش ســەرچاوەیەکی دەوڵەمەنــدی ئەدەبی کوردییە ٠ « ئەدەبی کوردی لە هاواردا » پێشنیاری سەروتارێکی زانستی بەکەڵکە دەیخەمە بەرچاوی شارەزایان ٠ والێرەدا بە کورتی چەند نمونەیەکی ئەم باسە دێنینەوە ٠

« هاوار » یەکەم چاپەمەنی کوردییە کە « وەفدی کوردستان »ەکەی پیرەمێردی بڵاوکردۆتەوە و لەژێرەوەی ئاشکرا مەبەستی شــاعیر و هۆی

(٢٣) بڕوانە : « ژین » ، ژمارە دوازدە ، ٢٥ی شوباتی ١٣٣٥ ؛ ل ١٥ـ١٦ ٠
زۆر کەم دەســکاری نوسینەکەی کراوە ٠
(٢٤) بڕوانە : « ژین » ، ژمارە (٤) ، ل ١٦ ٠

دانانی رۆن کردۆتەوە[٢٥] . گەلێ شیعر و پەخشـــانی نەزانراوی گۆرانی زیندو لە « هاوار »دا چاپکراون . ئەویش « ئەی چاو »ەکەی یەکەمجار لە « هاوار »دا بلاوکردۆتەوە و نـــاوی « ئاواتـــی دوریێ » لێ نـــاوە . دوای تەواوبونی بەیتەکانی ، گۆران رونکردنەوەیەکی کورتی نوســـیوە کە تێیدا دەلێ : «ئەم شیعرانە لەســـەر ئوصولی «فقرە» رێکخراون ، هەر فەقەرەیـــەك عیبارەتە لە چوار بەیت ، بەیتی یەکەم و چوارەم لەســەر وەزنی عەروز وتراون ، دووەم و سێیەمیش لەسەر وەزنی پەنجە » [٣٦] .

گۆران لە ژمارە دەی ئەم گۆڤارەدا «ئیلهامی هاوار»ی بۆ «مەفکورەی بەدرخانییەکان» بلاوکردۆتەوە کە بەمبەیتە نازدارانە دەستی پێکردووە :

دەرویشێکم دێ لەسەر دوخمەی شا
شای صەلاحەددین ، بەکول ئەگریـا
هاواری ئەکرد ، ئەیلاوانەوە
دلی ئینسانی ئەتـاوانەوە (٢٧)

دیسان گۆران لە ژمـــارە دوازدەی «هـــاوار»دا شـــیعری « ئـــەی گەلاوێژ » [٢٨] و پەخشانی «چاو»ی [٢٩] بلاوکردۆتەوە . لەمیاندا دەلێ : «هەندێ [٣٠] وەك شەو رەشن ، هەندێکیش چەشنی پیرۆزە شێن ، هەندێ چاویتریش هەن ئەلێی چاوی هەلۆن ، چەشنی یاقوت ئاگریان لێ ئەبێتەوە!. لای من وایە چاوی رەش بە جلوەی حوزن و دلۆپی فرمێسکەوە قەرالیچەی هەمو چاوە جوانەکانە ... ئەوەندە شیرین ، ئەوەندە بێوێنەیە ... » .

---

(٢٥) « هاوار » ، ژمارە ٢٢ ، ١ی تەموزی ١٩٣٣ ، ل ٤ .
(٢٦) « هاوار » ، ژمارە ٩ ، ٣٠ی ئەیلولی ١٩٣٢ ، ل ٥ .
(٢٧) « هاوار » ، ژمارە ١٠ ، ٢٣ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٥ . هـــەر لەو ژمارەیەدا « هەی وەتـــەن »ی (خدۆك) بلاوکراوەتەوە کـــە پارچە شـــیعرێکی نیشـــتمانیێ نایابی پڕ لە زانیاریێ مێژوویە .
(٢٨) « هاوار » ، ژمارە ١٢ ، ٢٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ٣ .
(٢٩) هەمان ژمارە ، ل ٤ ــ ٥ .
(٣٠) هەمو (هەندێ)کانی بە (هەنگێ) نوسیون .

شیعری «بۆ خانمێك» [٣١] و پەخشانی «فرمێسك» [٣٢] و بەرهەمی تری گۆران لە «هاوار»دا دەست دەکەون • ئەویانی وا دەست پێ کردووە :

قاصید وتی پێم : بگرە سەبر ، خانم ئەوا دێت
سا فەرمۆ ، سەبر بێ بە فیدای خاکی بەری پێت (٣٣)

« ئەی وەتەن »ی بێکەسی بێکەسان [٣٤] و گەلێ شیعری نایاب و دانسقەی عەبدولخالق ئەسیری کەرکوکی [٣٥] بۆ یەکەم و هەندێکیان بۆ دواجار لە «هاوار»دا بڵاوکراونەوە • لاپەڕەی زۆری «هاوار»یش لە ناوی سەربازی نەناسراو و گوڵی نەزانراوی باغی ئەدەبی کوردی بێبەش نین • وادیارە جگە لە هێمنی موکریانی هێمنێکی تری وەك ئەو هێمنمان هەبووە [٣٦] • ئەم چەند دێڕە دەوڵەمەندەش نمونەی بەرهەمی یەکێ لەو سەربازە نەناسراوانەن :

سەروەری عالی مەقامی قەومی کورد غەمخواری کورد (٣٧)
باعیسی فەخری گرۆهی میللەتی غەمباری کورد
گەر دەپرسی تۆ لە حاڵی میللەتی مەقهوری خۆت
هەوری بەدبەختی و خەفەت گرتی دڵی هوشیاری کورد
ئەو کەسانەی ئەرزەلن ئەمڕۆ لە سایەی جەهلەوە
بون بە حوککام و ئەمیر و ئاغەوو سەرداری کورد
فیکری دینی بو بە زەهری قاتیلی ئەمسالی من
بۆیە پاشکەوتین لە جەمعی سەرسەری و جلخواری ... (٣٨)
لەحزەیە چاوت هەڵهێنە سەیری ئەحوالی بکە
دە بزانە بۆچ غەریبە لە زوبێر سەییاری کورد
لە زوبێر ــ کورد (٣٩)

---

(٣١) « هاوار » ، ژمارە ١٥ ، ٢٣ی کانونی دووەمی ١٩٣٣ ، ل ٧ .
(٣٢) « هاوار » ، ژمارە ١٣ ، ١٤ی کانونی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٥ .
(٣٣) وادیارە ئەو شیعرەی لە هەڕەتی لاوێدا بە ئیلهامی رابواردنی شەوی یەکێ لە کەبارییەکانی بەغدا بۆ هاتووە .
(٣٤) بێکەسی گەورە سەرەتا ئەم شیعرەی بە ناوی « یادی وەتەن »ەوە بڵاوکردۆتەوە (بڕوانە : « هاوار » ، ژمارە ١٢ ، ٢٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ٢) .

سەربازێکی نەناسراوی‌تر وتویە :

دیدە چۆن لێزمەی بارانی بەهار
ئەشکی خوێنینت پێدا دێتە خوار
گریان کردەوەی بێ‌دەسەڵاتە
دۆ بەرگەی کێبب بگرە و بخوێنە
بێ‌دەسەڵاتان ئەمرن لەژێر بار
هاوڕێی دانا بە ئەزان ممرێنە
گەردن ئازاد کە لە کۆتەی دیلێ
یا ئازا بژی ، یاخود ممێنە (٤٠)

دەتوانین گەلێ نمونـەی‌تری لەم بابەتـانە لە رۆژنـامە و گۆڤـارە کوردی‌یەکانی‌تر بهێنینەوە • هەرچی «تێگەیشتنی راستی»یە لەم مەیدانەدا شوێنێکی زۆر دیاری هەیە • ئەم رۆژنـامەیە هەرچـەندە بۆ مەبەسـتێکی تایبەتی دەردەکرا بەڵام بایەخی زۆری بە ئەدەبی کوردی دەدا ، تایبەت بـە

(٣٥) گۆڤاری « هاوار » ژمارەیەکی زۆری لە شیعرە نایابەکانی ئەسیری بڵاو کردۆتەوە . وادیارە کاتی خۆی « سنۆر »ی ئەسیری بە بەرهەمی حاجی قادری کۆیی لە قەڵەم دراوە ، «هاوار» ئەمەی لە زمان شاعیر خۆی و مامۆسـتا تۆفیق وەهبی‌یەوە راستکردۆتەوە (بڕوانـە : « هاوار » . ژمارە ١٠ ، ٢٣ی تەشـرینی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٨ ؛ ژمارە ١١ ، ١٠ی تەشرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ٤ — ٥) .

(٣٦) لە ژمارە چواردەیدا « هاوار » « سکاڵا لەتەك گردی سـەیواندا »ی هێمنی بڵاو کردۆتەوە کە لەوە ناکا هی مامۆستا هێمنی موکریانی بێ (بڕوانە : « هاوار » ، ژمارە ١٤ ، ٣١ی کانونی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٨) .

(٣٧) مەبەستی جەلادەت بەدرخانی خاوەنی «هاوار»ە . دەرکردنی « هاوار » هەستی گەلێ روناکبیری کوردی بزواند و شیعر و بەخشانی زۆریان پیا هەڵدا .

(٣٨) ئەو دێڕە وا چاپ کراوە . دەبێ وشـەی (کورد) لەوێدا لابرابێ . ئـەو سـەردەمە بە کوردی «تورکخوا»یان دەوت «جل‌خوار» .

(٣٩) « هـاوار » ، ژمارە ١٢ ، ٢٧ی تەشـرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ١٢ . بەیتەکانی ئـەم شاعیرە نەناسـراوە لەژێر ناوی « هـەربژی »دا بڵاو کراونەتەوە .

(٤٠) ئەم شیعرە بە ناوی (م)ەوە بڵاوکراوەتەوە (بڕوانە : « هاوار » ، ژمارە ١٩ ، ١٧ی نیسانی ١٩٣٣ ، ل ٦ — ٧) .

بەرهەمی شاعیرانی ناوداری کوردستان • دیارە شارەزایی و هەستی شاعیریی شوکرێلفەضلی لەمەدا دەوری گەورەی بینیوە • ئەمە بۆخۆی ، وەك وتمان، بەڵگەیەکیتری بەشداریی ئەو پیاوەیە لە دەرکردنی «تێگەیشتنی راستی»دا • هەر بەمبۆنەوە بەڵگەیەکیتر دێتە ناو • شوکرێلفەضلی ناوی زوربەی شاعیرە ناودارەکانی کوردستانی هێناوە و باسی ژیان و بەرهەم و سەنگیانی کردووە، بەڵام چونکە لەگەڵ شێخ رەزا ناکۆك بو [41] نە زۆر و نە کەم توخنی ناو و بەرهەمی نەکەوتووە • هیچ گومان لەوەدا نییە گەر ئەم دۆ بەیتە هی شێخ رەزا نەبونایە جارەهای جار لە «تێگەیشتنی راستی»دا چاپدەکران چونکە وەك دەرمان بەدوای قسەی وادا دەگەڕا :

لەبیرم دێ سلێمانێ کە دارولولکی بابان بۆ
نە مەحکومی عەجەم ، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بۆ (42)

لە ژمارە یەکیەوە «تێگەیشتنی راستی» شیعری کوردیی تێکەڵ نوسینەکانی کردووە • لەو ژمارەیەیدا کە دێتە سەر باسی تورکانی لاو و خراپەکارییان لەگەڵ دانیشتوانی عیراق دەڵێ : «خوێنی بێ گوناهان گرتنی ••• هەناسەی مەزلومان ئاگری تێبەردان :

ئەی جامیعی دونیا وو قیامەت بە خەیالات
ئەو رۆژەکە رۆیێ (43) نە ئەوت بو نە ئەمەت بو »

---

(41) بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٩ی بەشی سێیەم .
(42) بۆ تەواوی ئەم شیعرە بڕوانە : « دیوانی شێخ رضای طالەبانی » ، ل ٣٤ ـ ٣٥ .
(43) لە سەرچاوەیتردا :
ئەو رۆژە کە مردێ ، نە ئەوت بۆ نە ئەمەت بۆ
(بڕوانە : «دیوانی نالی . مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی مکایەلی» ، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم ، پیاچونەوەی محمدی مەلاکەریم ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٣٦٨ . لەمەودوا : « دیوانی نالی ») .

دیاره خاوەن وتار مەبەستی ئەوەیە بە کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی بڵێ هەمو شتتان لەکیس خۆتان دا و بۆنە جووەکەی لە هەردو دێن بۆ •

لە هەمان ژمارەیدا « تێگەیشتنی راستی» کاتێ باسی ئەلەکتریك دەکا بەیتێکی فارسی مەلا محەمەدی سەنەندەجی تێکهەڵکێشی قسەکانی کردووە (٤٤) •

لە وتارێکیتریدا کە دێتە سەر باسی پەیوەندی نێوان ئەڵەمان و عوسمانی «تێگەیشتنی راستی» دەڵێ : «••• بەڵێ ئەڵەمانیا حکومەتێکی جەلادە ، ئەما کوشتنی تورکی لەپێش عەرەب و کورد ئارەزو دەکرد و لەژێریشەوە بۆ کوشتنی عەرەب و کورد دەستی بە تورکەکانەوە دەنا • خولاسە لەم شەڕەدا ئەڵەمان تورکی بەکوشت دەدا و تورکیش عەرەب و کوردیان لەناو دەبرد • ئەڵەمانیا بە تیرێك دو نیشانی دەشکاند • شاعیرێکی کورد ئەڵێ :

بە تیرێ دو نیشانە ناشکێ هەی رۆحەکەم شیرین
لە غەمزەی تاقە تیرێکی لە فەرهاد و لە خەسرەوی دا ناڵە»(٤٥)

جاروبار نمونەیتری لەم بابەتە لە وتارەکانی «تێگەیشتنی راستی»دا دەکەونە بەرچاو • زۆری نەخایاند ئەدەبی کوردی وەك باسێکی سەربەخۆ کەوتە سەر لاپەڕەکانی ئەم رۆژنامەیە ، دیارە نوسەرانی دەیانزانی لە رێگەی ئەدەب و مێژوی کوردەوە دەتوانن ئەوەندەی تر ناوی عوسمانی لای دانیشتوانی کوردستان رەش و لەکەدار کەن • لە ژمارە یازدەوە سەرەتای بایەخ پێدانی «تێگەیشتنی راستی» بەملایەنە لە قوژبنی ئەدەبەوە دەستی پێکرد • ئەم قسانەی خوارەوە لە سەروتاری ژمارە یازدەوە وەرگیراون :

«تەماشا کەن ئەحمەد حیلمی شەهبەندەر زادە کە یەکێکە لە

(٤٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە یەك ، ١ی کانونی دووەمی ١٩١٨ •
(٤٥) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سیازدە ، ١٢ی شوباتی ١٩١٨ •

موحەریزنی تورك لە کتێبی ئەقوامی جیهاندا ئەڵێ کوردەکان هیچ ئەدەبیاتیان نییە • کە ئەحمەد حیلمی وا بڵێ دەبێ عەرەبیەکان چی بڵێن ؟ • تورکێك کە لەگەڵ کورد ئەوەندە حەیات رابوێرێ هێشتا کورد چییە نایناسێ ، لەکوێ دەتوانێ زمان و عادەتی ئەو تێبگا و رێی تەرەقی پێ نیشان بدا • کەسێ ئاگای لە خۆی نەبێ چۆن دەتوانێ یەکێکی‌تر ئاگاداری بکا (٤٦) • کورد ، وەکو وتمان ، دەبێ خۆیان بۆ خۆیان سەعی بکەن و ئیستیفادە لە قەومی ئینگلیز و حکومەتی بەریتانیا بکەن چونکە هیچ قەومێکی بێ‌تەداروکات و بێ ئەسباب بە بێ یاریەی حکومەتێکی بەقووەت بە مەقصودی خۆی نەگەیشتووە و ناگا • ئەوانە کە سەعی بۆ قەومی کورد دەکەن نابێ تەماشای مەنفەعەتی خۆیان بکەن ، دەبێ بۆ ئەحفادیان سەعادەت حازر بکەن چونکە ئەوی چاوی لە قازانجی خۆی بێ ناتوانێ بۆ قەومی ئیش پێك‌بهێنێ ، باخصوص موحافەزەی وەتەن و ئیحیا و ئیرشادی قەومێك ئیشێکی زۆر گەورەیە ، هەر بەپیاوی غەیور و فیدایی سەردەگرێ ••• بزانن شاعیرێکی کورد کە ئەحمەد حیلمی نایناسێ چۆن باسی وەتەنیەت دەکا :

دل سیاسەنك نەبێ ، مائیلی خاکی وەتەنە
خالی لێوی حەبەشە ، ساکینی بوردی یەمەنە (٤٧)
دلی (نالی) کە ئەنیسی قەرەداغە ئیستاش (٤٨)
داغی سەرچاوەوو دیوانەیی دار و دەوەنە »(٤٩)

« تێگەیشتنی راستی» کۆتایی وتارێکی‌تری مێژوویی بەم‌جۆرە هێناوە :

---

(٤٦) گەلێ‌جار قسەی وا ماناداد کە لەگەڵ زانستی کۆمەڵایەتیدا یەك دەگرنەوە لە ژمارەکانی « تێگەیشتنی راستی »دا دەکەونە بەرچاو .

(٤٧) لە سەرچاوەی‌تردا :
« خالی لەعلی حەبەشە ، ساکینی بوردی یەمەنە »
(بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٥٢٤) .

(٤٨) لە سەرچاوەی‌تردا : « ئیستەیش » (بڕوانە : «دیوانی نالی» ، ل٥٢٧) .

(٤٩) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە یازدە ، ٥ی شوباتی ١٩١٨ .

«ئیستا قەومێك کە ئەمەندە مالیکی ماضیـیەکی موحتەشەم بێ حەیف نیـیـە وا موهمەل بمێنێتەوە ... ئەگەر روئەسای (لوڕسـتانی گەورە و پچوك) و (ئەردەلان) و (هەمەدان) و (جەنوبێ ئازەربایجان) و (شارەزوور) و (بتلیس) و قیـسمی موسڵمانی ویلایاتی شەرقیـیە [50] سەعی بۆ خۆیان بکەن و ئیستیفادە لە حکومەتی موعەظەمەی بەریتانیا بکەن چێ نایەتە ناو . شـاعیرێکی کورد ئـەڵێ :

حاصلی گفتوگۆ هەمۆ بـایە
عەمەلیاتە نانی تیدایە » (51)

لە ژمارە شازدەیەوە « تێگەیشتنی راستێ » گۆشـەیەکی تایبەتێ بۆ «ئەدەبیاتی کورد» تەرخـان کردووە . بایـەخی ئەم بەشـە چ لـە رووی رۆژنامەنوسێ و چ لەرووی لێکۆڵینەوە و بوژاندنەوەی ئەدەبی کوردی‌یەوە . زۆرە . لەم گۆشەیەدا بۆ یەکەمجار بەرهەمی ژمـارەیە لە شـاعیرە هـەرە ناودارەکانی کوردستان چاپکراوە . دیـسان بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ئەو بەرهەمانە لەگەڵ توژینەوە و بەراوردا لەسـەر لاپـەڕەکانی «تێگەیشتنی راستێ»بلاوکراونەوە . بایەخێکی‌تری ئەو گۆشەیە لەوەدا خۆ دەنوێنێ کە شیعری نەزانراو یا جۆری نەزانراوی زۆر بەیتی بلاوکردۆتەوە. بێ‌گومان ئەمانە بۆ ئەدەبناسی کورد گرنگ و بایەخدارن .

لە یەکەم گۆشەی «ئەدەبیاتی کورد»دا «تێگەیشتنی راسـتێ» ئـەم بەیتانەی «شاعیری گەورەی کورد نالێ»ی [52] بلاوکردۆتەوە [53] :

---

(50) مەبەستی ئەو ناوچانەیە کە کورد و ئەرمەن تێکەڵ تیا دەژین .
(51) لەوەدەکا شـیعری شوکرێلفەضلێ خـۆی بێ (بڕوانە : « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە دوازدە ، ۹ی شوباتی ۱۹۱۸) .
(52) « شـاعیری گەورەی کورد » قـەی رۆژنامەکە خۆیەتی .
(53) هەمۆ بەیتەکان نیـن ، کەمێك بەرودواش خراون . بۆ تـەواوی ئـەو بەیتانەی نالێ بڕوانە : « دیوانی نالێ » ، ل ۲۲۰ ـ ۲۲٦ .

«لە دوگمەی سینە دوێنێ بانگی شێوان (٥٤)
بەیانی دا سفیدەی بـاغی سێوان

لە خەوفی طەلعەتێ ڕۆژ هەروەکو شێت
بە ڕۆژمەردێ هەڵات و کەوتە کێوان

مەکەن لۆمەی پەشێوێ دڵ کە ئەشمەو
پەشێواوە لەبەر پەرچەم پەشێوان

دوو چاوی من کە وا کەیلی سوروشکن
دەپێون ئاوی بەحری خوێن (٥٥) بە پێوان

شەرابی لەعلی ڕوممانێ لە (نالی)
حەرامە بێ مەزەی ماچێکی لێوان »(٥٦)

لە ژمارەی داهاتویدا و دیسـان لە گۆشـەی «ئەدەبیـاتی کورد»ا «تێگەیشتنی ڕاستی» شتێکی تازەمان بۆ دەردەخا کە وابزانم تا ئیمڕۆ کەس باسی نەکردووە . لەو ژمارەیەیدا بەمجۆرە موناسەبەتی وتنی شیعرێـکی نالیمان پێ دەڵێ : «نالی پاش مردن خیطاب بە ئەمیرێکی بابان دەکا [٥٧] :

هەرچەندە حەیاتی خضر و جامی جەمت بێ (٥٨)
چونکە ئەمەلت زۆرە ، چ عومرێکی کەمت بێ

---

(٥٤) لە سەرچاوەیتردا :
« لە دوگمەی سوخمە دوێنێ نوێژی شـێوان »
(بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٣٢٠ ؛ مەسعود محەمەد ، چەپکێك لـە گوڵزاری نالی ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٢٠٩) .

(٥٥) لە سـەرچاوەیتردا : « خۆی » (بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٣٢١) .

(٥٦) « تێگەیشتنی ڕاستی » ، ژمارە شازدە ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

(٥٧) دیارە «پاش مردن»ی ناو ئەم ڕستەیە بۆ «ئەمیرێکی بابان» دەگەڕێتەوە .

(٥٨) لە سـەرچاوەیتردا :
« هەرچەندە کە عومری خضر و جامی جەمت بێ »
(بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٣٦٧) . دەربارەی هەمێ بەیتەکانی ئەم هەڵبەستەی نـالی و لێکدانەوەیان بڕوانـە ل ٣٦٨ ـ ٣٧٠ی هـەمان سـەرچاوە .

ئیستا که له تۆ دۆره هەماغۆشی عەدۆته
دونیا که زەمانێ حەرەمی موحتەرەمت بۆ (٥٩)
ئەی جامیعی دونیاوو قیامەت بە خەیاڵات
ئەو رۆژە کە رۆییت نە ئەوت بۆ نە ئەمت بۆ
ئەوسا چ بو دەتدا بە زەمان لافی کەرامات (٦٠)
ئەمڕۆ نە دەمت بۆ ئەدەمت بۆ ئەدەمەت بۆ
(نالێ) چییە تۆ میثلی جوعەل غەرقی شیاکەی
خۆ تۆ بە حیسابی وەکو پەروانە شەمعت بۆ (٦٢) »

دەبێ نالێ ئەمشیعرەی بەبۆنەی مردنی یەکێ لە ناحەزانی عەبدوڕڕەحمان پاشای بابانەوە وتبێ[٦٣] کە بە چاوی قەدر و ڕێزەوە سەیری دەکرد چونکە عەبدوڕڕەحمان پاشا یەکێ بۆ لەو سەردارە بەدەسەڵاتەکانی میرنشینێ بابان و بۆ ماوەی چارەکێ سەدەیە شوێنێکی دیاری لە ژیانی سیاسێ هەمۆ عیراقدا هەبۆ ، تەنانەت کە پاشای بەغدا سولەیمانی پچوك لە ئەستەمۆڵ یاخی بۆ سوڵتان داوای لێ کرد بچێتە جێگەی ، بەڵام پاشای بابان قبولی نەکرد کوردستان و مەڵبەندی باو باپیرانی بەجێبهێڵێ[٦٤] . عەبدوڕڕەحمان پاشا بەهۆی پیلان و دەسیسەی ناوەوەی وڵات و دەوری خراپی عوسمانی و

---

(٥٩) لە سەرچاوەیتردا :
بێزارە لە تۆ ئیستە ، هەماغۆشی عەدۆته
دونیا ، کە دوێنێ حەرەمی موحتەرەمت بۆ
(بڕوانە : « دیوانی نالێ » ، ل ٣٦٨) .

(٦٠) لە سەرچاوەیتردا :
دوێنێ چ بو دەتدا بە زوبان لافی کەرامەت
(بڕوانە : « دیوانی نالێ » ، ل ٣٦٨) .

(٦١) لە سەرچاوەیتردا :
« ... چییە وا ... » (بڕوانە : « دیوانی نالێ » ، ل ٣٧٠) .

(٦٢) « تێگەیشتنی ڕاستێ » ، ژمارە حەڤدە ، ٢٦ی شوباتی ١٩١٨ .

(٦٣) مامۆستا مەسعود محەمەد سەرنجی بۆ ئەم ڕاستییە ڕاکێشام .

(٦٤) بڕوانە : کلودیوس جیمس ریچ ، رحلة في العراق عام ١٨٢٠ ، ترجمة بهاءالدين نوري ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٦٧ ــ ٦٨ .

قاجاری ناحەزی زۆر بو [٦٥] بەرادەیە چەند جارێ ناچــار بو دەســت لــە فەرمانڕەوایێ میرنشینێ بابان هەڵگرێ • لەگەڵ ئەوەش زوربــەی ناوچــەی سۆران لە سەردەمی فەرمانڕەوایێ پچڕ پچڕی ئەودا لە برەوو پێشکەوتنــدا بو • عەبدوڕڕەحمان پاشا یەکێکە لەو سەرداره کوردانەی سەرەتای هەستی نەتەوەییان تێدا بەدیدەکرێ ، تا دوازۆژی ژیانی (سالی ١٨١٣ وەفاتی کرد) بە چاوی رێز و خۆشەویستی‌یەوە سەیری زانا و ئەدیبی کوردی دەکرد ، بۆیــە نالیش شوێنی دیاری لە دلی فراوانیدا بۆ تەرخان کردبو •

لە گۆشەی «ئەدەبیاتی کورد»ی ژمارەی داهــاتویدا « تێگەیشــتنی راستیێ» جارێکیتر دێتەوە سەر باسی نالیێ و دەلێ : «نالیێ مەتحی عەسکەریێ خــاصەی ئومەرای بابان دەکا :

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاصەیی شاهن
ناشوبی دلی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن (٦٦)
یەك صەف کە دەویستن بە نەزەر خەتتی شوعاعن (٦٧)
حەلقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن » (٦٨)

لە دواگۆشەی «ئەدەبیاتی کورد»ا «تێگەیشتنی راستیێ» جــارێکیتر دێتەوە سەر باسی نالیێ و دەلێ : « ••• لەمەوپێش بــاسی نالیمــان کرد و وتمان ئەم زاتە شاعیرێکی عالمە ، موجەدیدە ، شێوە و زمــانی کوردی‌یــە ، شیعرەکانی زۆر فەسیحــن ، کوردستان بە شیعرەکانی موتەرەنیم دەبــن و گۆرانی پێوە دەلێن • ئەم غەزەلە لە چاکترین ئەشعارێتی :

---

(٦٥) یەکێ لەناحەزەکانی خالد پاشای برازای بو کە چەند جارێك هێزی هەردوێ لایان بە هاندانی بێگانە بەشەڕهاتن .
(٦٦) لەبارەی رۆن‌کردنەوەی ئەم دوێ بەیتە و هەست بەرزیێ نالی‌یەوە بڕوانە : مەسعود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٠٨ ــ ١٠٩ .
(٦٧) لە سەرچاوەی‌تردا : « صەف صەف کە دەوەســتن ... » (بڕوانە : « دیوانی نالیێ » ، ل ٢٤١) .
(٦٨) « تێگەیشتنی راستیێ » ، ژمارە هەژدە ، ٢ی مارتی ١٩١٨ .

عاشقی بێدڵ دەناڵێ ، مەیلی گریانی هەیە
بێشکە هەور و تریشقە تاوی بارانی هەیە
چاوی من دەمدەم دەڕێژێ ئاوی صاف و خوێنی گەش
دا بلێن دیاری (٦٩) عومان دوڕڕ و مەرجانی هەیە
ئاسمانی حوسنی مەحبوبم لە ئەبڕو و زولف و ڕوو
دوو هیلال و دوو شەو و دوو ماهی تابانی هەیە
دڵ موشەببەك بوو لەبەر نیشانی ئێشانی (٧٠) موژەت
حەیفە قوربان ئاخر ئەم نیشانە ئێشانی هەیە (٧١)
لەحزەیەك و لەمحەیێ چاوم بە چاوی ئاكەوێ
کێ دەڵێ وەحشێ غەزالە مەیلی ئینسانی هەیە (٧٢)
تۆ ئەگەر هەستی و لە جێ ڕاوێستی دێو و کافریش (٧٣)
دێن دەڵێن : بەخودا قیامەت ڕاستە هەڵسانی (٧٤) هەیە
فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
ناڵی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکە دێوانی هەیە »(٧٥)

لە گۆشەیەکی تری «ئەدەبیاتی کورد»ا «تێگەیشتنی ڕاستی» هاتۆتە سەر باسی هونەری مستەفا بەگ و دەڵێ : « مستەفا بەگ شاعیرێکی بەلیغی کوردە ، مەتحی ئەمیرزادەیەك دەکا :

---

(٦٩) بە هەڵە (دیاری) چاپکراوە . بۆ ئەم بەیتانەی ناڵی بڕوانە ل ٥٧٢ ـ ٥٧٧ی « دێوانی ناڵی » .

(٧٠) لە هەمان دێواندا : « ... ئێشانی نێشانی هەیە » (ل ٥٧٦) .

(٧١) لە هەمان دێواندا :

« حەیفە قوربان ! ئاخر ئەم نیشانەیی شانی هەیە »
(ل ٥٧٦)

(٧٢) دەربارەی وردکاریێ ناڵی لەم بەیتەیدا بڕوانە : مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٧ .

(٧٣) لە دێوانی ناڵیدا :

« تۆ ئەگەر هەستی ، لە جێ ڕاوەستی ، دێو و کافریش »
(ل ٥٧٧)

(٧٤) لە هەمان دێواندا : « هەستانی » (ل ٥٧٧) .

(٧٥) « تێگەیشتنی ڕاستی » ، ژمارە سێو سێ ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

لەپێش بەیداغی شاهێ یار ئەوا ئەسپی دەتاخێویٚ
بە تیپی غەم ئەڵێن نامەرد ئەسەر دڵ ئەمڕۆ یەلغارە
ئەڵێ ئەسپی فیراق سمکۆڵ ئەکا وا لێڵە بینایيم
ئەڵێ تەپڵی نیفاقیان ژەند کە گوێچکەم پڕ لە هاوارە)(٧٦)

«تێگەیشتنی راستێ» یەکەم سەرچاوەی کوردی‌یە کە وردە دەسکاریٚ ئەدەبی بەراورد (مقارن)ی‌کردووە • زۆر جار بەرهــەمی شــاعیرانی کورد لەگەڵ هێ شاعیرانی‌تری رۆژهەڵات بەراورد دەکا • هەر لەبارەی مستەفــا بەگەوە «تێگەیشتنی راستێ» لە ژمارەیەکی‌تریدا تۆسیویە دەڵێ : «مــستەفا بەگ یەکێکە لە شاعیرانی کورد ، خەڵکی سلێمانی‌یە • لەقەبی (کوردێ)یە و بەعزەن (هیجریٚ) • لەقەبی ئەوەڵی دەلالەت لە قەومی‌یەت پەروەریٚ دەکا • شیعرەکانی زۆر مەحزونانەیە • هەر بەیتێــکی سەرچــاوەیەکی عیشقــە ، مەشرەبی وەکو (فضولیٚ) وایە • ئەوی ئاساری ئەو بخوێنێتەوە دەبێ هــەر

---

(٧٦) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە هەژدە ، ١٢ی مارتی ١٩١٨ . لە چاپی دووەمی ئەو دیوانەی کوردیدا کە موکریانی بلاوی کردۆتەوە ئەم چەند بەیتە وا هاتووە :

صەدای کاروانی فیرقەت دێ دەڵێن سەرقافلەچێ یارە
زڕەی پێشەنگی میحنەت دێ دەڵێن کالای غەمبارە
ترنگەی تەپڵی بازاتلانی چاوەش دەنگی جارچێ دێ
بە تیپی غەم دەڵێن نامەرد ئەسەر دڵ ئەمڕۆ یەلغارە
دەڵێی ئەسپی فیراق سمکۆڵ ئەکا وا لێڵە بینایيم
دەڵێی تەپڵی فیراقیان ژەند کەوا گوێم پڕ لە هاوارە
لەپێش بەیداخی شادیٚ یار ئەوا ئەسپی دەتاخێویٚ
لەسەر تیپی سوپاسالار و هەم پێشەنگ و دونبارە

(بڕوانە : « دیوانی کوردیٚ . مستەفا بەگی صــاحیب قران » ، چاپی دووەمــین ، هــەولێر ، ٢٥٧٢ی کوردیٚ ، ل ١٦) . ئــەوانەی دوای « تێگەیشتنی راستێ » باسی ئەم شیعرەی مــستەفا بەگیان کردووە دەڵێن بۆ قادر ناوێکی وتووە کە دڵی پیا چووە ، گەر وابێ بۆ « ئەمیرزادەیەکی » نەوتووە وەك « تێگەیشتنی راستێ » دەڵێ (بڕوانە : « دیوانی کوردیٚ » ، ل ٦ ــ ٧ ؛ علاءالدین سجادی ، ســەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٣٢٨) .

بگریَ ، پێکەنینی لە فکر دەچێتەوە ، تەماشـــای ئەم دوّ بەیتـــەکەن چەنـــد موحزینـــن :

شەهیدی عیشقم و مەعشوّن و کفنم بوّ مەکەن یاران
گەواهێ حەشرە بوّ دەعوای شەهادەت بەرگی خوێنینم
لە پەردەی تاهیری گەر بێ صەدای یا عاشقی یارم (٧٧)
ئیتر حاجەت نییە بێنن مەلا بوّ وەعز و تەلقینم

ئەویَ ئەم دوّ بەیتە بخوێنێتەوە جوّشی گریانی هەڵـــدەسێ ، چونـــکە سەودای مەحەبەتی لێ هەڵدەقوڵێ ... سەیرکەن فـــیراق و غـــەریبێ چوّن تەصویر دەکا :

وەها سوّتاوم ئەسڵەن تابی فریادم نەما سا دەی
رەفیقان نیوە سوتون ، نامەرد عەرزی هاواریَ
لەژێر باری غەریبێ شانی سەبرم ریشە ئیستاکە
فیراقی یار لەبەر ئاخر شەڕیَ لێم بوّ بە سەرباری (٧٨)

ئەم دوّ بەیتە دەرەجەی تەئسیری لەلای ئەربـــابی زەوق و مـــەوەدەت ئاشکرایە ، ئەما لە نوقتەی نەزەری ئەدەبیاتی کوردەوە قیمەتێکی گەورەی هەیە ، جاریَ ئەمەندە سەلیس و مونسەجیمە ئەڵێی ئاوە دێتە خواریَ ... ماناکەی ئەوەندە وازیح و خوّشە دەستبەجێ زیهن ئیشغال ئەکا ... مستەفا بەگ بەعزەن دەکەوێتە وادیَ وەسفەوە ، ئەما لەم نەسەقە شیعری کەمە :

---

(٧٧) ئەم نیوە بەیتەیان لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهایە :

« بە پەردەی ظاهری گەر بێ صەدای ئەو عاشقی یارەم »

(بڕوانە : «دیوانی کوردیَ ... » ؛ ل ٢٧) .

(٧٨) ئەم بەیتانە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهان :

وەها سوّتاوم ئەسڵەن تابی فریادم نەما سا دەی
رەفیقان نیوە سوّتەن ئێوە نامەرد عەرضە هاواریَ
لەژێر باری خەما وا شانی سەبرم ریشە ئیستاکە
فیراقی یار لەبەر ئاخر شەڕیَ لێم بوّ بە سەرباریَ

(بڕوانە : « دیوانی کوردیَ ... » ؛ ل ٥٣) .

کەوا داری زەر کورتەك کەمەرچین جیبە گولناری
کلاو لار چاو خومار شیرین سوار خاڵ موشکی تاتاری
کەمانی هاتە سەر کێشانی ئەبرۆی تۆ لەپاش چاوت
لە مەستی دەستی وا لەغزی کە کەج هات خەتتی پەرگاری (٧٩)

ئەم دوو بەیتە زۆر نەشئە بەخشە ، زاهیرەن وەسفی ئەمیرزادەیەکە . ئەداکەی چەند موحتەشەمە ، موحیبەت و علویەتی تێدا تێکەڵاو بووە . لە بەیتی ئەوەڵدا هەشت وەسفی کۆکردۆتەوە ، لەگەڵ (ئەوەش) هیچ خەلەلی بە زەوقی ئەدەبی نەداوە . شوبهە نی‌یە کە تەبیعەتێکی خالیس و سافی پێدەوێ . لە بەیتی دووەمدا مانایەکی (وردی) ئەدا کردووە کە هیچ زەوق ئاشنایەکی ئەدەب نی‌یە بە خوێندنی جەزبە نەیگرێ . شاعیرێکی فورس دەڵێ:

بعد چشم تو مصور چو بابرو پرداخت
شد چنان مست که بر روی تو شمشیر کشید

واقیعەن ئەم بەیتە قیمەتێکی ئەدەبی فەوقەلعادەی هەیە ... دەهشەت بە ئینسان ئەدا . (بەڵام) بەیتێکی مستەفا بەگ ، یانی کوردی یاخود هیجری، لەو نازکترە ، چونکە فەنی تەسویر کراوە . ئەم دوو بەیتەی زۆر خۆش و بێ‌باکانە ئەدا دەکا ... :

ئەم خوسرەو خۆیانە کەوا دێتە ئەزارەت
شیرینە لەلام دڵ دەفڕێنێ بە مەهارەت
باکم نی‌یە لەو خەنجەرە کردۆتە بە بەرتا
شمشێری برۆت جەرگی بڕیوم بە ئیشارەت (٨٠)

بەیتی ئەوەڵی ئەمەندە نازکە کە لایقە خەسرەوی پەروێز بۆ شیرینی بخوێنێتەوە و (نەکیسا) و (باربد) ــ دوو موغەنی مەشهوری خەسرەو و

---

(٧٩) بە هەڵە لەبریتی (میسك) (مشك) چاپکراوە . دوا دوو وشە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهان : « ... خەطی پەرگاری » (هەمان سەرچاوە ، ل ٥٦) .

(٨٠) ئەم دوو بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا نین .

شیرێنی ـ نەغمەپەروازێ پێ بکەن • بەشێوەیەکی کوردێ تەواو پێژراوە • بەیتی دووەم شوجاعەتێکی ئەدەبێ تێدا هەیە کە لەگەڵ مەیلێکی موحیبەت تێکەڵاو بووە • ئینسان کە مەصرەعی ئەوەل دەخوێنێ بلندیەك ••• لە خۆیدا دەبینێ ، ئەما کە مەصرەعی دووەم دەخوێنێتەوە خۆی لەناو بەحرێکی موحیبەتدا دەبینێ کە نە ساحیلی بێت و نە پەناه • (سروش) (٨١) کە شاعیرێکی فورسە ئەڵێ :

چه حاجت خنجر فولاد اگر خواهی مرا کشتن
ازان ابروی عاشق کش بکش ام ترلد شمشیری ؟

ئەما ئەگەر ئەم دۆ بەیتە کە مانایان تەقریبەن مساویە بێنیتە تەرازوی حەساسی ئەدەبیات هەڵبەتە بەیتەکەی (کوردێ) گرانتر دەردەچێ • بۆ شاعیرێکی کورد ئەمە کافیە • ئەی ئەم دۆ بەیتە سەیرکەن چەند کوردانەیە:

جانا وەرە ئەم جەژنە بە قوربانی سەرت بم
بۆ تیری قەزای چاوی حەسودان سوپەرت بم

هێن قاڵ و زەعیفم لە هەنیتەی غەمی دوریت
شایستەم ئەمێستاکە کە حەڵقەی کەمەرت بم (٨٢)

لە بەیتی ئەوەڵدا مەتانەتێکی (ئەدەبی) ، (فەساحەتێکی شیعری) هەیە، ئەما بەیتی دووەم لە شیعرە فەوقەلعادەکانە چونکە مانا هەر ئەمەندە دەقیق دەبێ • لەپاشا ئەڵێ :

---

(٨١) مەبەست شەمسولشوعەرا میرزا محەمەد عەلی سرۆشی ئەصفەهانیە کە بە یەکێك لە شاعیرە ناودارەکانی ئێرانی سەدەی نۆزدە دادەنرێ ، سالی ١٨٦٨ عەمری خوای کردووە .

(٨٢) بەیتی دووەم لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهایە :
« وا قاڵ و زەعیفم لە هەتیتەی غەمی دوریت
شایستەیە ئیستاکە کە ئەڵقەی کەمەرت بم »
(ل ٢٢) .

شادن لە تەماشایی روخت (٨٣) مەحرەم و ئەغیار
مروەت نی‌یە تەنها هەر ئەمن دەربەدەرت بم

چەند پاڕانەوەیەکی موحیبەتکارانەیە ، ئەوی دەیخوێنێتەوە بـەزەیی بەم شاعیرە بێچارەیەدا دێتەوە » (٨٤) .

«تێگەیشتنی راستی» لە هەمان وتاردا کە بەشێکی زۆری ژمارەکەی گرتۆتەوە ، جارێکی‌تر بەرز مستەفا بەگی ساحێبقڕان دەنرخێنێ و وەك بەڵگە ئەم شیعرانەی بڵاو کردۆتەوە :

« دەرۆن زامدار و دڵ غەمگینە بۆ تۆ
سەرم گێژە و تەنم بێ‌تینە بۆ تۆ
زمستان مەیل ئەکەی پایز براکەم
بەهاری وەسلی من هاوینە بێ تۆ
نەوا ئەمن بوم بە شاهی جوملە عالەم
توخوا سا کاکە گیان ئەی ژینە بێ تۆ (٨٥)

پێی ناوێ ئەوی زەوقی ئاشنای زمانی کوردی بێ و بتوانێ دەقـایقی ئەدەبیاتی تێ بگا دەزانێ کە ئەم سێ بەیتە بۆ ئەمە ... شاعیرێك بگەیێنێتە ئاسمانی «سەهلی مومتەنیع» کافی‌یە چونکی لەطافەتی زمـانی کوردی بـە

---

(٨٣) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« شادن لە تەماشای نظرت مەحرەم و ئەغیار »
(ل ٢٢) .

(٨٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیستو یەك ، ١٨ی مارتی ١٩١٨ .

(٨٥) جیاوازی‌یەکی زۆر هەیە لەنێوان ئەم بەیتانەی « تێگەیشتنی راستی » و ئەوانەی ناو دیوانە چاپکراوەکەی . لەمیاندا وەهان :
« دەرۆن زامدار و دڵ غەمگینە بێ تۆ
سەرم گێژ و تەنم بێ‌تینە بێ تۆ
زومستان مەیلەکەت پایز براکەم
بەهاری عومر و دین هاوینە بێ تۆ
نەوا من بوم بە شاو سولتان و والی
توخوا سا کاکە گیانە ژینە بێ تۆ »
(ل ٣٩) .

خوێندنەوەی ئەمانە قسێکی ئەمەندە چاکی دەردەکەوێ کە ئینسان سەرمەست و [٨٦] حەیران دەکا ، هەتا ئەتوانین بلێین مەزیەتی زمانی کوردێ تەواو پێ دەردەکەوێ • کورد شاعیری ماهیریان زۆرە ، یەکە یەکە دەیاننوسین و ئاساریان نیشان ئەدەین ، لەگەڵ ئەمە ئیعتراف دەکەین کە ئەم شاعیرە لە هەمویان زیاتر کوردانە و مەحزونانە شیعر ئەڵێ و حەقیقەتەن لە شاعیرە گەورەکانی (کوردە) •

لە خاتیمەی کەلامدا ئەم شیعرە کوردیە خالیسە (بخوێننەوە) چونکە زۆر موافیقی شێوەیە :

بۆم هات سەگی دەرگای و زریقایەوە دەیوت
هەی لێی بگەڕێن بیگرێ ئازاری ئەوابە (٨٧) »

لە دامێنی ئەم وتارە نوسراوە : «دوایێ دێ» بە مەبەستی (ماویەتی)[٨٨] کە ئیستە بەکاردەهێنرێ •

ژمارەی داهاتوی «تێگەیشتنی راستێ» بەشی دووەمی ئەم وتارەی بلاوکردۆتەوە • شایانی باسە «تێگەیشتنی راستێ» لەم ژمارەیەوەی هەوڵی داوە لاپەڕەکانی ئەدەبی کورد بە بارێ سیاسێ رۆژانەوە ببەستێ ، بەلاَم ئەم کارەی هیچ لە بایەخ و سەنگی قورسی بەشی ئەدەبیاتی رۆژنامەکەی کەم نەکردۆتەوە •

لەم بەشەیدا دەربارەی مستەفا بەگی ساحێبقڕان «تێگەیشتنی راستێ» نوسیویە دەڵێ : «لە نوسخەی پێشوودا باسی (مستەفا بەگ) یانی (کوردێ)

(٨٦) بە هەڵە « سرمت » چاپ کراوە .
(٨٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« هات بۆم سەگی دەرگای و زریقایەوە دەیوت
هەر لێی گەڕێ با بیگەزێ ئازاری ئەوابە »

(ل ٤٤) .

(٨٨) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە بیستو یەك ، ١٨ی مارتی ١٩١٨ .

کرا : بەعزێ لە موتەخەیاتی شیعریشی نوسرابو • لەگەڵ ئەمەش تورکەکان (دەستیان) هاویشتبووە شاری سلێمانێ لێیان نەدەترسا ، لەڕقانا لە عەلەیهی تورك و قەومی کورد دەبو ، ئەما بە نەزاکەت ، تەماشای ئەم دوو بەیتە بکەن :

خەبەرێکم بیەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
ڕۆژی ئەمڕۆ کە لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نوری مەهدیێ لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلەبەی ڕۆمە لەبۆ کوشتنی (من کان کفر) » (٨٩)

ئەم چوار بەیتەی «تێگەیشتنی ڕاستی» زۆر لەگەڵ بەیتەکانی ناو دیوانە چاپکراوەکەی جیان • لەمیاندا وان :

«خەبەرێکم بیەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
ڕۆژ کەوا ئەمڕۆ لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نوری مەهدیێ لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلبەیی کوردە لەبۆ کوشتنی (من کان کفر)» (٩٠)

ئەم جیاوازی‌یە کەمێ ڕوون کردنەوەی پێدەوێ • لەوانەیە لە دیوانی دەسنوسی جیای شاعیرەوە هاتبێ ، لەوانەشە بۆ مەبەستێکی سیاسێ لە «تێگەیشتنی ڕاستی»دا گۆڕرابێ . چونکە یەکسەر دوای ئەم بەیتانە نوسیویە دەڵێ :

« هەموو کوردێك دەزانێ کە کورد تورك بە ڕۆم ناو دەبەن ، هەتا ئەمڕۆش لە کوردستان بە تورك ئەڵێن (ڕۆمێ) • سەیری ئەم شاعیرەکەن چۆن بە کینایە (قەومی) کورد دەهێنێتە هەیەجان • تورك چونکی لە غەربی سلێمانی‌یەوە هاتن ئیستیلای ئەوان بە ڕۆژی حەشر تەشبیە دەکا و مەغلوبی‌یەت لایق بە کوردان نابینێ • بە ڕەمز پێیان ئەڵێ خۆ ئێوە کافر نین• تورك جارێ بە ڕۆژ جارێ بە نوری مەهدیێ ناو دەبا ، یەعنی بۆچی وا لاتان

(٨٩) « تێگەیشتنی ڕاستی » ، ژمارە بیست و یەك (دووبارە) ، ٢٥ی مارتی ١٩١٨ .
(٩٠) « دیوانی کوردی » ، ل ١٦ .

گەورە بون ... (دوایی) شوێنەوتێکی عەجایەب دەکات . وەلحاصل ئــەم دۆ بەیتە بەلاغەتێکی چاکی لێ دەدرەوشێتەوە و بۆ وەتەنپەروەری (کوردی) دەلیلێکی گەورەیــە .

(کوردی) شیعری تورکی و عەرەبی و فارسیشی هەیە ، ئەما تورکی و عەرەبییەکەی قیمەتێکی ئەدەبی نییە . تەرکیببەندێکی فارسی هەیە سۆفی مەشرەبــانەیە [91] » .

دوای ئەوە «تێگەیشتنی راســتی» بە کورتی دێتــە ســەر بــاسی سەرگوزەشتەی ژیانی مستەفا بەگی ساحێبقڕان و هەندێ بیری نوێ و شتی نەزانراو دەخاتە بەرچاو کە تا رادەیە جیــاوازن لەگەڵ گێڕانــەوەی باسی ژیانی لەلایەن شــارەزای‌ترەوە ، تایبــەت لەگەڵ ئەوەی خوا لێخۆشبــو موکریانی [92] . «تێگەیشتنی راستی» دەڵێ :

«کوردی ، مستەفا بەگ ، لە بــەگزادەکانی ســلێمانییە . تــاریخی ویلادەت و وەفاتی نەنوسراوە ، ئەما وەکو ئاساری دەفامرێتەوە لە ئەسنای ئیستیلای تورك ژیاوە ، حەفتا هەشتا ساڵ لەمەوپێــش حەیــاتی شــیعری دەستی پێکردووە . ئەم شاعیرە وەکو نەقل دەکرێ عاشــقێکی پاك بووە و مەحبوبەیەکی حەز لێکردووە کە ئەمەندە جوان نەبووە . لــەپاش مودەتێ مەحەبەت تەئسیری تێدەکا و وەك مەجنون دەکەوێتــە دەشــت و کێوی کوردستان و لە ئەترافی سنە و سابلاغ چەند ساڵ روت و پەرێشان دەگەڕێ و (دایم) شیعر دەخوێنێتەوە ، بەعزەن خەڵك لێیان دەبیست و دەیانوسییەوە . شیعری زۆری گوم بووە .

---

(91) دەبێ مەبەستی ئەو شیعرەی بێ کەوا دەست پێ دەکا :
« خۆشم قوربان بە بەندیخانەوو زنجیر و سێدارەت »
(بۆتەواوی بڕوانە : « دیوانی کوردی » ، ل ١٢ ــ ١٣) .

(92) « دیوانی کوردی » ، ل ٤ ــ ٩ . هەروەها بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٣٢٧ ــ ٣٤٠ .

لە زمان جۆششی مەحەبەت تەماشا کەن چی ئەڵێ
ئەم سەرە سەر بۆچە دایم پڕ لە عیشقی یار نەبێ
ئەم دڵە دڵ بۆچی دائیم والەوو غەمبار نەبێ
هەرکەسێ بێتو بڵێ من عاشقم باوەڕ مەکە
تا لەسەر گۆنای نیشانەی جێگە گەستەی مار نەبێ (٩٢)

ئەم دۆ بەیتە پەرێشانێ مەحەبەتی ئەم شاعیرە چەند ساف و راست بەیان (دەکەن) ، ئەوی بیانخوێنێتەوە ئیتر ئیحتیاج ناکا بۆ تەرجەمـەی کوردێ بـگەڕێ .

ئەم غەزەلەی لە هەمو شیعرەکانیتری زیاتر کوردانەیە :

بۆ گەڕانی ئاشی دڵ فرمێسکی چاو آڤ دکەڕە
غەیری هیجران و بەلا ئەسلەن بە من نادا مزە
هەر ئەوەڵ رۆژ بۆی بە تیرئەنداز شوکور پێکات دڵم
دەك فیدای دەست و کەمانت کچەی چاو مامزە
هێند بە جۆش هات خوێنی مەزلومان لە موژگانی سیات
ئەسپەکەت دوێنی سپێ بۆ ئەمڕۆ رەنگی قرمزە
وەزنی ضەربی پەنجەت ئەمڕۆ صەرفی رۆی جانانە کرد
ئەی موعەللیم بۆچ کرت کرد هەی لە جەرگت چێ چزە

---

(٩٢) جیاوازییەکی زۆر لەنێوان ئەم بەیتانەی « تێکەیشـتنی راسـتێ » و ئەوانەی ناو دێوانە چاپکراوەکەی هەیە . تێوە بەیتی یەکەم لەمیاندا نییە. ئەوانیتری بـەمجۆرەن :

« ئەو سەرە سەر بۆچی دائم پڕ لە عیشقی یار نەبێ
ئەو دڵە دڵ بۆچی دائم عاجز و خەمبار نەبێ
هەرکەسێ بێت و بڵێ من عاشقم باوەڕ مەکە
تا بە پەیکانی موژەی مەحبوبەکەی زامار نەبێ »

(ل ٥٢) .

سنگ بە ناری سینە جەرگم بۆی کەباب کرد ئەو ئەلێ
(کوردیێ) زۆر چاکە کەبابت ئاخ چ فایدە بۆکرە (٩٤) » (٩٥) .

لە ژمارە بیستیدا «تێگەیشتنی راستی» وتارێکی گەورە و گرنــگی دەربارەی ئەدەبی کورد بلاوکردۆتــەوە و تێیدا هــەوڵی‌داوە بە بەڵــگە و بەراوردەوە بەرزیێ ئەو ئەدەبە بخاتە بەرچاو . ئەمەیــان یــەکەم وتــاری درێژییە دەربارەی ئەدەبی کورد ، لەوە دەکا کورتە باســە ئەدەبیەــەکانی پێشتوی بــە دلی خوێنەر بوبێ . دوور نی‌یــە ئەم وتارەیان مێجەر ســۆن نوسییێتی ، جۆری قسە و شــێوازی دارشــتنی وا دەڵێن . لەو وتــارەیدا

(٩٤) دیســان جیاوازیێ زۆر لەنێو ئــەم بەیتانەی « تێگەیشتنی راستیێ » و ئەوانەی ناو دێوانە چاپکراوەکەیدا هەیە . جیاوازیێ ســەرنج راکێشــەر لەنێو وشەی (کچەی) نــاو « تێگەیشتنی راستیێ » و (کوژەی) نــاو دێوانەکەدایە کە بــەم جۆرەی خوارەوەیە :

« بۆ گەڕانی ئاشی دڵ فرمێسکی چاو آڤ دەنگەزە
غەیری هیجران و بەلا ئەصلەن بە من نادا مەزە
هێند بەتاو هات خوێنی کوژراوان لە موژگانی سیات
ئەسپەکەی جاران سپیێ بۆ ئیستەکە رەنگی قرمزە
هەر لەویێ رۆژ بۆیە تیرئەنداز شوکور پێکات دلم
ئەی فیدای دەست و کەمانت بم کوژەی چاو مامزە

وەزنی ضەربی پەنجەت ئەمڕۆ صەرفی رۆی جانانە کرد
ئەی موعەللیم بۆ کڕت کرد دەك لە جەرگت چیێ کرە

دڵ لەنێو زامی فیراقی بووە کەباب و ئەو دەڵێ
کوردیێ زۆر چاکە کەبابت ئاخ چ فایدە بۆکرە »

(ل ٤٨).

(٩٥) « تێگەیشتنی راستیێ » ، ژمارە بیــــتو یەك (دوبارە) ، ٢٥ی مارتی ١٩١٨ . ئەو هەمو بابەخەی « تێگەیشتنی راستیێ » بە بەرهەم و ژیانی مستەفا بەگی ساحێبقڕانی داوە قسەکانی شــێخ رەزا دێنەوە یاد کە وتویە : « ... ئەگەر هەمو بوێژانی پێشومان زیندو ببونایەوە هەر یەکەی رۆژیێ جارێــکم دیدەنیێ دەکردن ، بــەڵام کوردیێ رۆژی پێنج جاران » (بڕوانە : « دێوانی کوردیێ » ، ل ٨) .

«تێگەیشتنی راستی» نوسیویە دەڵێ :

«عولەمای ئەوروپا و حەتا تورك دەیانوت کە ئەکراد ئەدەبیاتی نییە • ئەما ئێمە لەو رۆژنامە (کوردییانەی) کە لەمەوپێش نەشر (کران) [٩٦] ئیسپاتمان کرد کورد ئەدەبیاتێکی نازك و رەنگین و شیرینیان و خصوصەن لە شیعردا دەستێکیان هەیە • ئەوی واقیفی حاڵی کوردستان بێ دەزانێ کە زمانی کوردێ چەند شێوەیەکی جوێ جوێی هەیە ، ئەما وەکو عەرەبێکی بەغدا چۆن زمانی هەمو عەرەبەکانیتر دەزانێ سلێمانییەکیش (واتە یەکێکی دانیشتوی سلێمانی وەك ئەو عەرەبە ــ ك• م•) هەمو زمانی کوردەکانیتر تێدەگا • لە هەمو شێوەکاندا شیعری تەڕ و خۆش بێژراوە :

١ ــ شێوەی سنە :

وا لە سەربانی عەمارەت نیشتگە وەك بازی تۆڕ
من دەیێژم بێرە ئەگرە ، دەڵێ لاچۆ هەتیم
، من نەوەی خاصان و ئەم کرمانج بێئەسڵ و نەسەو
گیانی خان باوا بە مردن بچمە ڕێ ئەم شۆنە تێم (٩٧)

سا نایێ نەیێ ، سا موطریب دەفێ
فەزای پەنجەکەت لە گیانم کەفێ (٩٨)

٢ ــ شێوەی (زەنگەنە) و عەشایری ئەو (تەرەفە) :

ئەدەبیاتی ئەم شێوەیە زۆر واسیعە • گەلێ (حیکایەتی خەیالی و تاریخی) پێ نەظم کراوە • «شیرین و فەرهاد» و «بارام و گوڵ ئەندام» و «هەفت لەشکر» و «ئەرچە و شێرۆ» لەو جوملەیەن • ئەمانە زۆر عالێ تەسویر کراون •

جەنابی مەولەوی (ابن هانی) ئەم شێوەیەیە • تەماشای ئەم دو بەیتەی کەن :

---

(٩٦) مەبەستییە بڵێ لە ژمارەکانی پێشوی « تێگەیشتنی راستی »دا .
(٩٧) و (٩٨) دیارە فولکلۆرن .

بالآ خانەی چەم دیوانخانەی تۆن
پا نەخای چە گل ئەستانەکەی تۆن

تکەش عاجز کەرد خەیالت تیشـــدا
جارێ ئەی عەزیز پا نیۆ پێشـــدا

پۆست تەپڵ گوش نەم کیشا کەم کەم
ئەی سەرمو سەرن دۆربینەکەی چەم

مەولەوی ــ مەعدۆمی

٢ ــ شێوەی سلێمـانی :

لەبەر ئەمە کە سلێمانی تا ئەم ئاخری‌یە مەرکەزی حکومەتی بابان بـو بـالطبع زمانی کوردی گەلێ ئەلفازی لە عەرەبی و فارسی وەرگرت [٩٩] و زمانێکی سیاسی و ئەدەبی هێنـایە ناو وەسەطی کوردستـانی تـابیعی ئەم شێوەیە • زمانی کوردی شێوەی زۆرە . جەنوبی کوردستان کە لوڕستانە و شیمالی کە ئەنادۆلی شەرقی‌یە شێوەیان جوێیە • ئێمە لێرە مەقصودمان ئەمە نی‌یە کە زمانی کوردی تەدقیق بکەین . ئەما دەمانەوێ نیشـانی بدەین کە ئەکراد ئەدەبیاتێکی رەنگینیان هەیە • نالی تابیع بەشێوەی سلێمانی شیعری وتووە ، ئەم زاتە (موتەنەبی) ئەکرادە ، ئاساری نازك و شیرینە ، شـیعری مەوزون و مەعنادارە . ئەم چەند شیعرە لە موتەخەباتی ئەبیاتی ئەوە :

هەر پەرچەم و پێشانی‌یە فیکری شەو و رۆژم
هەر گەردەن و زولفە ئەمەلی دوور و درێژم (١٠٠)

(٩٩) نایەوێ باســی زمانی تورکی بکا . چونـکە بەلایەوە زمانی رۆمی‌یانە و ئەوانیش دوژمنی ئینگلیزن . ئەم خستنە پشتگوێ‌یەی زمانی تورکی لێرەدا زیاتر لە کاری سۆن دەکا کە ، وەك وتمان ؛ لەوانەیە ئەم وتارە ئـەو نوسـیبێتی .

(١٠٠) جیاوازی لەگەڵ دیوانەکەی نی‌یە (بڕوانە « دیوانی نالی » ، ل ٢٧٧) .

بۆ ماچی دەمت رەنگە لە عیشوەی خەمی ئەبرۆت
جۆیایی بەقا خۆی لە دەم تێغی فەنادا (١٠١)

★ ★ ★

دەستم کە بە صەد وەعدە لە صەد لاوە (١٠٢) شکاوە
جەبری نی‌یە ئەم کەسرە هەتا نەیخەیە ئەستۆ

★ ★ ★

هەناسەم زولفەکەی لاداو مەیلێکی نەکرد چاوی
نەسیم ئەنگوت و شەو رابورد و نەرگس هەر لە خەودایە (١٠٣)

★ ★ ★

گۆشەگیرم لە برۆت و موتەوەححیش لە موژەت
رۆح شیرینە لە تیر و لە قولابی نادەم (١٠٤)

★ ★ ★

پێم ئەڵێن خێڵ و هەردوو چاوی شەرم دەکا
خێل و قیچە یا تەرازۆی نازی نەختێ سەر دەکا(١٠٥))) (١٠٦)

دوای نالی «تێگەیشتنی راستی» لە بەشی «ئەدەبیاتی کورد»ا باسی

---

(١٠١) لــە دیوانەکەیدا :
« بۆ ماچی دەمی رەنگە لە عیشوەی خەمی ئەبرۆی
جۆیایی بەقا خۆی لە دەمی تیغی فەنا دا »
(ل ٨٦) .

(١٠٢) لە دیوانەکەیدا : « ... لە صەد جێگە » (ل ٣٨٥) .
(١٠٣) جیاوازی لەگەڵ دیوانەکەی نی‌یە (بڕوانە ل ٥٥٩) .
(١٠٤) لــە دیوانەکەیدا :
« گۆشەگیرم لە برۆت و ، موتەوەححیش لە موژەت
رۆحی شیرینم ئەبەر شیر و قولابی نادەم »
(ل ٣٠٧) .

(١٠٥) لــە دیوانەکەیدا :
« پێم دەڵێن : مەحبوبە خێل و قیچە ، مەیلی شەرم دەکا
خێل و قیچە یا تەرازۆی نازی نەختێ سەر دەکا ؟ »
(ل ١٠٨) .

(١٠٦) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیســت ، ١١ی مارتی ١٩١٨ . دوو جار و لە دوو ژمارەی یەک لەدوای یەکدا ئەم وتارە وەک خۆی چاپکراوە .

حەریقی کردووە و دەڵێ : « حـەریق شـاعیرێکی نوکتەسـەنجی کوردە ، شیعری تەڕ و خۆشە ، ئەم غەزەلە هینی ئەوە :

هەمو کەس با بزانێ من کە سەودای زوڵفی دۆتانم (١٠٧)
لە خانەی کوڵمدا کوڵم لە دەوری شای ڕوخت ماتم (١٠٨)
ئەگەرچی ساکینی موڵکی عەجەمم بۆم دوور لە ڕۆم کەوتم
لە سایەی پەرچەمی تۆوە رەئیسی موڵکی شاماتم
موتالای حاشیەی زوڵفت لەسەر صەفحەی خەتت صەعبە
بەوەم چا بۆ بە مندالی لە دەرسی عیشق راهاتم (١٠٩)
نەوای نالەی حەزینم راستە وەک قافلەی حیجازی دێ
وەرە سەر نالەیی پڕ تەرزشی شۆرزی مەقاماتم (١١٠)
دڵم هەروەک رەعیییەت خۆشنشینی موڵکی ئەعزاتە
لە هەرچێ دادەنیشی لێی گەڕێ قوربانی بالاتم
موریدی خانەقا بوم موددەتێ ئەمما بحمد الله
ئەمیستاکە لەبەر چاوت شەراب خۆری خەراباتم (١١١)

---

(١٠٧) لە زۆر شوێن جیاوازێ لەنێو ئەم بەیتانەی « تێکەیشتنی راستێ » و ئەوانەی ناو هەردو چاپی دێوانەکەی حەریقدا هەیە (بڕوانە : «دێوانی حـەریق » ، لـە بلاوکراوەکانی مەحمود خاکێ ، کەرکوک ، ١٩٦٩ ، ل ٢٩ ـ ٣٠) .

(١٠٨) لـە دێوانەکەیدا :
« لە خانەی کوکدا گوڵم بە فەرزی شای و رخت ماتم »
(ل ٢٩) .

(١٠٩) لـە دێوانەکەیدا :
« موتالای حاشیەی زوڵفی سەری سەفحەی روخی سەعبە
لەبۆم چا بۆ بە مندالی لە دەرسی عەشقا راهاتم »
(ل ٢٩) .

(١١٠) لـە دێوانەکەیدا :
« وەرە سەر سەیری بەزم و سۆزش و شۆری مەقاماتم »
(ل ٢٩) .

(١١١) لـە دێوانەکەیدا :
« بە یادی مەدرەسەی عیشقت گەلێ عیلمم کەسب کردن
ئەمێستاکە لەبەر چاوت شەراب خۆری خەراباتم »
(ل ٣٠) .

کوا پارچەی غەزەل دەبڕێ (حەریق) ئەمڕۆ لە دیوانت
ئەڵێی هەر چاوەڕێی دەستەی خەیاتەی زولفی دۆ تاتم(١١٢))(١١٣)

دوای نالی و حەریق و کوردی « تێگەیشتنی راستی » لە گۆشـەی « ئەدەبیاتی کورد » دێتە سەر باسی شاعیرێکی ناوداری ترمان کە ئەویش (سالم) ە و هەمو ئەو بەشەی ژمارە بیستو دوی بۆ باسی ژیان و نمونەی بەرهەمی تەرخان کردووە . دەربارەی سالم « تێگەیشتنی راستی » دەڵێ :

« عەبدوڕڕەحمان بەگ سالم ... شاعیرێکی نوکتەپەروەری کوردە ، لەقەبی (سالم)ە موعاسیری نالی بو . ئەم زاتە هەرچەند کە خزمی مستەفا بەگە ئەما وەك ئەو شاعیرێکی عاشق نیە ، رەند مەشرەبە ، لا ئوبالیە ، شیعرەکانی زەریفانەیە ، مەیلی هەجوی زۆرە ... زۆر میللەت پەروەر بو ، لە عەلەیهی تورکان دەدوا ، حەتا لە جەوابی قەسیدەیەکی نالی ، ئەوی لە مەککەوە بۆ سلێمانی ناردبو ، سالم ئەڵێ :

رومی ئەمندە شومە لە شەخسیش ئەدا زەرەر

سالم شیعری (حافظی) تەلمیع دەکرد ، یانی تێوەی ئەوەڵی بە کوردی دەوت و لەگەڵ تێوە فارسیەکەی‌تر رێکی‌دەخست . تەماشای بەیتی ئاتی بکەن :

نەصیحەت بگرە گوێ جانا لەلایان زۆر بە تەعظیمە
جوانان سعادتمەند پند پیر دانارا (١١٤)

---

(١١٢) لـە دیوانەکەیدا :
« کەوای پارچە غەزەل دەبڕێ (حەریق) ئەمڕۆ لە دیوانت
ئەڵێ هەر چاوەڕێی دەستە خەیاتەی زولفی تاتانم »
(ل ٣٠) .

(١١٣) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە نۆزدە ، ٥ی مارتی ١٩١٨ .

(١١٤) وەك بەیتی ناو دیوانە چاپکراوەکەیەتی (بڕوانە : کوردی مەریوانی ، دیوانی سالم ، بەغدا ، ١٩٣٣ ، ل ٤) .

دڵا هەرچی بڵێ ناصیح لە چاك و خراپ بەجێی بێنە
کە سالك بی خبر نبود ز راه و رسم منزلها (١١٥)

سالم لەگەڵ (میرزا محەمەد سەراج) کە ئەویش لە شــوعەرای کوردە موشاعەرەیەکی رەندانەی هەیە ، سالم بەو ئەڵێ :

میرزا محەمەد لێم لاوە ، دەستی من و دامانت (١١٦)
جوستەن بکەم ئەشکێنم وەك نەی هەمو ئێسقانت (١١٧)
من بازم و تۆ قازی مەقرێنە بە دەورمدا
با حەملە نەکەم گێر کەم چنگێ لــە چیکلدانت (١١٨)
بۆ من قەڵەمە نیزە ، بۆ تۆ سوپەرە دەســتگا
بۆ تەجرەبە با لێدەم یەك حەربە لە قەڵخانت (١١٩)

میرزا محەمەدیش جوابێکی رەندانەی ئەداتەوە ، ئــەما مەعەلئەسەف هەر بەیتێکی لە خاترمانا ماوە (کە) ئەڵێ :

---

(١١٥) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« دلا هەرچی بڵێ ناصیح لە نیك و بەد بەجێی بێنە
کە سالك بیخبر نبود ز راه و رسم منزلها »
(ل ١٢) .

(١١٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا ئەم نیوە بەیتانە لە شوێنی تردا یــەك تەواو دەکەن . لەودا بەمجۆرەیە :
« میرزا وەرە لێم لادە دەستی من و دامانت »
(ل ٢٢) .

(١١٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« جستێ کەم و بشکێنم وەك نەی هەمو ئێسقانت »
(ل ٢٢) .

(١١٨) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« تۆ قازو ئەمن شــاهێن مەقرێنە بە دەورمدا
نەك حەملە بەر گێر کەم چنگێ لە چیقلدانت »
(ل ٢٢) .

(١١٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« بۆ من قەڵەمە نیزە و بۆ تۆ سوپەرە دەزگا
بۆ تەجرەبە با لێدەم یەك ضەربە لە قەڵغانت »
(ل ٢٢) .

شیعرم هەمو رەنگینە وەك نەقشی تکلتوی زین
بیژی درەوشی منت نەدیوە (١٢٠) بە نیمانت

سالم وەکو وتمان شیعرەکانی هەمو رەندانەیە ، جۆشێکی عیشقی تێدا نی‌یە ، ئەما چونکی طەبایعی موختەلیفە لەلای بەعزێ کەس شیعرەکانی سالم مەوقعێکی هەیە ، ئەشعاری (وەسفی) زۆر خۆشە • ئەم غەزەلــە (١٢١) لــە چاکترین ئەبیاتی ئەوە :

لە نوری لامیعی تەشتیکی راگرت و وتی رۆمە
بە دۆشا نەژدەهای پڕنیشی راکیشا وتی مۆمە
وتم تەنها منم پابەندی عیشقی تۆ وتی شێتی
هەزارانێکی وەك تۆ بەستەی زنجیری گیسۆمە
وتم تەنها منم کوژراوی عیشقی تۆ وتی لاچۆ
هەزارانێکی وەك تۆ کوشتەیی شمشێری ئەبرومە
وتم تاکەی لە خوانی وەسلی تۆ نەومید و بێ‌بەش بم
وتی مردوت مرێ عاشق بەدایم زار و مەحرومە
وتم (سالم) دزێ دەستی بلندکرد ئاینەی راگرت
وتی ئێشکچی ئەم بلغە دایم خالی هێندومە

حەقیقەتەن ئەوی تەماشای ئەم غەزەلە بە دیققەت بکا دەبینێ کە سەراپا زەرافەتی لێ دەبارێ • دەرەجەی رەندێ سالمی بەئاسانی لێ دەفامرێتەوە •

سالم لە هەجودا مەهارەتێکی تەواوی هەیە ، ئەمــا چونــکە موافیقی مەسلەکی رۆژنامەکەمان نی‌یــە لە دەرجی ســەرفی نەزەرمان کرد (١٢٢) • ئەوی دەیەوێ بیخوێنێتەوە دەتوانێ دەست خۆی بخا چونکی دیوانی ئــەم شاعیرە لە کوردستانا زۆرە » (١٢٣) •

«تێگەیشتنی راستێ» لە هەمو شاعیرە ناودارەکانی کورد زیاتر بایەخی

(١٢٠) بە هەڵە « من نت دیوە » چاپکراوە .
(١٢١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا نی‌یــە .
(١٢٢) بەداخەوە « لە دەرجی ســەرفی نەزەریان کرد » ، ئەگینا لەوانــەبو زانیاریمان دەربارەی سالم دەوڵەمەندتر کا .
(١٢٣) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە بیستو دۆ ، ١ی نیسانی ١٩١٨ .

بە بەرهەمی هونەریی حاجی قادری کۆیی داوە . چەند گۆشەیەکی «ئەدەبیاتی کورد»ی ژمارەکانی بۆ ئەو تەرخان کردووە . جگە لەوە زۆر جار « تێگەیشتنی راستی» وتارە سیاسی و مێژوویەکانی خۆی بە شیعری ماناداری حاجی رازاندۆتەوە . بەمجۆرە گەر باسی سالی وەفاتەکەی لە رۆژنامەی «کوردستان»دا بخەینە لاوە «تێگەیشتنی راستی» دەبێتە یەکەم چاپەمەنیی کوردیی کە حاجی قادری بە خوێنەری کورد ناساندووە و دروست بەرهەمەکانی هەڵسەنگاندووە . لە گۆشەی « ئەدەبیاتی کورد »ی ژمارە بیستو سێیدا « تێگەیشتنی راستی » دەربارەی حاجی نوسیویە دەڵێ :

« حاجی قادر لە شاعیرە موجەدیدەکانی کوردە ، خەڵکی کۆیەیە ، شیعرەکانی تەڕ و خۆشە ، رەندانەیە . زۆرترینی شیعری ئیجتیماعی‌یە . لە رۆژنامەکانی ئایندەدا [١٢٤] لە ئاساری ئەوی بەفیکرماڤا بێ [١٢٥] دەرجی دەکەین ... لێرەدا غەزەلێکی (؟) [١٢٦] موهیمی تاریخی و ئیجتیماعی (ئەو ـ ك. م.) دەنوسین . ئەڵێ :

ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانێ
موعەیەن دایکی ... بابی ... (١٢٧)

---

(١٢٤) دیارە مەبەستی‌یە بڵێ : « لە ژمارە داهاتووەکانی تێگەیشتنی راستیدا ... » .

(١٢٥) ئەمەی کە دەڵێ « ئەوی بە فکرمانا بێ دەرجی دەکەین » بەڵگەیەکی ترە کە ئەو کەسەی « تێگەیشتنی راستی » و گۆشەی ئەدەبیاتەکەی دەردەکرد تەواو شارەزای کورد و شاعیرانی کوردستان بو ، بەرادەیە وا بێ‌دەچێ بەرهەمی ئەو شاعیرانەی لەبەربوبێ .

(١٢٦) ئەم پرسەکە لەلایەن ئێمەوە دانراوە .

(١٢٧) تەواوی ئەم نیوە بەیتە وایە : « موعەیەن دایکی حیزە و بابی زانێ » . لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « موحەققەق ... » (بڕوانە : « دیوانی حاجی قادری کۆیی » ، گرد و کۆ و پەخشکار گیویی موکریانی ، چاپی سێیەمین ، هەولێر ، ١٩٦٩ ، ل ٧١) .

صەلاحەددین و نورەددینی کوردی
عەزیزانی جەزیر و مۆش و وانی (١٢٨)
موەططەل و ئەردەشێر و دەیسەمی شێر
قوباد و بـاز و مێری ئـەردەڵانی (١٢٩)
نەمانـە پاکیان کوردن نیهایـەت
لەبـەر بێدەفتەری و نوسـینەڤانی (١٣٠)
کتێب و دەفتـەر و تـاریخ و کاغەز
بـە کوردی گەر بنوسـرایە زوبانی (١٣١)
مـەلاو شـێخ و مێر و پادیشـاهان
هەتا مەحشـەر دەما نام و نیشـانی (١٣٢) » (١٣٣)

لە ژمارەی داهاتویدا و لە هەمان گۆشـەیدا «تێگەیشـتنی راسـتی» جارێکیتر هاتۆتەوە سەر باسی حاجی قادری کۆیی و دەڵێ :

---

(١٢٨) ئەم بەیتەی پەڕاندووە :
وەرە با بۆت بکەم باسی نیهانی
تەفەننون خۆشە گەر چاکی بزانی

(١٢٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« موەططەل ئەردەشێری دیسـمی شـێر
قوباد و باز و مێری ئـەردەڵانی »

(ل ٧١) .

(١٣٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« لەبەر بێدەفتەری ون بون و فانی »

(ل ٧١) .

(١٣١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« بە کوردی گەر بنوسـرایە زمانی »

(ل ٧١) .

(١٣٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« مەلا و زاناوو مێر و پادیشاهان
هەتا مەحشـەر دەما نـاو و نیشانی »

(ل ٧١) .

(١٣٣) « تێگەیشـتنی راسـتی » ، ژمارە بیسـتو سێ ، ٨ی نیسـانی ١٩١٨ . ئەو شیعرەی حاجی زۆر لەوە زیاترە ، بەڵام « تێگەیشتنی راستی » زۆر جار تەنها چەند نمونەیەکی هەڵدەبژارد و بڵاوی دەکردەوە .

« حاجی قادر وتمان شاعیرێکی بێ‌نەظیری کوردە ، شــیعرەکانی زۆر موتەجەدیدانەیە خۆی (غایەت) میللەت پەروەرە • وەك شاعیرەکانی‌تر بــە زوڵف و (خاڵەوە) خۆی خەرتك نەکردووە ؛ هەر لەگەڵ ئیجتیماعیاتی قەومی کورد حەیاتی شیعری رابواردووە • تەماشای ئەم مەنزومەیە بکەن چەنــد تەنقیدکارانە و ئیجتیمــاعیانەیە :

تا یــەك نەکەون قەبیلی ئەکراد (١٣٤)
هەروا دەبنە خەرابە ئاباد
ئەنواعی میلەل لە گەورەو بچــوك (١٣٥)
خەملێوە مەمالیکی وەکو بــوك
یەك بەرگن و یەك زبان (١٣٦) و یەك رەنگ
بێ‌غەیبەت و عەیب و عار و بێ‌دەنگ
هەر کوردان ئەگەرچی پاکی مەردن
پامالی زەمانــە قەتلی (١٣٧) کردن (١٣٨)
هەر مانەوە بێ‌نەواو مــەزلوم
وەك بوومی خەرابە زاری مەشئوم
گەر باعیسی ئەمە دەپرسی کامە
شەرتێکە کە بۆ هەمو تەمامە
ئــەو شــەرتە بە کوللی ئیتیفاقە
گەر مەرعەش و وانــە گەر عــیراقە

---

(١٣٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« تا ریك نەکەون قەبیلی ئــەکراد »

(ل ٩٦) .

(١٣٥) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« ئەنواعی میلەل بــە گەورەوو چوك »

(ل ٩٦) .

(١٣٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « زمان » (ل ٩٦) .

(١٣٧) بــە هەڵە « متل » چاپکراوە .

(١٣٨) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« هەر کوردن ئەگەرچی پاکی مەردن
پامالی زەمانــە مەحوی کردن »

(ل ٩٦) .

صەد شـێخ و مەلا و ئەمیر و خانی
بـۆ لەزەتی عەیشی زیندەگانی (١٣٩)
لەولاوە ئەوان بـە حیلەبازی (١٤٠)
لەملاوە ئەمـان بە تەقلەبـازی

قوڕیان بـە هەمو وڵاتەوەدا
تا موڵك و رەعیـەت پاکی فەوتـا

یەکیان ئەمی تۆ دەیکەی نەیـانکرد
غەمیان نـەبو کورد ئەگەر هەمو مرد » (١٤١)

هەر یەکـەر دوای ئەم بەیتـانە «تێگەیشتنی راسـتی» ئەم چـەند بەیتەی تری حاجی قادری کۆیی لە گۆشـەی ئەدەبیـاتی هەمـان ژمـارەیدا بڵاوکردۆتەوە :

« حاجی سا بەسیـە صەد هەزار دەفعە (١٤٢)
پێم گوتی ئەم قسـانە بێنـەفعە

رۆژی ئەوەڵ لە بەندەوو ئازاد
خزمەتی خەڵقە قیـــمەتی نەگراد (١٤٣)

باوکە هەر چۆنی ئەڵێی ئەتۆ وایـە
ظەن دەکەم ئەم قسـانە خۆڕایە (١٤٤)

---

(١٣٩) تا ئێرە جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ دیوانە چاپکراوەکەی نییە شـایانی باس بێ .

(١٤٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « ... بە حیلەسـازی » (ل٩٦) .

(١٤١) لەم شـیعرەی حاجی «تێگەیشـتنی راسـتی» تەنها ئەم بەیتەی پەڕاندووە :

دونیا بە تڕان دەخۆن و دەیدەن
هەرچۆنی مەرامیانە دەیکەن

(١٤٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« بەسە (حاجی) دۆ سەد هەزار دەفعە »

(ل ٩٣) .

(١٤٣) ئەم بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا نییە .

(١٤٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« باوکە هەرچۆنی تۆ دەڵێی وایە
تێدەگەم ئـەم قسـانە خۆڕایە »

(ل ٩٣) .

فوزی کام جی بکەم بەسەر خوٚما
ئەمە لێم بوٚتە عادەت و سەودا (١٤٥)
بە قسەی چاکە دەستیان دەگرم
تەرکی ناکەم بە لوٚمە تا دەمرم (١٤٦) »

ئینجا «تێگەیشتنی راستی» بەمجوٚرە شیعرەکانی حاجی قادر و مەبەستەکانی دەنرخێنێ کە بوٚ سەردەمی خوٚی بوٚچوٚنێکی ورد و شایانە : «ئەگەر کوردێکی عاقڵ بە دیقەت تەماشای ئەم دوٚ مەنزوٚمەی حاجی قادر بکا هیچ وەختێك لە یاریەدانی قەومی پاش ناکەوێ ٠ ئەگەر کوردان هیمەتیان بکردایە تا ئەمڕوٚ هەم نوسینێکی چاك هەم خەتێکی چاکیان دەبوو (تاریخ) و ئەحوالی مەشاهیریان بە زمانی کوردێ دەنوسرا ٠ ئەمەمان هەیە کە جوانانی ئازاد و قەوم پەروەری کورد لە موستەقبەلێکی نزیکدا بوٚ بلندێ قەومی خوٚیان سەعی بکەن ، چونکی قەومێك کە تاریخ و ئەدەبیاتی تەدوین نەکرابێ قیمەتێکی ئیجتیماعی و سیاسی نابێ ٠ ئەم مەسەلانەش هەر ئەحراری قەوم دەتوانن سەعی بوٚ بکەن ٠ ئەوی دەماغی بە جەزری مەنفعەت و بە خزمەتکاری ئەم و ئەو راهاتبێ و حەیاتی خوٚی لە ژوٚر حەیاتی قەومی خوٚی راگرتبێ ئەم نەوعە ئیشە (گەورە و) عالی جەنابانەی لەدەس نایە ٠ حاجی قادر کورد بوٚ ئیتیفاق دەعوەت دەکا ٠ لە هەمو شتێکدا تەئسیساتی ئیجتیماعی لازمە ئەویش تاریخ و ئەدەبیاتە ، سیاسەت لەپاش ئەمانە دەست پێ دەکا » (١٤٧) ٠

دیسان «تێگەیشتنی راستی» بێ دواخستن لە ژمارەی داهاتویدا دێتەوە سەر باسی حاجی قادری کوٚیی و ئەمجاریان دەرحەق بەو نوسیوە دەڵێ :

---

(١٤٥) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« ئەمە لێم بوٚتە عیللەتی سەودا »
(ل ٩٣) ٠

(١٤٦) بە هەڵە (مردم) چاپکراوە ٠

(١٤٧) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیست و چوار ، ١٥ی نیسانی ١٩١٨ ٠

« لەمەو پێش چەند مەنزومەیەکی حاجی قادری (کۆیی) کە لە ئەفازیلی موتەئەخیرینی شوعەرای کوردە نەشر کرا . لـەلامان موحەققە کە ئـەم ستیمایە ... جوانانی ئەدەب شوناسی کوردی هێناوەتە شەوق ، چونکە ئەم شـاعیرە جەلایەکی‌تری بە ئەدەبیـاتی کورد داوە . شـیعرەکانی (لەگەڵ) شیعری قودەما فەرقی زۆرە ، هەر بەیتێکی عالەمێکی [١٤٨] ئیجتیمـاعات و ئیسلاحە . ئەمڕۆ مەنزومەیەکی زۆر عالی نەشر دەکەین و ئەمەلـان هەیە کە زەوقی ئاشنایانی ئەدەب بە دیقەتێکی تەواو (بیخوێننەوە) :

سـلام الله منی کل یوم (١٤٩)
لە ئەصحابانی صاحیب غیرەت و دین
لـە بێ‌عاری هەموویان کەوتە یادم (١٥٠)
رمۆزی ئیتیفاق و ئیتیحادم (١٥١)
لەبەر دووری لە ئەقران و لـە ئەمثال
لە کوردانم ئەپرسی ضـەربولئەمثال
لەبۆ ئەم یەك دوو ئەشعاری رەش و رووت
هەتا پەیمانی رۆحم (١٥٢) گەییە سەر لـوت
دەفەرموێ ئەم عەزابە (١٥٣) بۆچ دەکێشی
چ مەلزومە ئەگەر چاوت نەیێشی
قوزی کوێ کەم بەسەر خۆما لە غوربەت (١٥٤)
خەموم نایە لـە داخی موڵك و میللەت

---

(١٤٨) لە رۆژنامەکەدا « عمانیکی » چاپکراوە .
(١٤٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« سلام الله علیکوم کل یوم »
(ل ١١٣) .
(١٥٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « ... کەوتنە یادم » (ل ١١٣) .
(١٥١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« بە رەمزی ئیتیفاق و ئیتیحادم »
(ل ١١٣) .
(١٥٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « گیانم » (ل ١١٣) .
(١٥٣) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « عەزابەی » (ل ١١٣) .
(١٥٤) بـە هەڵە (غیرت) چاپکراوە .

ئەگەر وەك من خەبەردار بێ لە دەوڵەت
لە حەیفان خۆت دەخنکێنی بە بێ پەت (١٥٥)
چوار ملیۆنە کوردستان نفوسی
بە قسەی ئەهلی تەخمین کە نوسی (١٥٦)
هەمویان شێری بێشەن حاتەمی جۆد
لە شـــەڕدا کێوی جودی و بەحری مەحدوۆد (١٥٧)
وەلاکین فائیدەی چی هەرج و مەرجن
لە دەعوادا لەگەڵ یــەکتر بــە مەرجن
لە گوێی گا نوستون هەرچەندە شێرن
وەکو کەرویشکی چاو ئازا و کوێرن (١٥٨)
ئەوی ئەعلایە دەســـتەی هەر شکارە (١٥٩)
ئەوی ئەدنـــایە بەستەی زولفی یــارە
ئەوی ئازایە شەهنامە دەخوێنێ
ئەوی (١٦٠) مسکینە گەنم و جۆ(١٦١) دەچێنێ

---

(١٥٥) ئەم بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا بە کۆ « جمع » هاتووە :
« ئەگەر وەك من خەبەردار بن لە دەوڵەت
لە حەیفان خۆ دەخنکێنن بە بێ پــەت »
(ل ١١٣) .

(١٥٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« دوازدە ملیۆنە کورد نفوســـی
بە قسەی ئەهلی تەخمینێ کە نوسی »
(ل ١١٣) .
دیارە ئەوەی «تێکەیشتنی راستی» بۆ ســەردەمی حاجی قادر راستترە .

(١٥٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« لە شەڕدا کێوی (جۆد) و بەحری مەحدوۆد »
(ل ١١٣) .

(١٥٨) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« وەکو کەرویشکی چاو راماو کوێرن »
(ل ١١٤) .

(١٥٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« ئەوێ ئەعلایە سەردەستەی شکارە »
(ل ١١٤) .

(١٦٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « ئەمەی » (ل ١١٤) .

(١٦١) بــە هەڵە (خود) چاپکراوە .

نەمانە بێشـــعوور و گێژ و وێژن
موطیعی لوتیخۆر و (١٦٢) هەرزەبێژن

سەیرکەن ئەم شاعیرە عالی جەنابە چل پەنجا ساڵ لەمەوپێش (چۆن ــ ك٠ م٠) بە حیـــیاتی ئیجتیماعی‌یە موتەحەسسیس بووەو لە عالەمی شـــیعردا بەسەر هەمو شاعیرەکانی (تردا ــ ك٠ م٠) فائیق بووە چونــکە لە حەیــاتی نەزمدا ئینقیلابێکی گەورەی ٠٠٠ کردووە ٠ ئەوی تەماشای ئەم مەنزومەیـــە بکا بێ‌ئیختیار مەغلوبی حیـــیاتی قەومی و وەتەنی دەبێ » ٠

لێرەدا «تێگەیشتنی راستی» بیرێکی سەرنج‌راکێش دەخاتە بەر چـــاو کە دەڵێ : «ئەگەر حەقیقەت مولاحەزە بکرێ دەبینرێ کە شوعەرای کورد بەعزێکیان لەگەڵ تورك و عەرەب و فورســـەکان ، بەلکو لەپێـــش ئەوان سالیکی تەرزی تازەی شیعر بون و شیعریان تێکەڵاوی ئەحوالی (ئیجتیماعی) کردووە چونکە (شاعیرانی) پێشوی کورد وەکو شاعیری کۆنی ئـــەقوامی سائیرە بەحـــیان لە مەی و مەحبوب و زوڵف و خاڵ دەکرد ، ئەمـــا حـــاجی قادری (کۆیی) ئەم تەرزەی گۆڕی و شیعری تێکەڵاوی ئیجتیماعیات کرد و لەم مەسلەکەدا بە موئەسیس حساب کرا ٠ هیچ شوبهـــە نی‌یە کە جوانـــانی موستەقبەلی کورد حاجی قادر موقابیلی کەمال بەگی (١٦٣) تورك و ئەمسالی دەگرن و بە موهەیجی حیـــیاتی وەتەنی و قەومی دەزانن ٠٠٠» (١٦٤) ٠

دوای حەوت ژمارە «تێگەیشتنی راستی» جـــارێکی‌تر دێتەوە ســـەر باسی بەرهەمەکانی حاجی قـــادری کۆیی ٠ بە قســـەکانی ئەمجـــارەیدا وا دەردەکەوێ خوێنەرانی رۆژنامەکە بایەخیان بەو باسانە دابێ کە لەسەر حاجی

---

(١٦٢) مفتەخۆر .
(١٦٣) دەبێ مەبەســتی نامیق کەمال (١٨٤٠ ــ ١٨٨٨) بێ کـــە نوســـەر و نیشتمانپەروەرێـــکی ناودار و دوربین و نوێخوازی تـــورك بوو کاری کردۆتە سەر زۆر کەس لە نوسەرانی رۆژهەڵات .
(١٦٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیستو پێنج ، ٢٢ی نیـــسانی ١٩١٨ .

بلاوی دەکردنەوە . لە ژمارە سێو دوێدا «تێگەیشتنی راستی» نوسیویە دەلێ :

« لە چەند نوسخەی لەمەوپێش ئەم قەسیدە غەزایەی حاجی قادری کۆیمان دەرج کردبو . . . بۆ (باقیەکەی) ئەربابی فیکری ئەدەبی ئینتیزاریان دەکرد ، لەبەر ئەمە ئەمجارە ستونی جەریدەکەمانی پێ تەزیین کرد . ئەوی تەماشای ئەم قەسیدەیە(١٦٥) بکا حەقیقەتەن حەیرانی زەکای ئەو داهیەی کوردە دەبێ . هیچ شوبهە نیەە کە حاجی قادر یەکە عالمی ئیجتیماعی کوردە:

کەسێکی وا نەبو هەستێتە سەر پێ
بزانێ چۆن هەموکەس کەوتە سەر رێ (١٦٦)
بکا سەیری جەریدە و حالی میللەت
کتێبی تازەو تاریخی دەولەت
بزانێ چ قەوماوە لە ئەتراف
سەراپا ناگرە ئەتراف و ئەکناف
ئەگەر کارێك ئەکەن لەمبەینەدا زۆ
مەمالیك (١٦٧) کاتێکی زانیت لەدەس چۆ
گەمی صەحراو دەریا دێتە جولان
بە غەیری پێکەوە (١٦٨) فەوجی سواران
« بتر خانی » (١٦٩) بەسەر ناچێ لەملوپاش
لە هەرلاوە دەتان هاڕن وەکو ئاش

---

(١٦٥) دوابەشی ئەو شیعرەیە کە نیوەی یەکەمی لە گۆشەی ئەدەبیاتی ژمارە بیستو پێنجدا بلاوکراوەتەوە .

(١٦٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« کوڕێکی وا نیە هەستێتە سەر پێ
بزانێ خەلکی چۆن کەوتونە سەر پێ »

(ل ١١٤) .

(١٦٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « ولاتت . . . » (ل ١١٤) .

(١٦٨) بە هەلە (پێکەرە) چاپکراوە .

(١٦٩) واچاپکراوە . لە دیوانەکەیدا :

« بەدرخانی و لەسەرچێ لەمەوپاش »

(ل ١١٥) . بەلام ئەمیشیان لەگەل نیوە بەیتی دووەمدا ناگونجێ .

لەژێر پێیدا دەچن حەیف و مەخابن (١٧٠)
گەدا بن ، دوژمنتان شا بن (١٧١)

لە هەر وەقتێ یەکێکی بێتە هاوار
لە جوتیار و شوان و ئەهلی بازاڕ (١٧٢)

وەکو بیسـتومە بۆ دەفعی مەصـایب
ئەمە تەدبیری کورت و فیکری صائیب (١٧٣)

لە دەشت و دێ و ویلایەت ببنە ئەحباب (١٧٤)
وەکو شەخسێکی واحید بن لە هەر باب

---

(١٧٠) بەهەڵە « تغابن » چاپکراوە .

(١٧١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« لە ژێر پێیدا دەچن حەیف و موخابین
گەدا بن ئێوە دوژمنتان بە شـا بن »

(ل ١١٥) .

دوابەدوای ئەمە لە شـیعرەکەی حاجی قادردا دوو بەیتی‌تر هـەیە کە « تێگەیشـتنی راسـتی » بڵاوی نەکردوونەوە ، دەبێ لـەبەر ئەوە بێ کە لەوێدا ناوی (رۆمی) خراوەتە تەنیشت ناوی رووس و تایبەت ئینگلیز . بەیتەکان لە دیوانە چاپکراوەکەیدا بەمجۆرەن :

« بە غەیری رۆمی و ئینگلیز و رووسی
بێحەددە دەوڵەتان ناویان بنوسی
لەجێی خۆیان هەڵستاون بە غیرەت
لە دونیا ناوی خۆیان ناوە دەوڵەت »

(ل ١١٥) .

(١٧٢) ئەم بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەی حاجیدا نی‌یە .

(١٧٣) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« وەکو بیستومە بۆ دەفعی مصائیب
ئەمەی تەگبیر کرد ئەو فیکر صاحب »

(ل ١١٥) .

(١٧٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« هەمو گەورەی ویلایەت ببنە ئەحباب »

(ل ١١٦) .

له بۆتان بابیان سەرحەدی ڕێ (١٧٥)
له ئەولاتر وەها تۆش ببته سەر ڕێ (١٧٦)
ئو ببته یەك له تەعلیم و لــه نوستێن
جل و بەرگ و زوبان و خەت و ئایێن (١٧٧) ، (١٧٨) »

له دواگۆشەی «ئەدەبیاتی کورد» «تێگەیشتنی ڕاستێ» دیــان دوور و درێژ دێتەوه سەر باسی حاجێ قادری کۆیێ و ئەمجاریان دەڵێ :

«... چەند نوسخەیەکی ڕۆژنامەکەمان به ئاساری نەفیسەی حــاجێ قادری کۆیێ (ڕازاندەوه) • هیــچ شوبهــه نیی‌ه که منــەوەرینی کورد له ئەدیاتی ... گەلێ مەسرور دەبن ، لەبەرئەمه له هەرکوێ چاومان به بەیتێکی ئەو بکەوێ به کەمالی ئیفتیخار دەرج و عەرزی ئەنزاری کوردی دەکەین • تەماشای ئەم چەند بەیته مەعناداره کەن :

هەر کورده له بەینی کوللی میللەت
بێبەهره له خوێندن و کیتابەت (١٧٩)
بێگانه به تەرجومەی زوبانی (١٨٠)
ئەســراری کتێبی خەلکی زانی

---

(١٧٥) وەها چاپ کراوه .
(١٧٦) له دیوانه چاپکراوەکەیدا ئەم بەیته وای لێ کراوه :
« لەمەولا گشتیان با بێنه ســەر وەی
له بۆتان و بەیات تا ســەرحەدی ڕەی »
(ل ١١٦) .
(١٧٧) له دیوانه چاپکراوەکەیدا :
« هەمویان بێنه یەك تەعلیم و نوستێن
وه یەك بەرگ و زمان و ڕەسم و ئایێن »
(ل ١١٦) .
(١٧٨) « تێگەیشتنی ڕاستێ » ، ژماره سێو دوو - ١٠ی حوزەیرانی ١٩١٨ .
(١٧٩) به هەڵه (کتاب) چاپ کراوه .
(١٨٠) له دیوانه چاپکراوەکەیدا :
« بێگانه له تەرجومەی زمانی »
(ل ١٣٥) .

یەکسەر عولەما درشت و وردی
ناخوێننەوە دوو حەرفی کوردی (١٨١)
صاحیبی کتێب (١٨٢) و پەیامە هەرکەس
ئێمە نەبێ بۆینە قەومی چەرکەس (١٨٣)
کاکە ئێمە مونمینین نە رۆسین
بۆچ کفرە زبانمان بنوسین (١٨٤)

... ئەم شاعیرە ئیجتیماعیە هەرچیە موتەعەلیق بە قەومیەت و وەتەنیەت بێ ئەزمەن بەیانی کردووە . حەقیقەتەن کوردەکان تا ئیمڕۆ نوسینێکیان بۆ خۆیان نەهێنایە ناوەوە و موحتاجی خەڵق بون ، حەتا کیتابەتی زمانی خۆیان تەرك کردووە ، بە لوغەت و خەتی فارسی مەرام پێك (دێنن).. ئەمە بۆ قەومێك زۆر عەیبە . ئەمڕۆ موافیقی لیسانی کوردی نەختێ حروف و تەلەفوز ئیسلاح بکرێ ئیملا و ئینشایەکی کوردی زۆر چاك پەیدا دەبێ کە (الی الابد) سەرمایەی فەخری کوردان دەبێ ... قەومێك دەبێ دائیمەن بۆ مانەوەی عادەت و قیافەت و زمان سەعی بکا تا رێ و شوێنی ون نەبێ [١٨٥] » [١٨٦] .

---

(١٨١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« نەیخوێندووە هیچ دوو حەرفی کوردی »
(ل ١٣٥) .

(١٨٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا « کوتوب » نوسراوە
(ل ١٣٥) .

(١٨٣) بە هەڵە (حرکس) چاپکراوە .

(١٨٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« خۆ مؤمینین ئێمە و نە رۆسین
بۆچ کفرە زمانمان بنوسین »
(ل ١٣٥) .

(١٨٥) ئەم قسانە دیسان بەڵگەی بایەخدانی « تێگەیشتنی راستی »ن بە زمانی کوردی و هەوڵدانی بۆ دارشتنی رێنوسێکی لەبار بۆی (بڕوانە یەکەم باسی ئەم بەشە : (« تێگەیشتنی راستی » و زمانی کوردی) .

(١٨٦) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سێو سێ ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

دوابەدوای ئەم قسانەی لە ناخی دڵێکی دڵسۆزەوە هەڵقوڵاون و بە نیازی چەسپکردنیان لە دەرونی خوێنەری کوردا «تێگەیشتنی راستی» چەند بەیتێکی‌تری حاجی دەخاتە بەرچاو کە لەگەڵ مەبەستی نوسەر تەواو دەگونجێن :

« میللەتی بێ‌کتێب و بێ‌نوسین
غەیری کوردان نیەیە لە رۆی زەمین
جەنگەی ئێرە باوجۆدی کەرن (١٨٧)
هەروەکو دۆمی ئێمە دەربەدەرن
لێوە عاقلترن بە صەد مەنصەب
کوڕی خۆیان دەنێرنە مەکتەب (١٨٨)
ئیستەکێ کوردەکانی کوردستان (١٨٩)
هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
ئەم هەتیوانەی مەکتەبی یەکسەر
کوردەکان بار دەکەن وەکو ما ...(١٩٠)
وادیارە هەتاکو دونیا بێ
کوردەکان حالیان دەبێ وابێ » (١٩١)

دوای ئەمە «تێگەیشتنی راستی» دەڵێ : «حاجی لێرەدا زمانێکی چەند شەدید ئیستیمال دەکا • ئەوی تەماشای ئەم چەند بەیتە بکا و چاك ماناکەی

---

(١٨٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« چینگەنەی ئێرە باوەجودی کەرن »
(ل ١٣٦) .

(١٨٨) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« هەتیوی خۆ دەنێرنە مەکتەب »
(ل ١٣٦) .

(١٨٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« ئیستێکە ئامیرانی کوردستان »
(ل ١٣٦) .

(١٩٠) تەواوی ئەم نیوە بەیتە وایە :
« کوردەکان بار دەکەن وەکو ماکەر »
(ل ١٣٦) .

(١٩١) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سێو سێ ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

تێ بگا دەزانێ ئەم پیاوە ئیجتیماعی یە چەند جگەری بۆ قەومی سوتاوە ، حەتا بەعزەن لە رقانا جوێنیان پێ ئەدا ، وەلحاصل حاجی قادری کۆیی لەناو شوعەرای (کوردستاندا) بێ ئەمسالە » (١٩٢) .

«تێگەیشتنی راستی» بە رادەیەکی لە حاجی و نالی کەمتر باسی ژمارەیە شاعیری ناوداری تری کوردی کردووە . لە گۆشەی ئەدەبیاتی یەکێ لە ژمارەکانی ، «تێگەیشتنی راستی» کورتە باسێکی دەربارەی غەریق و مەحوی بلاو کردۆتەوە . دەربارەی یەکەمیان نوسیویە دەڵێ : «غەریق یەکێکە لە شوعەرای موتەئەخیرینی کورد . هەرچەندە شیعری زۆر نەزم نەکردووە ، ئەما تەبیعەتێکی (ناسکی) هەیە . ئەو چەند بەیتە کە هێناویتە قەڵەم لەناو کوردانا زۆر مەشهورە ، حەتا بەستەبێژەکان (دایم) بەگۆرانی دەیڵێن . ئەم غەزەلەی لە چاکترین ئەبیاتی ئەوە :

لەسەر صەفحەی لەتیفی رووت جەوابێکە لە هەرلایی
شکستەی خەتی دوو نەبرووت خەمی زولفی چلیپایی
بنازم شۆرشی حوسن و نیزامی تیپی موژگانت
لەبۆ تەسخیری مولکی دڵ عەجەب شایستە پاشایی
لە هەرلا مووددەعی گەر تیرەبارانی غەریقی کەن
لەپێناوی دەنێم صەد جانی شیرینم لە هەر لایی » (١٩٣)

دوابەدوای ئەمە « تێگەیشتنی راستی » یەکسەر دێتە سەر باسی مەحوی و دەڵێ : «مەشوی یاخود مەحوی شاعیرێکی گەورەی کوردە ، هەتا چەند ساڵ لەمەوپێش لە حالی حەیاتدا بو . رەونەقێکی تەواوی بە شیعری کوردی دا . لە (ا) تا (ی) دیوانێکی تەرتیم کردووە . لە شیعرێدا دائیمەن لوغەتی کوردی لە لوغاتی تر تەجرید دەکا . غایەت نوکتە پەروەرە . ئەم چەند بەیتە هینی ئەوە :

---

(١٩٢) « تێگەیشتنی راستی » ، هەمان ژمارە .
(١٩٣) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سیو دو ، ١٠ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

ئەرێ دڵ بێ شەرابی لەعلی گوڵ رەنگت لە گوڵ چیبکا
کە جیلوەی گوڵ لە گوڵشەندا نەبێ بولبول لە چڵ چیبکا
بای غەم گەر رەقیبانت بسوتێنێ ئەی گوڵی رەعنا
مەڕەنجە تو خودا ، ئاگر لە ئاقاری چقڵ چیبکا
لە عوششاق و رەقیب ئەو شۆخە چاوی لوتفی وەرگێڕا
کە ئاهو ئادەمێ یا سەگ ببینێ غەیری سڵ چیبکا
فەلەك هەرگا کەسێکی هەڵبڕێ وەقتی هیلاکەتیە
کە سەر بۆ گەینە پەت بێ پێ لە کورسی‌و ئەسکەمل چیبکا
لە هەر جێگا هەڵێ خورشیدی حوسنی مەهروان (مەحوی)
ئەگەر عەقلی ببێ لەو جێیە ئاونگی عەقڵ چیبکا » (١٩٤)

لە ژمارە سێو چوارەوە ئیتر گۆشەی «ئەدەبیاتی کورد» لە «تێگەیشتنی راستی»دا نەماوە • وادیارە زۆر بونی هەواڵەکانی شەڕ (تایبەت لە مەیدانی عیراق و فەلەستین و سوریە) و نزیك‌بونەوەی کۆتایی شەڕ بونە هۆی ئەم وەستانە ، چونکە زوربەی هەرە زۆری ژمارەکانی‌تری «تێگەیشتنی راستی» تەنها بۆ باسی شەڕ و پێشکەوتنی لەشکری ئینگلیز تەرخان کراون • رێشی تێدەچێ ئینگلیز ویستبێتیان وریابونەوەی کورد و بزواندنی هەستی نەتەوەیی لە سنورێکی تەسك تێنەپەڕێ و چالاکی شوکرتلفەضلی‌یان لەم مەیدانەدا بە زۆر دیبێ بۆیە وا لەپڕ ئەو گۆشەیەیان وەستاند • هەر چۆن بێ ئەو چەند گۆشە ئەدەبی‌یەی «تێگەیشتنی راستی» کارێکی پڕ کەڵکی ئەوتۆیە کە سەنگی رۆژنامەکەی لە هەمو روویەکەوە زۆر پێ بەرز بۆتەوە• بایەخ دانی «تێگەیشتنی راستی» بە مێژوی کورد ئەوکارەی ئەوەندەی‌تر پارسەنگ کردووە •

« تێگەیشتنی راستی » و مێژوی کورد :

رۆژنامە و گۆڤار یەکێ لە سەرچاوە گرنگ و رەسەنەکانی توێژینەوەی مێژوی نوێ و هاوچەرخی گەلانن • هەن «ئەرکی رۆژنامەنوس» لەگەڵ

---

(١٩٤) « تێگەیشتنی راستی » ، هەمان ژمارە .

«ئەرکی مێژوتوس» جیا ناکەنەوە و دەڵێن «هەردوکیان وەك یەك دەبێ بەر لە هەموشت عەودالی راستێ بن» و ئەو «راستی‌یە وەك خۆی بخەنە بەردەمی خوێنــەر » (١٩٥) .

نەك هەر رۆژنامەنوسێ نوێ بەڵکو هەمانکات ئەو بەرهەمە زوانەش کە تارادەیە لە رۆژنامەیان دەکرد دەچنە خانەی سەرچاوەی مێژوی رەسەنەوە. ژمارە پارێزراوەکانی ئەو «روداوی رۆژانە»یەی یولیۆس قەیسەر کاتی خۆی دەریدەکردن (١٩٦) دەمێکە بونەتە ســەرچاوەی رەســەن و بــایەخدار بۆ توژینەوەی گەلێ روی گرنگ و نەزانراوی مێژوی کۆنی رۆما .

بایەخی رۆژنامەنوسێ نوێ وەك سەرچاوەی مێژوی لەوەش زیاترە . دەمێکە رۆژنامە و گۆڤار بونەتە سەرچاوەی پێویستی توژینەوەی ئالوگۆڕی ئابوری و کۆمەلایەتی و بەرەوپێشچونی بزوتنەوەی رونــاکبیری گەلان . مەرجی گرنگی ئەمە لەوەدایە کە چەند رۆژنامەنوس لایەنگر بێ ئینجا ناتوانێ هەمو راستێ بشارێتەوە . مێژونوسی ورد دەتوانێ لە هەزار کەلەبەرەوە بە یاریدەی رۆژنامە و گۆڤار بگاتە ئەو راستی‌یانەی مەبەستی‌یە . بێ‌گومــان ئەو ١٣٥٠ رۆژنامەیەی سالانی شۆرشی فەرەنسە دەرچون (١٩٧) گەورەترین سەرچاوەی رونکردنەوەی بەسەرهاتی مێژوی ئەو سەردەمە هەرە گرنگەی فەرەنسە پێك‌دێنن .

لە سەرەتای پەیدابونی‌یەوە رۆژنامەنوسێ کوردی بەپێی توانا بایــەخی داوە بە مێژوی کورد . «کوردستان»ی یەکەم رۆژنامە لە چەند ژمارەیەکیدا

---

(١٩٥) بڕوانە :
F. Williams, Press, Parliament and People, London — Toronto, 1946, P. 139.

(١٩٦) دەربارەی بڕوانە بەشی یەکەمی ئەم کتێبە .

(١٩٧) لە ماوەی یازدە سالی یەکەمی شۆڕشی فەرەنســەدا (١٧٨٩ — ١٨٠٠) ١٣٥٠ رۆژنامەی فەرەنســێ دەرچو .

باسی سەلاحەددین و میرانی جزیر و بەدرخان پاشای گەورەی کردووە[198]. «کوردستان» بۆخۆی سەرچاوەیەکی یەکجار گرنگە بۆ شیکردنەوەی زۆر رووی ژیانی سیاسی و روناکبیری کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا[199] . «ژین»ی ئەستەمۆل چەند وتارێکی دەربارەی مێژووی کوردستان و شوێنەواری کۆنی و بابان[200] و مەولانا خالید و سەرداری تر بلاوکردۆتەوە . جگە لەوە «ژین» بۆ خۆی سەرچاوەیەکی رەسەنە بۆ باسی چالاکی دەستەی روناکبیری کورد[201] . رۆژنامە و گۆڤارەکانی مەهابادیش زۆر بایەخیان دەدا بە بلاوکردنەوەی باس و وتاری مێژوویی . لە دیوی ناوەوەی بەرگی یەکەمی ژمارە یەکی «کوردستان»ی مەهاباد نوسراوە :

«کوردستان گۆوارێکی ئەدەبی ـ تاریخی ـ کۆمەلایەتی .. مانگی کوردییە . یەکەمین ئارمانی بژار و ژیانەوەی زمان و ئەدەبیاتی کوردییە و ... بۆ ژیانەوەی [202] ئاساری زانایانی کورد تەقەلا دەدا ، لەبەرئەوە تکا لە خوێندەوارانی خۆشەویست دەکەین هەرکەس بەیت و

---

(198) « کوردستان » وتارێکی بە کوردی و بە تورکی دەربارەی بەسەرهاتی ژیان و خەباتی بەدرخان پاشا بلاوکردۆتەوە (بڕوانە : « کوردستان » ، ژمارە سیازدە ، ٢٠ی (ذی القعدە)ی ١٣١٦ ، ل ٢ ــ ٤) ؛ ژمارە چواردە ، ٩ی (ذی الحجە)ی ١٣١٦ ، ل ٢ ــ ٤) .

(199) زانیاری زۆر گرنگ دەربارەی مێژووی کوردستان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سولتان عەبدولحەمید لە رۆژنامەی « کوردستان »دا هەیە و گەلێکیان دەتوانن یاریدەی مێژوونوس بدەن بۆ تێگەشتنی چەند مەسەلەیەکی مێژوویی گرنگی وەك باسی پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن و سوارەی حەمیدی بەجۆرێکی باشتر .

(200) « ژین »ی ئەستەمۆل زنجیرەیە وتاری دەربارەی بابانەکان بلاوکردۆتەوە کە مامۆستا عەبدولعەزیز یامولکی نوسیونی .

(201) بۆنمونە « ژین » پرۆگرامی رێکخراوە سیاسییەکانی کوردستانی ئەو سەردەمەی بلاوکردۆتەوە کە لە نرخاندن نایەن .

(202) دەقی ئەم رستەیە واچاپکراوە : «بۆ ژیانەوە نێو ئاساری زانایانی کورد » .

حیکایەت و سەرگوزشتەی پیاوێکی مەزن یا عەشیرەتێکی کوردی لەکن بێ و یان نوسراوێکی [٢٠٣] لەلا بێ یا لەبەر بێ ، کوردیێ ، فارسیێ ، عەرەبیێ ، مادامێك هێ زانایانی کورد بێ و لەچاپ نەدرابێ بۆمان بنێرن کە بە یارمەتی خودا لە چاپی بدەین تا [٢٠٤] بەسەرهاتی رۆژگار لە نێوی نەبا » [٢٠٥] .

جێگەی خۆیەتی باسی ئەوەش بکەین کە سەرەتای سالی ١٩٣٨ مامۆستا سالح قەفتان گۆڤارێکی نێو مانگی «ئەدەبی ــ مێژوویی» لە شاری سلێمانی بە ناوی «زانستی»یەوە دەرکرد .

دیارە توانای لێکۆڵینەوەی زانستیانەی مێژووی کورد ئەو سەردەمە کەم بو ، بۆیە زۆرجار هەڵە و لێکدانەوەی ناڕاست دەکەونە بەرچاو [٢٠٦] .

بە هەرجۆر مێژوو شوێنی دیاری لە رۆژنامەنوسی کوردیدا هەبو . ئەم لایەنە لە «تێگەیشتنی راستی»دا باش رەنگی داوەتەوە . لەمەدا شارەزایی زۆری مێجەر سۆن [٢٠٧] و بەرادەیەکی کەمتر شوکرتلفەضلی دەوری دیاری بینیوە . شایانی باسە «تێگەیشتنی راستی» زوربەی باسە مێژوییەکانی وەك سەروتار بلاو دەکردەوە .

پێویستە بەر لە هەمو شت سەرنج بۆئەوە راکێشین کە «تێگەیشتنی راستی» یەکەم سەرچاوەی کوردییە هەولیداوە باسی رەگەزی کورد

(٢٠٣) مەبەستی دەستوسی کۆنە .
(٢٠٤) لە ئەسلدا (کە) چاپکراوە .
(٢٠٥) «کوردستان» ، ژمارە یەك ، ٦ی دیسامبری ١٩٤٥ ، بەرگی ناوەوەی .
(٢٠٦) بۆنمونە بڕوانە ئەو لێکدانەوە سەیرەی « پێشکەوتن » دەربارەی رەگەزی کورد بلاوی کردۆتەوە (« پێشکەوتن » ، ژمارە بیستوچوار ، ٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠) .
(٢٠٧) سۆن تەواو شارەزای مێژووی کورد بو . شایانی باسە مامۆستا ئەمین زەکی بۆ باسی نەژادی کورد کەلکی لە نوسینەکانی سۆن وەرگرتووە (بڕوانە : محمد امین زکی ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، ص ١٠٨ ــ ١١٢) .

بەشێوەیەکی زانستی دروست بکا و دیسان یەکەم سەرچاوەی کوردی یە پەیوەندی میدیا و کوردی خستوتە بەرچاو . لە ژمارە یازدەیدا «تێگەیشتنی راستی» وتارێکی بە ناوی «قەومی کورد»ەوە بلاوکردۆتەوە تێیدا دەڵێ :

« قەومی کورد لە شوعبەی ئاری یە و لە فیرقەی زەندی یە . (زەندی) عیبارەتە لە کورد و فورس و ئەفغان و ئەرمەن و بلوج . ئەم پێنج قەومە هەم دراوسێی یەکن هەم زۆر لەگەڵ یەکتری ئیختیلاطیان کردووە ، لەبەر ئەمە (زمان و عاداتیان) زۆر موشابیهی یەکە و عەلاوەی ئەمە ئەم قەومانە خالیس نەمان ، وەکو لەگەڵ یەك تێکەڵ بون لەگەڵ شوعبەی (سامی و مەغۆلی)ش دیسان تێکەلی یان هەیە . ئەما هەر (قەومە) زمان و جێی خۆی موحافەزە کردووە ... کورد قیسمێکی گەورەی مەملەکەتی ئاشور و میدیا و ئیسلام ئیشغال دەکەن و لە زەمانێکی زۆر پێشووەوە هەر لەو جێیانە بون و هیچ قەومێك تەواو زەفەری پێ نەبردون . لە تاریخی قەدیم ئەوروپایێکان کردۆخی (کاردۆخی ــ ك.م.)یان پێ ئەڵێن و لە تاریخی تازە کە نەتیجەی تەحقیقاتێکی چاکە هەندێ لە عولەما کۆشی (کاشی ــ ك.م.) و هەندێکیش ئاردۆهی (کاردۆخی ــ ك.م.)یان ناو دەنێن ... » [٢٠٨] .

« تێگەیشتنی راستی » لە ژمارە دوازدەیدا جارێکی‌تر دێتەوە سەر باسی نەژادی کورد . لە سەروتاری ئەم ژمارەیەیدا « تاریخی قەومی کورد و ئاساری عەتیقە ــ عەتیکە » دەڵێ : «تاریخی پێشوی قەومی کورد وەك گەلێ ئەقوامی‌تر هێشتا تەواو کەسبی وزوحی نەکردووە و لە بەینی عولەمای ئاساری عەتیقە ــ عەتیکە و (نوسەرانی) تاریخی قەدیم دەرحەق بە ئەسلی (کورد ــ ك.م.) کەم و زۆر ئیختیلاف هەیە . ئەما ئەکەری یەت لەسەر ئەمەیە کە کورد قەومێکی ئاری یە . بۆ تاریخی قەدیمی ئەقوام جاران هەر

---

(٢٠٨) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە یازدە ، ٥ی شوباتی ١٩١٨ .

تەورات بەدەستەوە هەبو ، موئەریخەکان هەمو لەو دەرحەق بە ئەقوامی قەدیمە مەعلوماتیان وەردەگرت • تەبیعی بەوندە ئیش پێك نەدەهات ، گەلێ خەیالات و خەرافاتیشیان تێکەڵ دەکرد، لەبەر ئەمە بە حەقیقەتی ئەقوامی پێشو گەیشتن موشکیلە بو • لەم ئاخری‌یە عولەمای ئاسار هاتنە پێشێ و جێی مەملەکەتە کۆنەکانیان هەڵکۆڵی ، بەرد و دیوار و صورەتی نوسراویان هێنایەدەرێ کە هەمو بە (خەتی) قەدیمەی میماری و ئەنواعی‌تر ئەحوالی ئەقوامی پێشویان بەیانکرد • لەگەڵ ئەم خەتانە زۆر خەریك بون ، حەرفەکانیان خوێندەوە و ••• سەرلەنوێ دەستیانکرد بە تاریخی ئەقوام » (٢٠٩) •

دوای ئەم پێشەکی‌یە «تێگەیشتنی راستی» دێتە سەر باسی شوێنەوارە کۆنەکانی ئاشور و بابل و ئەو بەڵگە مێژوییانەی تیایاندا دۆزراونەوە و دەڵێ هەندێکیان پەیوەندی کورد بە کاشی و ئیلامەوە نیشان دەدەن و مانی کورد بەرامبەر بە نەمانی گەلی دێرینی وەك ئاشور و ئەکەد و کلدان و ئیلام بە بەڵگەیەکی مێژویی مانادار دادەنێ •

لە مەیدانی مێژودا «تێگەیشتنی راستی» دەیتوانی باش رابوردو لەگەڵ کاری سیاسی رۆژانە پێکەوە ببەستێ • بۆ ئەو مەبەستەی زۆر جار لە تێوەی دووەمی وتارە مێژوییەکانیدا دێتە سەر باسی سیاسەت • لە بەشی دووەمی ئەو وتارەیدا کە بە ناوی «قەومی کورد»ەوە بلاوی کردۆتەوە « تێگەیشتنی راستی » دەڵێ :

« لەم تەفسیلاتە وادەردەکەوێ کە کورد قەومێکە دائیمەن ئیسپاتی مەوجودی‌یەتی کردووە و ناوی لە تەواریخی عالەمدا هەیە • حەیف نی‌یە ئەم ••• قەومە ئازایە لەناو ئەقوامی تازە خۆی پیشان نەدا • ئەمڕۆ زەمانێکە

---

(٢٠٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە دوازدە ، ٩ی شوباتی ١٩١٨ .

که هەمو ئەقوام داوای حەقی خۆیان دەکەن • بۆچی کوردیش لە هەمو جێ جەمعیاتی عیلمیەیە تەئسیس و تاریخی ئەدەبیاتی خۆیان تەدوین نەکەن ، لەگەڵ ئەمە کە تاریخێکی موحتەشەم و ئەدەبیاتێکی موتەزەمیـان هـەیە • کورد ئەگەر خۆیـان بۆ خۆیان سـەعی نەکەن کەس بەفریـادیان ناگا • گەورە گەورەکانی ئەکراد دەبێ بۆ تەرەقیِ ئەوان فکر (بکەنەوە) و هەرچی لازمـە بەجێبێنن • ئینگلیز کە قەومێکی عادلن هەڵبەتە سەعـادەتی کوردیشـان دەوێ • ئیستیناد بە تورك کردن خەتایەکی گەوزەیە ...» [٢١٠] •

جێگەی خۆیەتی بۆ ئەمباسە نمونەیەکیتریش بخەینە بەرچـاو • ئـەم نمونەیەیان بریتییە لە باسێ دەربارەی سەلاحەددینی ئەیوبی کە «تێگەیشتنی راستی» وەك سەروتاری ژمارە هەشتی بڵاوی کردۆتـەوە و نـاوی نـاوە «سوڵتان سەلاحەددین و تورکەکان» • «تێگەیشتنی راستی» لەو وتارەیدا دەڵێ :

« سوڵتان سەلاحەددین بە تەواتورێ کە موقەیەدی یەقینە ، بە ئەخباری تاریخی کە جێی باوەڕ بێ یەکە پادشای کوردە•کوردان تا ئەمڕۆ پیاوێکیتری وایان پێ نەگەیاندووە ، رەنگە پێشی نەگەیێنن • بۆیە ئەڵێین رەنگە و ناڵێین موحەقەقە چونکی عەقڵ رۆژبەرۆژ لە تەرەقیدایە و قەومییەت هەتا دێ لـە تەکامولدایە ، مومکینە ... قەومی کورد لە زەمانێکی ئایندەدا بە عیـلم و مەعریفەت خۆی ئارایش بدا و بە ئیرادە و حەزم سەر بەرز بکاتەوە و یـەك لەپاش یەك هەزاران سەلاحەددینی ئەیوبی بهێنێتـە ناو • بـەڵێ سـەعی ئینـان کێویش لە بن دەردەهێنێ • ئیستا با واز لەم (باسە) بێنین ، چونـکە دەمانەوێ قسەیەکی زۆر عەجایەب بە کوردەکان تێبگەیێنین : ... هەمـو کەس دەیزانێ کە تورکەکان خـەریکی ئەوە بون ... ئـەقوامی عەرەب و

---

(٢١٠) «تێگەیشـتنی راسـتی» ، ژمارە یازدە ، ٥ی شوباتی ١٩١٨ •

کورد و ئەرمەن بکەن بە تورك و وازیان لە قەومیەتی خۆیـان پێ بهێنن • لەگەڵ ئەمە کە نەیاتتوانی (بیـەنە) سەر (بەڵام ـ ك•م•) ئەم ئیشە مومکین بو چونکی کوردێکی زیندو قابیلە بێ بە تورك ، ئەما عەجایەب ئەوەیە ••• تورکەکان خەریکی‌کردنی مردووەکانیش بون کە بیانکەن بە تورك • (یەکێ) لەو کوردە مردوانە سەلاحەددینی ئەیوبیە • جەنابی تـاریخ نوسی تـورك نەجیب عاصم لەو (کتێبەیدا) کە لە ١٣١٦دا نەشرو بلاوی کرد لـە لاپەڕە ٤٤٦دا ئـەڵێ :

هەرچەند ••• وەکو وتمان ئیتیفاق کراوە لەسەر ئەمە کە سەلاحەددینی ئەیوبێ کوردە ، ئەما لەلای من تورکە و لەسـەر ئەمە چەند (دەلیلێکی) بێ‌مەعنا دێنێ : ١ـ مەعیەتی سـەلاحەددین هەمو تورك بون ، ٢ـ ئـەو مەملەکەتانە کە ئـەو و خولەفاکانی پادیشاهیان تێدا کرد پێشـتر بەدەس تورکەوە (بون) ، ٣ـ نـاوی باوکی سەلاحەددین شـادێ بۆ ئەم‌ناوە نە کوردیە نە فارسیە ، ٤ـ خولەفاکانی تۆرانشاە ناویان تێدا هەیە»[٢١١] •

یەکسـەر « تێگەیشتنی راسـتێ » دەربارەی ئـەم « بەڵگانەی » مێژوونوسی عوسمانی نەجیب عاصم دەڵێ : «ئەم دەلیلانە لە خۆیانەوە مردون، چونکە وژنەی یەکێکن کە فێی تورکی‌گرتبێتی و عەقلی لەسەردا نەهێشتبێ• ئەم تورکە جاهیلانە پادیشاهێکی وەکو سەلاحەددینی ئەیوبێ و سیلسیلەی سەلاتینی ئەیوبێ کە کوردایەتیان مەعلومی عالەمە و لەگەڵ ئەمەش کە مردون تەمایانە بیانکەن بە تورك ، هەڵبەتە دەرحەق بە زیندووەکان هیچ قسـور ناکەن، دەستیان کەوێ بە رۆژی تیوەڕۆ یا هەمویان سەردەبڕن وەیا دەیانکەن بە تورك و رێ‌وشوێنی باوو (باپیرانیان) پێ گوم دەکەن ••• »[٢١٢] •

---

(٢١١) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە هەشت ، ٢٦ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .
(٢١٢) «تێگەیشتنی راستێ» ، هەمان ژمارە . لەم ژمارەیەوە « تێگەیشـتنی راستێ» دەستی کردووە بە بایەخدان بە مێژوی کورد .

« تێگەیشتنی راستی » چەند وتارێکی بۆ باسی مێژوی کوردستانی سەدەکانی ناوەند تەرخان کردووە چونکە ، وەك خۆی دەڵێ ، « تاریخی قرونی وسطای کورد قیمەتێکی هەیە »[۲۱۳] . لە ژمارە بیست و سێیەوە « تێگەیشتنی راستی » لە گۆشەی « تاریخ و مەشاهیری کورد »دا بەدرێژی باسی چەند ئەمارەتێکی ئەو سەردەمەی کوردستان دەکا و بەمجۆرە هۆی دامەزراندنیان لێكدەداتەوە :

« ... ئەحوالی خەلافەتی عەباسی شێوا و لە هەمو لا حکوماتی سەربەخۆ بە واسیطەی پیاوانی بەکار هاتە ناو . قەومی کوردیش ... لەم حاڵە پەریشانە ئیستیفادەی کرد و چونکی جێیان هەمو شاخ و داخ و سەختە چاکتر هاتنە دەست و چەند حکومەتێکی موناسیبیان تەئسیس کرد »[۲۱٤] . لە چەند ژمارەیەکیدا « تێگەیشتنی راستی » بەدرێژی باسی ئیمارەتە کوردیەکانی ئەو سەردەمە و دەسەڵاتدارە ناودارەکانیانی کردووە .

هەمانکات « تێگەیشتنی راستی » بۆ خۆی سەرچاوەیەکی رەسەن و گرنگە بۆ باسی زۆر روی ناسکی مێژوی کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا کە قۆناغێکی پڕکارەسات و روداوی گەورەیە لە ژیانی گەلی کوردا . لە رێگەی وتار و باس و هەواڵ و رەخنە و هێرشە توندەکانی ئەم رۆژنامەیەوە دەتوانین لە سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر کوردستان و لەباری سەختی ژیانی ئابوریی کۆمەڵانی خەڵکی ئەو ناوچەیە و شەڕەکانی نێوان لەشکری عوسمانی و ئینگلیز لە مەیدانەکانی باکوری عیراق و لە گەلێ شتی تر

---

(۲۱۳) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیست و سێ ، ۸ی نیسانی ۱۹۱۸ .

(۲۱٤) «تێگەیشتنی راستی» ، هەمان ژمارە .

باشتر تێبگەین[٢١٥] • تەنانەت « تێگەیشتنی راستی » دەستەدەدا ببێتە سەرچاوە بۆ باسی روداوەکانی دواسالی شەڕی یەکەم لە شەڕگەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست ، تایبەت لە سوریە و فەلەستین •

شایانی باسە چەند دەکومەنتێکی سیاسی ــ مێژوویی گرنگ بۆ یەکەم جارو دواجار لە « تێگەیشتنی راستی »دا بە کوردی بلاو کراونەوە • لە لاپەڕە دوو سێی ژمارە پەنجاو چواریدا هەر بیستو پێنج بەندی موتارەکەی (صلح)ی نێو دەولەتە سوێندخۆرەکان و دەولەتی عوسمانی و نۆزدە بەندی موتارەکەی نێو ئەو دەولەتانە و نەمسە بلاوکراونەوە[٢١٦] • لە ژمارەی داهاتویدا دیسان بۆ یەکەمجار « تێگەیشتنی راستی » بەکوردی دەقی ئەو بەیاننامە گرنگەی بلاو کردۆتەوە کە بەریتانیا و فەرەنسە « موشتەرەکەن لە لۆندرە و پاریس و نیویۆرق و میسری قاهیر رۆژی هەشتەمی تەشرینی (دووەمی) ١٩١٨ نەشریان کرد »[٢١٧] •

بێ گومان ئەم لایەنانە ، وەك لەئەنجامدا باسیدەکەین ، لە نرخ و بایەخی « تێگەیشتنی راستی » ، بەزردەکەنەوە •

---

(٢١٥) شایانی باسە زانیاریکانی ناو «تێگەیشتنی راستی» یاریدەیەکی زۆری داین بۆ دەولەمەند کردنی چەند باسێکی ناو ئەو کتێبەمان کە دەربارەی مێژووی کوردستانە لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا (بڕوانە : الدکتور کمال مظهر احمد ، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی ، ترجمة محمد الملا عبدالکریم ، بغداد ، ١٩٧٧) .

(٢١٦) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو چوار ، ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ .

(٢١٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو پێنج ، ١٨ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ . مەبەست ئەو بەیاننامەیەیە کە تێیدا گفتی مافی چارەنوسی گەلان درابو .

ئەنجام

لێکدانەوە و بەراوردی زانیاری‌یەکانی ناو پێشەکی و بەشەکانی ئەم کتێبە بە ڕوونی شوێنی دیاری « تێگەیشتنی ڕاستی » لە ڕۆژنامەنوسی کوردیدا نیشان‌دەدەن • ڕاستە ئینگلیز لەپێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا ئەم ڕۆژنامەیەیان دامەزراند و سەیر دەبو گەر وا نەبوایە ، بەڵام هەمان کات « تێگەیشتنی ڕاستی » لە زۆر ڕێگەوە خزمەتی باشی ژیانی ڕوناکبیری کوردی کرد • ئەمەش بۆ خۆی ئەنجامی چەند هۆیەکی تێکەڵاو بو • ئەو سەردەمە ئینگلیز دەیویست کورد لە عوسمانی دورخاتەوە و هەستی بە لای خۆیدا ڕاکێشێ و گەر توانی دژی تورکیا چەکی پێ هەڵگرێ • دیارە بزواندنی هەستی نەتەوەیی دەیتوانی دەوری خۆی لەمەدا ببینێ و ئەوساش بزواندنێکی‌وا لەوانە نەبو هیچ کێشەیە بۆ ئینگلیز دروست کا •

بێ‌گومان « سەربازێکی نەناسراو »ی شارەزای ئەدەب و مێژو و سیاسەت دڵسۆزانە بۆ کورد دەوری گەورەی لە دەرکردنی « تێگەیشتنی ڕاستی »دا بینیوە • ئەو بەڵگانەی بەدەستەوەن گومان لەوەدا ناهێڵن کە ئەو سەربازە شوکریفەضلی بووە • دیارە لە هەڵسەنگاندنی دەوری ئەو پیاوەدا دەبێ مەرجەکانی سەردەمی خۆی بەپێی کات و شوێن بگرینە بەرچاو • دواکەوتویی و زۆرداری عوسمانی کارێکی وای کردبو ئەو ڕۆژە بۆ دەرمان یەکێ هەڵنەکەوێ بتوانێ دروست لە سروشتی ئیمپریالیزمی دەوڵەتە گەورەکان تێ‌بگا • قوتاربون لە دەسەڵاتی عوسمانی ئامانجی گەورەی

هەموان بــو • دوربێن و کورتبێنی ئــەو ڕۆژە شــەیدای پێشــکەوتنی ڕۆژئاواییەکان بــون و بۆ خۆیــان خەویان پێوە دەدی • لــەبەرئەوە بێ خۆفرۆشتن و مەبەستی خراپ یەکێکی وەك شوکرتلفەضلی وێنەی ئینگلیزی بە ڕەنگی دلگیر و عوسمانی بە ڕەش دەکێشا •

مێجەر سۆن دەستی بالای لە دەرکردن و بەڕێوەبردنی « تێگەیشتنی ڕاستی »دا هەبو • بونی مێجەر سۆن لە دو سەرەوە کاری کردبووە سەر شێواز و ناوەرۆکی « تێگەیشتنی ڕاستی » • بەهۆی ئەوەوە لایەنی ئینگلیز پەرستی زیاتر و زیرەکانەتر لەسەر لاپەڕەکانی « تێگەیشتنی ڕاستی » ڕەنگی دابۆوە • بەلام هەر بەهۆی ئەویشەوە «تێگەیشتنی ڕاستی» لە ڕۆژنامەیەکی ئاســایی گەلێکی دواکەوتو پێشــکەوتوتر بو • وتارەکانی بــە ناوەڕۆك دەولەمەند و بەپێز بون ، هەلەیان کەم بو ، شێوازیان باش بــو ، سەرنجی خوێنەریان ڕادەکێشــا و شتی نوێیان دەخستــە بەرچــاو • ئەمــانەش وەك ئاشکرایە ، دەسکەوتی بەنرخن بۆ مەیدانی کاری ڕۆژنامەنوسی •

« تێگەیشتنی ڕاســتی » گەلێ خزمەتی بــە ژیانی ڕوناکبیری کورد گەیاندووە • زمان و ئەدەب و مێژوی کورد بۆ یەکەمجار بەوجۆرە لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامەیەکی کوردی ڕەنگیان داوەتەوە • دەیان سالیتر پێویست بو تا گۆڤارێکی وەك « هاوار » یا « ڕوناهی » بیگرێتەوە یــا گۆڤارێکی وەك « گەلاوێژ » بۆڕی بدا • ئینجا بۆ ئەمەش دەبێ دەوری کات و شوێن و بەرموێتیش چۆن لەیاد نەکەین • دو کەس حەفتەی جارێ یا دو جار «تێگەیشتنی ڕاستی»یان دەردەکرد ، بەلام دەیانکەسی شارەزا و دونیا دیدە مانگی جارێ یا ئەوپەڕەکەی دو جار یەکێ لەو گۆڤارانەیان بلاو دەکردەوە[1] •

وا پێدەچێ لەگەل تەواوبونی شەڕی یەکەم و ئال و گۆڕە تازەکانی

---

(1) جاری وا هەبو « گەلاوێژ » بە دو مانگ جارێك دەردەچو .

ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست دەبو « تێگەیشتنی راستی »ش یا ڕێبازی خۆی بگۆڕێ یا لەکارکەوێ • ئینگلیزەکان ڕێگەی دووەمیان هەڵبژارد ، وادیارە بەباشـــیان زانی رۆژنامەیەکی کوردیتر لـــە یەکێ لە شـــارەکانی کوردستان دابمەزرێنن ، ئەوەبو سۆن دەستیکرد بە دەرکردنی رۆژنامەی « پێشکەوتن » لە شاری سلێمانی •

دوا راســـتی کە هەڵدەگرێ ســـەرنجی بۆ راکێشین و کۆتایی ئـــەم بەرهەمەی پێ بهێنین ئەوەیە کە « تێگەیشتنی راستی » تاقە چاپەمەنی کورد و کوردی بو لە سەرانـــەری سالانی شـــەڕی یەکەمی جیهاندا کە قۆناغێکی گرنگ لە مێژوی هەمو مرۆڤدا پێکدێنن •

پاشکۆ

چەند تێبینی‌یەك

تائێستا ژمارەیەك نوسەری خۆمـان و بێگانـە چەنـد لیستەیـەكی بیبلیۆگرافی‌یان بۆ ناوی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە داناوە كە بە زمانی كوردێ دەرچون • بێ‌گومان ئەوكارەیـان ئەنجـامی ئـەرك و تەقـەلای زۆرە و سەرەتایەكی گرنگە بۆ لێكۆلینەوەی لایەنی جیاوازی مێژوی رۆژنامەنوسێ كوردێ • بەلام كێشە زۆرەكانی ئەو مێژووە و بەر لە هەموشـت پەرش و بلاوی رۆژنامە و گۆڤارە كوردی‌یەكان و فەوتانی بەشێكی زۆریان بونـەتە هۆی ئەوەی ئەو لیستانە بێ كەم و كورتی نەبن • هەر بۆ نمونە «ژیانەوە» كە لە ١٨ی ئابی ١٩٢٤وە دەرچو و تـا ١٤ی كانونی دووەمی ١٩٢٦ ژیـا و یەكسەر «ژیان» جێگەی گرتەوە بەلای فایق بەطی‌یەوە كە یەكێكە لە هـەرە شارەزاكانی رۆژنامەنوسێ عیراق ، تەنها یەك مـانگ ژیـاوە [1] • نمونەی لـەمبابەتە لەو لیستـانەدا زۆرە و جاروبـار لە بـەشی دووەمی ئـەم كتێبەدا هەندێكیانمان خستۆتە بەرچاو •

ئەمە هۆی یەكەمی رێكخستنی ئەم دۆ لیستـەیەیە كە وەك پاشـكۆ پێشكەشیان دەكەین بەنیازی نانی هـەنگاوێكی‌تر بۆ نزیـك‌كەوتنەوە لـە

---

(١) بڕوانە : فائق بطي ، الموسوعە الصحفیە العراقیـە ، بغـداد ، ١٩٧٦ ، ص ٧٠ . گەلێك هەلەی‌تری لەو بابەتە لەم كتێبەدا هەیە .

دانانی بیبلیۆگرافیایەکی دروستی رۆژنامەنوسیی کوردیی کە بۆ خۆی کارێکی زانستیی پێویستە • بڕوا ناکەم ئەم دوو لیستەیەی منیش بێ کەم و کورتی بن • بێ گومان خزمەتێکی بەجێ دەبێ گەر شارەزایان بتوانن زانیاریی تر لەم بارەیەوە بلاوبکەنەوە یا هەڵەی ناو لیستەکانی پێشوو و ئەم دوو لیستەیە راست بکەنەوە •

بە پێویستم زانی لەم دوو لیستەیەدا زۆرتر دەربارەی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە بدوێم کە دەگمەنن یا باسیان بەهەڵە کراوە • دیارە ئەمە یاریدەی خوێنەر و تایبەت شارەزایان دەدا زیاتر ئاگاداری رووەکانی مێژووی رۆژنامەنوسیی کوردیی بن •

ناوی هەمو رۆژنامە و گۆڤارە نهێنی‌یەکان لەم دوو لیستەیەدا نەهاتووە چونکە ئەو کارە هێشتا پێویستیی بە لێکۆڵینەوە و بەراوردی زۆرە • لە بەشی دووەمی ئەم کتێبەدا هەندێك زانیاریی نەزانراو یا کەم زانراو دەربارەی رۆژنامەنوسیی نهێنیی کوردیی بلاوکراوەتەوە •

هەر ناو و ژمارە و قسەیەك ئەستێرەیەکی لاوە بو لە سەرچاوەی ترەوە وەرگیراوە • بەشێك لە بارستی رۆژنامە و گۆڤارەکان لەو ژمارانەیان وەرگیراوە کە لە کتێبخانە گشتی‌یەکاندا پارێزراون بۆیەکا دوور نی‌یە جیاوازی‌یەکی کەمی چەند ساتیمی دروست بوبێ •

پاشکۆی یەکەم

ناو و شوێن و کاتی دەرچوونی ڕۆژنامە کوردییەکان

« کوردستان »
قاهیرە ـ جنێف ـ لەندەن ـ فۆلکستۆن ـ جنێف
ژمارە یەکی : ٢٢ی نیسانی ١٨٩٨

یەکەم ڕۆژنامەی کوردییە • وتارەکانی بە شێوەی کرمانجیی ژوروو بوون• میقداد مەدحەت بەدرخان و دوای ئەو عەبدوڕڕەحمان بەدرخانی برای سەرپەرشتی دەرکردنیان کرد • تا نیسانی ١٩٠٢ بەسەر یەکەوە ٣١ ژمارەی لێ دەرچوو • (٢٦×٨ر٣٣) یا (٥ر٢٥×٥ر٣٢) سانتیمە •

« کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی »(*)
ئەستەمووڵ
دوای شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ لە تورکیا

ئۆرگانی یەکەم کۆمەڵەی سیاسیی کورد بوو کە دوای شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ بنەماڵەی شەمزینی و بەدرخان دەریانکرد • بە کوردی و تورکی بڵاو دەبۆوە (٢) •

---

(٢) چەند نووسەرێکی کورد باسی ڕۆژنامەی «کورد»یان کردووە کە گوایە شێخ عەبدولقادری شەمزینی ساڵی ١٩٠٧ لە ئەستەمووڵ دەری کردووە . هیچ بەڵگەیەکی باوەڕپێکراو بۆ ئەمە بەدەستەوە نییە و ڕێی تێناچێ ئەو سەردەمە سوڵتان عەبدولحەمید ماوەی دەرچوونی ڕۆژنامەیەکی وای دابێ . وا دیارە مەبەست هەر ئەو «کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی»یەیە کە دوای شۆڕشی ١٩٠٨ دەرچوو و ناوی لە چەند ڕاپۆرتێکی دیپلۆماسیی نهێنی و ژمارەیە سەرچاوەی باوەڕپێکراودا هاتووە .

« تیگەیشتنی راستی »

بەغـدا

ژمارە یەکی : سێشەممەی یەکی کانونی دووەمی ١٩١٨

ئەو رۆژنامەیەیە کە ئەم کتێبەمان لەبارەیەوە نوسیوە •

« پێشکەوتن »

سلێمانی

ژمارە یەکی : ٢٩ی نیسانی ١٩٢٠

مێجەر سۆن دایمەزراند • لە ژێر نـاوی رۆژنـامەکەدا نـوسراوە « حەفتەی جارێك دەردەچێت » • لە سەرو نـاوی رۆژنـامەکەوە وشـەی «سلێمانی»ی نوسراوە کە لەوە دەچێ یا بە مۆر لێی درابێ یا بە زەنگۆگراف بۆی نوسرابێ ، دیارە سۆن مەبەستی ئەوە بووە بە «پێشکەوتنی سلێمانی» لە قەڵەم بدرێ • تا ژمارە ٩٦ی (٢٣ی شوباتی ١٩٢٢) ٤ لاپـەڕە بو ؛ لـە ژمارە ٩٧ی‌یەوە (٢ی مارتی ١٩٢٢) بۆتـە ٦ لاپـەڕە (٣٢ × ٢٠ سـم)ە • «پێشکەوتن» تا گەڕانەوەی شێخ مەحمود (ناوەنـدی سـاڵی ١٩٢٢) بـە رێکوپێکی دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە (ژمارە ١٤٤)ە کە رۆژی ٢٩ی جۆن (حوزەیران)ی ١٩٢٢ی بەسەرەوەیە •

« رۆژی کورد ـ شەوی عەجەم » ، ـ «رۆژی کورد» ، ـ «کورد»(*)

ورمێ

سەرەتای بیستەکان

ئۆرگانی بزوتنەوەی سمکۆ بو • زۆ نـاوەکەی گۆڕی بـە « رۆژی کورد» و ئینجا تەنها بە «کورد» • بەپێی روداوەکانی بزوتنەوەی سمـکۆ دەبێ ساڵی ١٩٢١ دەرچوبێ • چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچو • سەروتاری ژمارەکانی بە فارسیش بڵاودەکرانەوە • بەرپرسیاری محەمەد تورجانی بـو • لە چاپخانەی « غیرەت » چاپ دەکرا •

« بانگی کوردستان »
سلێمانی
ژمارە یەکی ٢ی ئابی ١٩٢٢

لەم لاو لەو لای ناوەکەیەوە نوسراوە : «صـاحب امتیـاز و مدیری مسؤول و سرمحرر مستەفا پاشا ، محرری کوردی و فارسی علی کمال و م• نوری ، محرری تورکی رەفیق حـلمی » • لە ژێری یـەوە نوسراوە :ـ « علمی ، اجتماعی ، ادبی ، غزتەیەکی حرو سەربەست و ملی یە ، هەفتـەی جارێك دەردەچێ » ، ٦ لاپەڕەیە (٣٢ × ٢٠ سم)ە • ئۆرگانی ئەو رژێمە بو کە شێخ مەحمود دایمەزراند • چواردە ژمارەی بەم جۆرە لێ‌دەرچو (دوا ژمارەی : ٨ی حوزەیرانی ١٩٢٣) • سەرەتای سالی ١٩٢٦ مستەفا پاشا لـە بـەغدا ٣ ژمارەی‌تری لێ دەرکرد کە ژمارە (١٤ ــ ١) و (١٤ ــ ٢) و (١٤ ــ ٣)یان لەسەر نوسراوە و رۆژی ٢٨ی کانونی دووەم و ١٥ی شوبات و ١ی نیـان دەرچون • لەسەر ئەو سێ ژمارەیـە نوسراوە : «مدیر مسـؤول و سر محرر : مستەفا پاشا ، محرر : مستەفا شـەوقی ، مدیری اداره : کریـم رۆستەم » • سالی ١٩٧٤ « وەزارەتی راگەیاندن ، بەڕێوەبـەرێتی گشـتی رۆشنبیری کوردی » هەر حەقدە ژمارەکەی بە ئۆفسێت چاپکردەوە [٣] •

« رۆژی کوردستان »
سلێمانی
ژمارە یەکی ١٥ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٢

لەم‌لاو لەولای ناوەکەیەوە نوسراوە : « سر محرر و مدیری مسؤول م• نوری ، محرر علی کمال » ، لە ژێری‌یەوە نوسراوە : « سیـاسی ، ئـەدەبی ، اجتماعی ، غزتەیەکی رەسمی‌یە ، هەفتەی جارێك دەردەچێ» ، ٤ لاپەڕەیـە (٣٢ × ٢٠ سم)ە• ژمارە پازدەی کە دوا ژمارەیەتی رۆژی ٣ی مارتی ١٩٢٣

---

(٣) «بانگی کوردستان» ، کۆکردنەوە و لەسـەر نوسینی : جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

بلاوکراوەتەوە • ئۆرگانی ئەو رژێمە بو کە شێخ مەحمود دایمەزراند • کاتێك شێخ ناچار بو بەهۆی فشاری ئینگلیزەوە سلێمانی بەجێ بهێلێ و چاپخانەکەی شاری گواستەوە ئەشکەوتی جاسەنە «رۆژی کوردستان» لە دەرچون وەستا (٤) • سالی ١٩٧٣ « وەزارەتی راگەیاندن ، کارگێری رۆشنبیری کوردی» بە ئۆفسێت هەر ١٥ ژمارەکەی چاپکردەوە (٥) •

« بانگی حەق »
ئەشکەوتی جاسەنە (ناوچەی سلێمانی)
ژمارە یەکی : ٨ی مارتی ١٩٢٣

تا نیسانی ١٩٢٣ ، ٣ ژمارەی لێ دەرچو • ژمارە سێی دو لاپەڕەیە و رۆژی پێنج شەممەی ١٢ی نیسانی ١٣٣٩ ، ٢٦ی شەعبانی ١٣٤١ی لەسەر نوسراوە • وا دیارە تەنها ئەو سێ ژمارەیەی لێ دەرچو ، چونکە زۆری نەخایاند کە شێخ مەحمود ناچار بو ناوچەی سورداش بەجێ بهێلێ و چاپخانەکە بەو جۆرە کەوتەوە دەست ئینگلیز کە دیسان گواستیانەوە سلێمانی و پاش ماوەیە «ژیانەوە»یان پێ دەرکرد •

« ئومێدی ئیستیقلال »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ئەیلولی ١٩٢٣

رۆژنامەیەکی حەفتانە و ئۆرگانی بزوتنەوەکەی شێخ مەحمود بو • لای ناوی رۆژنامەکەوە نوسراوە : «مودیری مەسئول : خواجە ئەفەندی زادە و

---

(٤) زاهیدە ئیبراهیم دەلێت گوایە ئینگلیزەکان بۆ کاری پرۆپاگەندەی خۆیان دەریاندەکرد و پارەیان تێدا خەرج دەکرد . وا دیارە ئەو قسەیەی لە ماموستا عەبدورەزاق حەسەنی وەرگرتووە (بڕوانە : زاهدە ابراهیم ؛ سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٨٣ ؛ عبدالرزاق الحسنی ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٨٧ – ٨٨) .

(٥) «رۆژی کوردستان» ، کۆکردنەوە و پێشەکی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٣ .

ئـەحمەد صەبری » • وا دیاره ٢٥ ژمارەی لێ بلاّوبۆتەوه (*) ، من تـا ژماره نۆزدەیم دیوه که رۆژی پێنج شەممەی ٢٢ی شەعبانی ١٣٤٢ی کۆچی ٢٧ی مارتی ١٣٤٠ی رۆمی لەسەر نوسراوه ، واته ٢٧ی مارتی ١٩٢٤ (٣٤× ٢١ ســم)ه •

« ژیانەوه »
سلێمانی
ژماره یەکی : دۆ شەممەی ١٧ی موحەرّەمی ١٣٤٣ ، ١٨ی ئابی ١٩٢٤ •

له ژێر ناوی رۆژنـامەکەدا نوسراوه : «ئەم غەزەتـەیه غەزەتـەیەکی حکومەتی‌یه ، هەفتەی جارێك دەردەچێ» • له ژمـاره نۆزدەیـەوه (٢ی مارتی ١٩٢٥) له ژێر ناوەکەیدا نوسراوه : « غەزەتەیەکی سیاسی ، ئەدەبی ، اجتماعی‌یه ، هەفتەی دۆ جار دەردەچێ» ، (٣٢×٢٠ســم)ه • رۆژی ١٤ی کانونی دووەمی ١٩٢٦ دوای پەنجاو شەشەمین ژمارەی له دەرچون وەستا و «ژیان» جێگەی گرتەوه • «ژیانەوه» دانەی به عانەیـەك ، واتـه ٤ فلس دەفرۆشرا •

« ژیــان »
سلێمانی
ژماره یەکی : ٢١ی کانونی دووەمی ١٩٢٦

جێگەی «ژیانەوه»ی گرتەوه • له ژێر ناوەکەیدا نوسراوه : « ئـەم غەزەتەیه غەزەتەیەکی سیاسی ، ئەدەبی اجتمـاعی‌یه ، هەفتـەی جـارێك دەردەچێ » • به ٤ لاپەڕه له چاپخانەی شارەوانی ســلێمانی چـاپ دەکرا (٣٢×٢٠ سم)ه • له ئابی ١٩٣٤وه پیرەمێرد بووه لێپرسراوی، تا وەستانی (١٠ی مارتی ١٩٣٨) ٥٥٣ ژمارەی لێ دەرچــو • زۆری نەخایـاند «ژین» جێگەی گرتەوه •

« ڕێیا تــازە »
یەریڤــان
ژمارە یەکی : ٢٥ی مارتی ١٩٣٠

ئۆرگانی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستانی سۆڤیەتە • لەگەڵ ئەوەش کە بۆ ماوەی چەند ساڵێك (١٩٣٨ تاوەکو ١٩٥٥) دەرنــەچو بەڵام تا ئیستە بەتەمەنترین ڕۆژنامەی کوردی‌یە • تا ١٩٣٨ بە پیتی لاتینی بڵاودەکرایەوە ، لە ١٩٥٥وە بە پیتی روسی ــ سلاڤی بڵاودەبێتەوە •

« ژیــان »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ١٢ی ئەیلولی ١٩٣٧

شارەوانی سلێمــانی بڵاوی‌دەکردەوە و مامۆســتا صــالح قەفتــان سەرپەرشتی‌دەکرد • دەوروبەری دوو ساڵ ژیا •

« ژین »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ٢٦ی کانونی دووەمی ١٩٣٩

پیرەمێردی شاعیر دایمەزراند و تا وەفاتی (١٩ی حوزەیرانی ١٩٥٠) هەر خۆی سەرپەرشتی دەکرد • دوای ئەو چەند جارێك سەرپەرشتی‌کەرانی گۆڕزان • (جەمیل سائیب و گۆران و نوری ئەمین بەگ و ئەحمەد زرنگ هەر یەکەیان ماوەیەك سەرپەرشتی‌یان کردووە) • بارستی «ژین» زۆر جار گۆڕزا ، بەڵام بەشیکی زۆری ژمارەکانی (٣٤×٣٠ سم)ن •

« کوردستــان »
مەهاباد
ژمارە یەکی : پێنج‌شەمۆی ٢٠ی بەفرانباری ١٣٢٤ ، ١١ی کانونی دووەمی ١٩٤٦

ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان بو • بە چوار لاپەڕە حەفتەی سێ ژمارەی لێ بڵاودەبۆوە : شەممەوان و دوشەممەوان و چوارشەممەوان • (٣٩ × ٢٨ سم)ە •

« کوردستان »
باکو (؟)
ژمارە یەکی : ٦ی کانونی یەکەمی ١٩٤٧

لەسەر رۆژنامەکە نوسراوە : «ماوەی رۆژنـامەی کوردستـان»ە ، مەبەستی ئەو رۆژنامەی «کوردستان»ەیە کە سالی ١٩٤٦ لە مەهاباد دەرچوە لە ژمارە دەیەوە (١٦ی بەفرانباری ١٣٢٨ ـ ٦ی کانونی دووەمی ١٩٤٨) لـە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «ئـۆرگانی حیزبی دیموکراتی کوردسـتان»ە • بەشێکە لە رۆژنـامەی « ئازەربایجان » کە ئۆرگانی «فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان»ە • دوکتۆر عەلی گەلاوێژ و دوکتۆر رەحیمی قازی و دوکتۆر ع• شەمزینی بە ناوی خۆیانەوە بەرهەمیان تێدا بلاوکردۆتەوە • دەوروبەری ١٥ سال ژیا • (٥ر٣٩ × ٢٩ سم)ە •

« رێگا » (*)
مەهاباد
ژمارە یەکی : ١٩٤٨ (؟) (٦)

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٦ی کانونی یەکەمی ١٩٥٠

کۆمەلی مامۆستایانی هەولێر دەریدەکرد ، نزیکەی سێ سال ژیا و بە عەرەبی و کوردی بلاودەبۆوە •

« راوێژ »(*)
ئێران
ژمارە یەکی : ١٩٥٢ (؟) (٧)

---

(٦) دەربارەی بڕوانە : جمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی، ل ٥٤ .
(٧) دەربارەی بڕوانە هەمان سەرچاوە ، ل ٦١ .

« پێشکەوتن »
ــ « التقدم »
بەغــدا
ژمارە یەکی : سەرەتــای ١٩٥٨

سەرەتا لە شێوەی گۆڤاردا دەردەچو (بڕوانە : «پێشکەوتن» لــە پاشکۆی ناوی گۆڤارەکاندا) • دوای شۆڕشی گەلاوێژی ١٩٥٨ بە ماوەیەك بووە رۆژنامە • لەسەر دوا لاپەڕەی ژمارە ٦٥ی نوسراوە : «رۆژنامەیەکی کوردیێ حەفتانەیە رۆژانی دوشەممە دەرئەچێت•خاوەن و بەڕێوەبەری محەمەد بریفکانی‌یە» • بە کوردی و عــەرەبی دەردەچو • شــوباتی ١٩٦٣ داخرا • (٤٢ × ٢٩ سم)ە •

« خەبات »
ــ « النضال »
بەغــدا
ژمارە یەکی : ٤ی نیسانی ١٩٥٩

ئۆرگانی ئاشکرای «پارتی دیموکراتی کوردستان» بو • سەرەتا چەند ژمارەیەکی کەمی بە کوردی و عەرەبی دەرچو ، دوایێ هەموی بووە عەرەبی بێ ئەوەی ناوی بگۆڕێ • تا داخستنی (٢٨ی مارتی ١٩٦١) ٤٦٢ ژمارەی لێ دەرچو • سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوەی زۆر روی مێژوی کورد •

« راستی »
موسڵ
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٥٩

پارێزەر جەرجیس فەتحوڵلا و نوسەر ئەنوەر مائێ بڵاویان‌دەکردەوە • ماوەیەکی کەم ژیا و تەنها ٢٣ (؟) ژمارەی لێ‌دەرچو •

« کوردستان »
تــاران
ژمارە یەکی : ٢٩ی نیسانی ١٩٥٩ (؟)

رۆژنامەیەکی حەفتانە بو • خاوەن و بەرپرسیــاری : عەبدولحەمیــد

بەدیعوززەمان ، سەرنوسەری : دوکتۆر محەمـەد صـدیق مفتی زادە بو • دەوروبەری ٥ ساڵ (؟) ژیا •

« ئازادی »
کەرکوك و بەغدا
ژمارە یەکی : ۱ی مایسی ۱۹٥۹

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «رۆژنامەیەکی رۆژانـەی سـیاسی‌یە» • خاوەن ئیمتیازو لێپرسراوی نافیع یونسی مەحامی بو • ئۆرگانی ئاشکرای «پارتی کۆمۆنیستی عیراق» بو • تا داخستنی (کۆتـایی تەشرینی دووەمی ۱۹٦۰) ۱٥٦ژمارەی لێ دەرچو • رۆژنامەیەکی دەولەمەنـدە • (٤٤×۲۹ سم)ە •

« رای گەل »
کەرکوك
ژمارە یەکی : ٦ی ئەیلولی ۱۹٥۹

ئۆرگانی «پارتی نیشتمانی ـ دیموکراتی» بو • خـاوەنی : صدیـق بلوکینی ، لێپرسراوی : پارێزە صدیق عەبدوللا • دەوروبەری سێ ساڵ ژیا، بەڵام کەمی لێدەرچو •

« بڕوا »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ۲ی تەموزی ۱۹٦۰

پارێزەر کەمالی میرزا کەریم خاوەن و سەرنوسەری بو • تا وەستـانی (۲٥ی کانونی دووەمی ۱۹٦۳) ۹٥ ژمارەی لێ دەرچو •

« دەنگی کورد »
ـ « صوت الاکراد »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ۱۷ی ئابی ۱۹٦۰ (؟)

خاوەن و سەرنوسەری : عومەر جەلال حەوێزی • سەرەتا بە کوردی و دوایی بە کوردی و عەرەبی دەرچو • دەوروبەری ساڵێك ژیا •

« کوردستان »
بەغـدا
ژمارە یەکی : شەمموی ٤ی مارتی ١٩٦١

ئۆر گانی ئاشکرای « پارتی دیموکراتی کوردستان » بۆ • لەسەر دوا لاپەڕەی نوسراوە : «رۆژنامەیەکی سیاسی رۆژانەیە» • چەند ژمارەیـەکی کەمی لێ‌دەرچو • (٢٨×٤٣ سم)ە •

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٠ی شوباتی ١٩٦٢ (؟)

شارەوانی هەولێر بە کوردی و عەرەبی دەری‌دەکرد • دەوروبـەری دوو سـال ژیا •

« دیجلە و فورات »(*)
ئەستەمۆل
ژمارە یەکی : تەشرینی یەکەمی ١٩٦٢(٨)

« راپەڕین »
ـ « النهضة »
سلێمانی
ژمارە یەکی : حوزەیرانی ١٩٦٤ (؟)

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : « رۆژنامەیەکی کوردی و عەرەبی‌یە لـە چاپخانەی «ژین» لە سلێمانی دەرئەچێت• خاوەنی : عبدالعزیز صالح الطالبی• سەرۆکی نوسین : محامی صدیق عبدالله مختار» • سالی ١٩٦٨ لە دەرچون وەستا • (٥٥×٤٣ سم)ە •

« دەنگوباس »
ـ « الاخبار »
بەغدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ١٩٦٦

رۆژنامەیەکی رۆژانەی کوردی و عـەرەبی بو محـەمەد بریفـکانی

(٨) دەربارەی بڕوانە : جمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی، ل ٩٠.

دەریدەکرد • حەوت لاپەڕەی بە عەرەبی و یەك لاپەڕەی بە کوردی چاپ دەبو • تا ٢٧ی تەشرینی یەکەمی ١٩٦٧ ژیا •

« برایەتی »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٦ی مایسی ١٩٦٧

سەرنوسەری : صالح یوسفی • ئۆرگانی ئاشکرای « پارتی دیموکراتی کوردستان» و پاشکۆی خولی یەکەمی رۆژنامەی «التآخي» بو • تەشرینی دووەمی ١٩٦٨ وەستا •

« روناکی »
ـ « النور »
بەغدا
ژمارە یەکی : مایسی ١٩٦٩

پاشکۆی کوردیی «النور» بو و تەنها دوو ژمارەی لێ دەرچو (ژمارە دوی : تەشرینی یەکەمی هەمان ساڵ) • خاوەنی : حیلمی عەلی شەریف ، سەرنوسەری : پارێزەر عومەر مستەفا • بە شێوەی گۆڤار و بە زنجیرەی ژمارەی رۆژنامەکە دەرچو •

« هاوکاری »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٩ی کانونی دووەمی ١٩٧٠

لای راستی ناوەکەیەوە نوسراوە : «رۆژنامەیەکی هەفتانەی گشتییە لە دەزگای هاوکاری چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی دەردەچێ» • (٥٦ × ٤٢ سم)ە • سەرەتا «دار الجماهير» دەریدەکرد • تا ئیستەش بڵاودەبێتەوە •

« ژین »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ١٠ی کانونی یەکەمی ١٩٧٠

لەسەری نوسراوە : «خاوەنی ئیمتیاز : حەمە ئەمین قادر (کاکەی فەلاح)،

سەرەك نوسین : عەبدولقادر بەرزنجی» • لەگەڵ «ژین»ەکەی پیرەمێردا جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی نی‌یە • (٤٢ × ٢٨ سم)ە •

« کوردستان »

؟

ژمارە یەکی : رێبەندانی ١٣٤٩ ، ژانویەی ١٩٧١

لە ژێرەوەی ناوی رۆژنامەکەدا نوسراوە : «ئۆرگانی ناوەندیِ حیزبی دیموکراتی کوردستان»ە (٤٢ × ٣٠ سم)ە •

« رێگای یەکێتی »

؟

ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٧١

لەسەر دوا لاپەڕەی ژمارە دەی سالی یەکەمی (ژانیوەری ١٩٧٢) ئەم ئاگاداری‌یە بلاوکراوەتەوە : « ئاگاداری : رۆژنامەی رێگای یەکێتی بە ٣ زوبان بلاو ئەبێتەوە : فارسی و تورکی ـ ئازەربایجانی و کوردیِ » • لە ژمارە یازدەیەوە (شوباتی ١٩٧٢) لە ژێرەوەی ناوی رۆژنامەکەدا نوسراوە : «یەکیەتی ـ تێکۆشان ـ سەرکەوتن • رۆژنامەیەکی مانگانەیە» • لە ژمارە ٢٠یەوە (کانونی یەکەمی ١٩٧٢) لای راستی ناوی رۆژنامەکەوە نوسراوە : « رێگای یەکێتی بە زوبانی میللەتە مەزنەکانی ئێران دەردەچێت کە کورد و فارس و تورکی ئێرانی و عەرەب و بلوجن» • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە سێ‌یەکە کە «سالی سێیەم ، ئابانی ١٩٧٣»ی لەسەر نوسراوە • (٤١ × ٢٩ سم)ە •

« دەنگی فەلاح »

ـ « صوت الفلاح »

بەغدا

ژمارە یەکی : ١٠ی مایسی ١٩٧١

بەشێکە لە رۆژنامەی «صوت الفلاح» کە «یەکیەتی گشتیِ جوتیارانی

عیراق» دەریدەکات • ئەم بەشە کوردییەی لە ژمارە ۱۲۱یەوە دەستیپێکرد •

« برایەتی »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ۱۱ ئەیلولی ۱۹۷۱

پاشکۆی «التآخی» بو • سەرنوسەری : دارا توفیق • رەمزی قەزاز سەرپەرشتی دەکرد • تا وەستانی (۱۸ی مارتی ۱۹۷۲) ۱۷ ژمارەی لێدەرچو•

« برایەتی »
بەغدا
ژمارە یەکی : ۲٦ی مایسی ۱۹۷۲

پاشکۆیەکیتری رۆژنامەی «التآخی»یە •

« بیری نوێ »
بەغدا
ژمارە یەکی : ۱۷ی حوزەیرانی ۱۹۷۲

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «خاوەنی ئیمتیاز فەخری کەریم زەنگەنە ، سەرنوسەر و لێپرسراو : دە حسەین قاسم عەزیز» • ئۆرگانی ئاشکرای پارتی کۆمۆنیستی عیراقە • سەرەتا بارستی (٥٧ × ٣٣ سم) بو ، لە ژمارە ٨٠یەوە بووە (٤٦ × ٣٢ سم) و لە ژمارە ١٢٧یەوە بووە (٤٢ × ٣٠ سم) و ئینجا (٤٥×٥٨ سم) و ئیستەش (٢٩×٤١ سم)ە • پاشکۆی عەرەبی رۆژنامەی هەفتەیی (الفکر الجدید)ە •

« برایەتی »
بەغدا
ژمارە سفری : سێشەممەی ١ی کانونی دووەمی ١٩٧٤

خاوەن ئیمتیاز : حەبیب محەمەد کەریم • سەرنوسەر : دارا تۆفیق • ژمارە یەکی ١٠ لاپەڕەیە • (٢٩×٤١ سم)ە •

« برایەتی » -

بەغدا

ژمارە یەکی : پێنج شەممەوی ١٥ی مایسی ١٩٧٥ (٢٦٧٥ی کوردی)

خاوەنی ئیمتیاز عەزیز عەقراوی ، لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە «پاشکۆی رۆژنامەی التاخی‌یە بە زمانی کوردی » ، ٨ لاپەڕەیە ، چەند ژمـارەیەکی لێدەرچو و وەستا ، (٤٠×٢٨ سم)ە ،

★ ★ ★

پاشکۆی دووەم

ناو و شوێن و کاتی دەرچوونی گۆڤارە کوردی‌یەکان

« رۆژی کورد »
ــ « هەتاوی کورد »
ئەستەموول
هاوینی ١٩١٢

ئۆرگانی کۆمەڵەی «هیڤی کورد» بو ٠ ژمارە ٣ی یەکی ئــاب و ژمارە ٤ی ٣٠ی ئابی ١٣٢٩ ، واتە ١٩١٣ دەرچون ٠ بە کوردی و تورکی بــڵاو دەبۆوە ٠ دوایێ ناوی گۆڕرا بە «هەتاوی کورد» و ئەویش چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچوو و بەهۆی دەست‌پێ‌کردنی شەڕەوە داخرا ٠

« یەك بوون »
ئەستەموول
نیوەی دووەمی ســالی ١٩١٢

ژمارە ٢ی رۆژی ١٩ی ئەیلول و ژمارە ٣ی رۆژی ٣٠ ئەیلولی ١٣٢٩ (١٩١٣) دەرچون ٠ بە کوردی و تورکی بلاو دەبۆوە ٠ چەند ژمــارەیەکی کەمی لێ دەرچو ٠ دوور نی‌یە بەهۆی دەست‌پێ‌کردنی شــەڕی یەکەمــەوە داخرابێ ٠

« بانگی کورد »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١٢ی «ربیع الاول»ی ١٣٣٢ ، ٨ی شوباتی ١٩١٤

جەمالەددین بابــان بە کوردی و تورکی بــڵاوی دەکردەوە ٠ چەنــد

ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچو • لەگەڵ دەستپێکردنی شەڕی یەکەم لە دەرچون وەستا •

« کوردستان » (*)
سابلاغ (مەهاباد) یان ورمێ (رەزائییە)
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩١٤

میسیاێرە پرۆتستانتییەکان دەریاندەکرد • مینۆرسکی کە ژمارە یەکی ئەم گۆڤارەی هەبو دەڵێت لە سابلاغ چاپدەکرا ، بەلام گومان دەکرێ ئەوسا مەهاباد چاپخانەی خۆی هەبوبێ • جگە لەوە مەڵبەندی چالاکی زوربەی میسیاێرەکانی ئەو ناوچەیە ورمێ بو کە هەر لە زوەوە چاپخانەی خۆی هەبو • وا دیارە چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچووە •

« کوردستان » (*)
حەلەب
ژمارە یەکی : ساڵی ١٩١٥ (؟)(٩)

« ژین »
ئەستەمۆل
ژمارە یەکی : یەکسەر دوای شەڕی یەکەم (١٠)

ژمارە ٦ی رۆژی ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٣٣٤ی لەسەر نوسراوە کە دەکاتە ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٩١٨ • بەو ژمارانەدا کە من دیومن وا دەردەکەوێ مانگی ٣ تا ٤ ژمارەی لێ دەردەچو و هەر ژمارەیەی ١٥ تا ٢٠ لاپەڕە دەبو • بە کوردی و تورکی چاپ دەکرا • خاوەن ئیمتیاز و لێپرسراوی ئەشرەف حەمزە و دوای ئەو مەمدوح سەلیم بو • گۆڤارێکی دەوڵەمەندە •

---

(٩) دەربارەی بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو .
(١٠) دوور نییە ژمارە یەکی تەشرینی یەکەم یا دووەمی ١٩١٨ دەرچوبێ .

« كوردستان »

ئەستەمۆل

ژمارە یەکی : ٣٠ی کانونی دووەمی ١٣٣٥ (١٩١٩)

ژمارە یەکی ٢٨ی «ربیع الاخر»ی ١٣٣٧یشی لەسەر نوسراوە • سەید حسەین ناو بەرپرسیاری بو • لە چاپخانەی «نجم استقبال» چاپ دەکرا • بە بارست گەورەیە (١٩×٢٧ سم) • لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا بە تورکی نوسراوە کە «تەنها سیاسەت نەبێ ئیتر گشت باسێك بەهەر زمانێـك بێ حـەفتەی جارێك بڵاوی دەکاتەوە» • بەڵام بەو ژمارانەیدا کە من دیومن وا دیارە هەر دوّ حەفتە جارێك ژمارەیەکی لێ دەردەچو • بە پێنـج زمـان : کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی و فەرەنسی وتاری بڵاودەکردەوە • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە ١٩ی سالّی دووەمی لەســەر نوسراوە کە رۆژی ٢٩ی مارتی ١٣٣٦ (١٩٢٠) ، ٧ی رەجـەبی ١٣٣٨ی لەســەر نوسراوە • ئەو ١٩ ژمارەیە بەسەر یەکەوە ٢٥٦ لاپەڕەن • گۆڤارێکی رێکوپێـکە و گەلێك ژمارەی بە وێنەی ناودارانی کورد رازێنراوەتەوە • زۆر جـار گۆڤـاری «ژین» لە دوا لاپەڕەیدا هـەواڵی دەرچون و نـاوەرۆکی ئەم گۆڤـارەی رادەگەیـاند •

« دیاری کوردستان »

بەغدا

ژمارە یەکی : ١١ی مارتی ١٩٢٥

صالح زەکی صاحێبقڕان بە کوردی و عەرەبی و تورکی دەریدەکرد • تا وەستانی (مایسی ١٩٢٦)تەنها ١٦ ژمارەی لێ دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە سیازدەو چواردەیـە کە بەســەر یەکەوە ٤٠ لاپـەڕەیە • زوربـەی ژمارەکانیتری ٢٤ لاپەڕەن • گۆڤارێکی دەولەمەندە • لە بەغدا بە ٣ و لـە دەرەوەی بە ٤ عانە بو • (١٦×٢٢ سم)ە •

« زاری کرمانجی »
رەواندز
ژمارە یەکی : ١٢ی «ذو القعده»ی ١٣٢٤ ، ٢٥ی مایسی ١٩٢٦

لە رەواندز لە «چاپخانەی زاری کرمانجی» چاپ دەکرا ٠ لەم لاو ئەو لای ناوەکەیەوە نوسراوە : « خاوەن و مدیر سید حسین موکریانی» ، «مدیری ادارە عبدالرحمن» ٠ لە ژێرییەوە نوسراوە : «گۆڤارێکی اجتماعی تاریخی فنی ادبی مانگیە» ٠ زوربەی ژمارە زووەکانی ٢٠ تا ٢٤ لاپەڕەن و ئەوانی تر ١٢ تا ١٦ لاپەڕەن (٢٨×٢٠ سم)ە ٠ تا ژمارە ٢٢ی ئەم گۆڤارەم دیوە کە ٣٠ی نیسانی ١٩٣٠ دەرچووە و ١٦ لاپەڕەیە ٠ بەپێی وتارێکی «هەتاو» ئەم گۆڤارە تا سالی ١٩٣٢ ژیاوە و ٢٤ ژمارەی لێ دەرچووە [١١] ٠

وتارەکانی ئەو ٢٢ ژمارەیەی من دیومن هەمەجۆرن (مێژو ، ئەدەب ، پەخشان ، دەنگوباس ٠٠٠ هتد) و ناوی کەسیان بەسەرەوە نیە یەك دوو جار نەبێ کە ناوی (خدۆك) و (داماو) هاتووە ٠ (داماو) نازناوی موکریانی خۆیەتی ٠

« پەیژە »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١٩٢٧

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «ئەدەبی ، ئیجتیماعیە بەکوردی بۆ کوردایەتی ئەدوێ ٠ دانەری مستەفا شەوقی» ٠ ناوەرۆکی بریتیە لە ژمارەیەك وتار و شیعر کە لەوە دەچێ هەموی مستەفا شەوقی خۆی نوسیبێ٠ کوردییەکەی ریکوپێك و رەوانە ٠ هەر ئەو ژمارەیەی لێ دەرچو ٠ زیاتر لەو نامانە دەکات کە دەستەی «الاهالی» دەریان دەکرد [١٢] ٠ ئەو ژمارەیەی

---

(١١) بڕوانە : «هەتاو» ، ژمارە ١٨٦ ، ئەیلولی ١٩٦٠ ، ل ٧ ٠

(١٢) لەم لیستەیەدا ناوی چەند بەرهەمێکیتری لەم بابەتە هاتووە کە لە راستیدا کۆمەلە بەرهەمن و لە شێوەی گۆڤاردا بلاوکراونەتەوە ٠

«پەیژە» ٤٤ لاپەڕەیە ، بەڵام بە بارست پـچوکترین گۆڤـاری کوردیـیە (١٨ × ١٢ سم) .

« هــاوار »
شــام
ژمارە یەکی : ١٥ی مایسی ١٩٣٢

جەلادەت بەدرخان بڵاوی‌دەکردەوە . ســالی یەکەم ٢٠ ژمــارەی لێ دەرچو ، ئەو ژمارانە لەگەڵ ٣ ژمارەی سالی دووەمی بە پیتی هیجا و لاتینی چاپ‌کراون ، لە ژمارە ٢٤یەوە (١ی نیسانی ١٩٣٤) هەموی تەنها لاتینی‌یە . تا ئیستە بەتەمەنترین گۆڤاری کوردی‌یە : یازدە ساڵ ژیا و تا ١٥ی ئــابی ١٩٤٣ (٥٧) ژمارەی لێ‌دەرچو کە بەسەر یەکەوە ٨٠٨ لاپەڕەن . یەکێکە لە گۆڤارە کوردی‌یە دەولەمەندەکان . نوســەرانی کوردی عــیراق گەلێــك بەرهەمی نایابیان تێدا بڵاوکردۆتەوە ، تایبەت لە ٢٣ ژمارەی یەکەمیــدا (٢٨ × ٢٠ سم)ە .

« رونــاکی »
(ROONAKI)
هەولێر
ژمارە یەکی : ٢٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٥

خاوەن و بەرپرسیاری : پارێزەر شیت مستــەفا . لەژێر نــاوەکەیدا نوسراوە : «گۆوارێکی هەفتەیی ، علمی ، اجتمــاعی ، ادبی کوردی‌یە» . لەسەر بەرگی پشتەوەی نوسراوە : «روناکی بە دڵێکی بــاش بۆ یەکیــەتی عیراقی دەکۆشێ ، روناکی ئەدەبیات و زانستی کورد کۆدەکاتەوە ، روناکی بیرمەوەری بۆ کورد دەکات ، روناکی رەوشت و خوی کورد تازە دەکاتەوە ، روناکی ناوی ناودارانی کورد بەخێو دەکا ، روناکی گۆوارێکە لە ژمارەکانیدا دیوانی ئیستا و رابوردو و فەرهەنگ و شێوەی کورد و زانستی اجتماعیات نەشر دەکا» . ١٦ لاپەڕەیە (٢٨×٢٠ سم)ە . بەشێکی زۆر لە وتارەکانی

حسەین حوزنی موکریانی نوسیونی • دڵدار ، راست ، مەحمود فەهمی ، س• ناکام ، رەشۆ ، وریا ، محەمەد عەلی کوردی ، هیجری دەدە ، یونس مستەفا ، هەوری و بێخود لە نوسەرانینی • ژمارەیەك قوتابی تازەپێگەیشتو بەرهەمیان تێدا بڵاوکردۆتەوە • ژمارە یەك و دوی لە مۆسڵ لە چاپخانەی «الموصل الحديثة» چاپکراوە ، لە ژمارە سێیەوە لە رەواندز لە «چاپخانەی زاری کرمانجی» چاپکراوە • هەموی بەسەر یەکەوە ١١ ژمارەی لێ دەرچو • دوا ژمارەی : ١٦ی مایسی ١٩٣٦ •

« زانستی »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ٢٥ی شوباتی ١٩٣٨

ماموستا صالح قەفتان سەرپەرشتی دەرکردنی دەکرد • هەر ئەو سەردەمە کۆمەڵ و قوتابخانەی «زانستی» لە سلێمانی هەبو • زۆر نەژیا •

« گەلاوێژ »
بەغدا
ژمارە یەکی : کانونی یەکەمی ١٩٣٩

خاوەن و بەرپرسیاری ماموستا ئیبراهیم ئەحمەد و سەرنوسەری ماموستا عەلائەددین سەجادی بو • دوای «هاوار» بەتەمەنترین گۆڤاری کوردییە : دەوروبەری ١٠ ساڵ ژیا • دوا ژمارەی ئابی ١٩٤٩ دەرچو ، دوای ئەوە داخرا • یەکێکە لە گۆڤارە بەرزەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستی سەردەمی خۆی • (٢١ × ١٤ سم)ە •

« روناهی »
(RONAHI)
شام
ژمارە یەکی : ١ی نیسانی ١٩٤٢

جەلادەت بەدرخان بە ئەلفبای لاتینی دەریدەکرد • گۆڤارێکی مانگانە

بو • بەشی زۆری ناوەرۆکی بۆ هەواڵەکانی شەڕ تەرخان کراوە • لە هەمـو ڕۆژنامە و گۆڤارێکی کوردیێ زیاتر وێنەی تێدا بڵاوکراوەتەوە کە ئەوانیش دیـان ڕوداوەکانی شەڕ نیشان دەدەن • لە زۆر ڕووەوە «ڕونـاهیێ» لـە «دەنگی گێتی تازە» دەکات • لەگەڵ تەواوبونی شەڕ ئەمیش وەستا • تـا مارتی ١٩٤٥ (٢٨) ژمارەی لێ‌دەرچو کە بەسـەر یەکەوە ٥٨٤ لاپـەڕەن • (٢٠×٢٨ سم)ە •

« نیشتمـان »
تەورێز
نـاوەندی ساڵی ١٩٤٣

ئۆرگانی کۆمەڵەی «ژ•ك•» بو • لە تەورێز بە دزیەوە لە چاپخانەی کابرایەکی ئەرمەنی چاپدەکرا • ژمارە ٧ و ٨ و ٩ی بەسەر یەکەوە دەرچون و خاکەلێوە و بانەمەڕ و جۆزەردانی ١٣٢٣یان لەسـەر نوسراوە کە دەکەنـە مارت و نیسان و مایسی ساڵی ١٩٤٤ • ئەو سێ ژمارەیە بەسەر یەکەوە ٣٢ لاپەڕەن و ٢٠ باسی هەمەجۆریان تێدایە • بارستی (١٧×٢٢ سم)ە • دوای ڕوخانی کۆماری مەهاباد مامۆستا زەبیحی بە نهێنی ساڵی١٩٤٨ ژمارەیەکی تری «نیشتمان»ی لە عیراق دەرکرد کە وەك خۆی دەڵێت ٢٤ لاپەڕە بو •

« دەنگی گێتی تازە »
بەغـدا
١٩٤٣

سەرەتا (لە نیسانی ١٩٤٣وە) وەك پەخشە دەردەچو ، لە تەشرینی یەکەمی هەمان ساڵەوە بووە گۆڤار • تا ساڵی ١٩٤٧ ژیا • لەگەڵ ئەوەش کە ئینگلیز بۆ کاری پڕۆپاگەندەی خۆیان لە سـاڵەکانی شـەڕی دووەمی جیهـاندا دەریان‌دەکرد بەڵام پڕە لە وتار و بەرهەمی ئەدەبیێ و زانستیێ بایەخدار • لـە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نـوسراوە : «ئەدەبی ، خوێنـدەواری ، زمـانی ، اجتماعی ، پەیامی ، هەفتەییێ ــ کوردی‌یە» • (٢٨×٢٣ سم)ە •

« رۆژا نو »
(ROJA NÛ)
بیروت
ژماره یه‌کی : مایسی ۱۹٤۳

به پیتی لاتینی و شیوه‌ی کرمانجی ژورو ده کامه‌ران عالی به‌درخـان بلاوی‌ده‌کرده‌وه و جه‌لاده‌ت به‌درخانی برای یاریده‌ی ده‌دا • به‌شی زۆری ناوه‌رۆکی بۆ باسی روداوه‌کانی شه‌ڕی دووه‌م ته‌رخان کراوه • وێنه‌ی زۆری تێدایه • چه‌ند سالێکی که‌م ژیا (تا ده‌وروبه‌ری کۆتایی شه‌ڕی دووه‌م) •

« ستێر »
(STER)
شـام
ژماره یه‌کی ٦ی کانونی یه‌که‌می ۱۹٤۳

به پیتی لاتینی و شیوه‌ی کرمانجی ژورو ده کامه‌ران عالی به‌درخـان بلاوی ده‌کرده‌وه ، جه‌لاده‌ت به‌درخانی برای یاریده‌ی ده‌دا • به‌شی زۆری ناوه‌رۆکی بۆ باسی روداوه‌کانی شه‌ڕی دووه‌م ته‌رخان کراوه • جاروبـار به فه‌ره‌نسیش نوسینی بلاوده‌کرده‌وه • تا ده‌وروبه‌ری کۆتایی شه‌ڕی دووه‌م ژیا •

« هاوار »
ـ « هاواری کورد »
مه‌هاباد
ژماره یه‌کی : ره‌زبه‌ری سالی ۱۳۲٤ ، ئه‌یلول ـ ته‌شرینی یه‌که‌می ۱۹٤٥

له‌سه‌ر به‌رگی یه‌که‌می ته‌نها «هاوار» و له‌سه‌ر به‌رگی دووه‌می «هاواری کورد» نوسراوه • ژماره یه‌کی ۳۰ لاپه‌ڕه‌یه • (۲۰ × ١٤ سم)ه •

« کوردستان »
مه‌هاباد
ژماره یه‌کی : ٥ی سه‌رماوه‌زی ۱۳۲٤ ، ٦ی کانونی یه‌که‌می ۱۹٤٥

بلاوکه‌ره‌وه‌ی بیری پارتی دیموکراتی کوردستان بو • تا کۆتایی سالی

١٩٤٦ چەند ژمارەیەکی لێ دەرچو • ژمارە یەك و دوّی هەر یەکەیان ٢٠ لاپەڕەیە • ژمارە سێ و چواری هەر یەکەیان ٣٨ لاپەڕەیە • ژمارە ٦ و ٧ی پێکەوە دەرچون و بەسەر یەکەوە ٦٠ لاپەڕەن • (٥ر٢١×١٤ سم)ە •

« ئاوات »(*)
مەهاباد
سالی ١٩٤٥

گۆڤارێکی وێژەیی ــ زانستی ــ کۆمەڵایەتی بو • تەنها ٣ (؟) ژمارەی لێدەرچــو •

« هەلاله »
بۆکان
ژمارە یەکی : رەشەمێی ١٣٢٤ ، سەرەتای مارتی ١٩٤٦

ژمارە یەکی ٣٠ لاپەڕەیە • لەسەر دوا لاپەڕەی و لە چوارچێوەیەکی تایبەتیدا دیسان ناوی گۆڤارەکە چاپکراوە و لە لای سەرەوەی نوسراوە :

بـا بەرێ بۆنی «هـەلاڵە» و بەیبـون
ئـابڕوی عەتـری گـولی کاشـانی

چەند ژمارەیەکی کەمی لێدەرچو • (٢٣×١٥ سم)ە •

« هاواری نیشتمان »
مەهاباد
ژمارە یەکی : ١ی خاکەلێوەی ١٣٢٥ ، ٢١ی مارتی ١٩٤٦

لەسەرەوەی لاپەڕە یەکیەوە نوسراوە : «بڵاوکەرەوەی بیری یەکیەتی جەوانانی دیموکرات » • ژمارە یەکی ٤٠ لاپەڕەیە • (٢٢×٥ر١٤ سم)ە •

« گرۆگالی مندالانی کورد »
مەهاباد
بەهاری ١٩٤٦

ژمارە ٢ی یەکی جۆزەردان و ژمارە ٣ی یەکی پوشپەڕی ١٣٢٥ ، ٢١ی

مایس و ۲۱ی حوزەیرانی ۱۹٤٦ دەرچون • قادری مودەریسی سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی دەکرد • وا دیارە تەنها ئەو سێ ژمـــارەیەی لێ دەرچووە • (٥ر۲۲×۱٥ سم)ە •

« ئاگا و روداوی هەفتەیێ »
بەغــدا
ژمــارە یەکی : ۱۹٤٦ (؟)

لە ژێر ناوەکەیــدا نوسراوە : « لە لایــەن کاروبــاری ئــالوگۆڕی خوێندەوارێ ئەمەریکا لە بەغدا دەرئەهێنرێ» • پتر لە ۲۰۰ ژمــارەی لێ دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە ۱۹۳یە و ۸ی حوزەیرانی ۱۹٥۳ دەرچووە . ۲۰ لاپەڕەیە • (۱٦×۲۱ سم)ە •

« نزار »
بەغــدا
ژمارە یەکی : ۳۰ی مارتی ۱۹٤۸ •

مامۆستا عەلائەددین سەجادی بە کوردی و عەرەبی بڵاویدەکردەوە • تا داخستنی (۱٥ی شوباتی ۱۹٤۹) ۲۲ ژمارەی لێدەرچو •

« ئێرە بەغدایە »
بەغــدا
ژمارە یەکی : سالی ۱۹٥۰ (؟)

مانگی جارێك کارگێڕێ گشتێ ئاراستە و ئێزگە (مدیریة التوجیــه والاذاعه العامه) بە عەرەبی و کوردی بڵاویدەکردەوە ، تا شۆڕشی گەلاوێژی سالی ۱۹٥۸ ژیا •

« خۆرنشین »(*)
مەهاباد
۱۹٥۱

بە کوردی و فارسی دەردەچو • دەوروبەری سالێك ژیاوە •

« پەیـام »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٩٥٢

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی خوێندەوارێ هەفتەیی‌یە لە لایەن کاروباری ئاڵوگۆڕی خوێندەوارێ ئەمەریکاوە دەرئەهێنرێ» • پتر لە ٢٠٠ ژمارەی لێ‌دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە ١٢ی نیســانی ١٩٥٤ دەرچووە • (١٥×٢١ سم)ە •

« راوێژ »(*)
ئێران
١٩٥٢ (١٣)

« هەتاو »
هەولێر
ژمارە یەکی : شەممەی ١٥ی گوڵان (مایس)ی ١٩٥٤

لە ژێر ناوی ژمارە یەکیدا نوسراوە :«گۆڤــارێکی کوردی وێــژەیێ (ادبی)یە ، جارێ هەر لە پازدە رۆژاندا جارێکی پەخش دەکرێت» • خاوەن و سەرپەرشتی‌کەری مامۆستا گیو موکریانی بو • پارێزەران ئیبراهیم عەزیــز دزەیێ و محەمەد شەهاب دەباغ ناویان لە دەرکردنی «هەتاو»دا هــاتووە • ژمارەیەك نوسەری کوردی ناوداری دەرەوەی عــیراق بەرهەمیــان تێــدا بڵاوکردۆتەوە • تا وەستانی (تەشرینی دووەمی ١٩٦٠) ١٨٨ ژمارەی لــێ دەرچو • (١٣٫٥×٢٠ سم)ە •

« هیـوا »
بەغـدا
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٥٧

لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نوسراوە : «گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستی‌یــە

---

(١٣) لەوە دەچێت ئەم جۆرە گۆڤارانەی ئێران بەنهێنی دەرچوبن .

مانگی جارێك دەرئەچێ» • خاوەنی ئیمتیازی یانەی سەرکەوتن و • موديری مەسئولی تا ژمارە (٨)ی ساڵی (٢)ی حافز مستەفا قازی و پاشان دوکتۆر هاشم دۆغرمەچێ بۆ • زوربەی ژمارەکانی لە ٨٠ لاپەڕە زیاترن • شوباتی ١٩٦٣ داخرا • (٢١ × ١٤ سم)ە •

« شەفەق »
ـ « بەیان »
کەرکوك
ژمارە یەکی : ١٥ی کانونی دووەمی ١٩٥٨

خاوەن و سەرنوسەری : عەبدولقادر بەرزنجێ • بە کوردی و عەرەبێ دەردەچو • لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٩دا گوێزرایەوە بۆ سلێمانی و ناوی بووە «بەیان» و مامۆستا گۆران سەرپەرشتی دەکرد • بووە ئۆرگانی ئاشتیخوازان • پاش ماوەیەك دیسان گواسترایەوە کەرکوك و ناوەکەی جارانی وەرگرتەوە • سەرەتای ساڵی ١٩٦٣ داخرا •

« پێشکەوتن »
ـ « التقدم »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٢٨ی شوباتی ١٩٥٨

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە «گۆوارێکی هەفتەیێ گشتیە ــ مجلة اسبوعية عامة باللغتين الكردية والعربية » • دوای شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژ و لە ژمارە ٦٥یەوە بووە رۆژنامە • شوباتی ١٩٦٣ داخرا • (٤٢×٢٩ سم)ە • بڕوانە : «پێشکەوتن» لە پاشکۆی ناوی رۆژنامەکاندا •

« کوردستان »
((KURDISTAN)) —
سانەرلاند
(ئینگیلتەرە)
ژمارە یەکی : مارتی ١٩٥٨

ناو بە ناو بە چەند زمانێك «کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا»

بلاوی دەکردەوە • ژمارە ۲ و ۳ی لە پۆرتسمۆث و ژمارە ٤ی لە لەندەن چاپکراون • ژمارەیەکی تایبەتی بە زمانی عەرەبی بە بۆنەی بەستنی «کۆنگرەی خوێندکارانی عەرەب»ەوە لە ئەوروپا بلاوکردۆتەوە • هەر لەو ژمارەیەدا نامەیەکی سەرۆك عەبدولناصر بلاوکراوەتەوە کە بۆ دارا تۆفیقی ناردووە • عومەر رەمزی مەلا مارف و صەلاح سەعدوللا و فوئادی صالحی رەشە و زاهیر حسەین و کەمال فوئاد دەوری چالاکیان لە دەرکردنیدا بینیوە • گۆڤارێکی پڕ لە بەلگە و دەولەمەندە • بارستی زوربەی ژمارەکانی (۲٦ × ۲۰ سم)ە •

« نیشتمان »

سلێمانی

ژمارە یەکی : مارتی ۱۹۵۹

دەستەیەك مامۆستا و قوتابی «دار المعلمین»ی سلێمانی دەریاندەکرد و تەنها ئەو ژمارەیەی لێ بلاوبۆوە •

« رزگاری »

بەغدا

ژمارە یەکی : نیسانی ۱۹۵۹

ئۆرگانی ئاشکرای «پارتی دیموکراتی کوردستان» بو • تەنها دوو ژمارەی لێدەرچو • سەرنوسەری : صالح حەیدەری بو •

« نەورۆز »

سلێمانی

ژمارە یەکی : نیسانی ۱۹۵۹

پارێزەر کەمالی میرزا کەریم دەری‌دەکرد ، سێ مانگ لەسەر یەك دەرچو و ئیتر وەستا •

« ئافرەت »
بەغـدا
ژمارە یەکی : مایسی ١٩٥٩

ئۆرگانی یەکیەتی ئافرەتانی عیراق بو، بە کوردی و عەرەبی بلاّودەبۆوە، تا ئابی ١٩٦٣ پازدە ژمارەی لێ‌دەرچو •

« بلێسە »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ئابی ١٩٥٩

لە ساڵ کەمتر ژیا • نەقابەی مامۆستایان ــ لقی سلێمانی دەری‌دەکرد • وتارەکانی بۆ باسی ئەدەب و مێژو و ژیانی کۆمەلاّیەتی و ئەو جۆرە باسانـە تەرخان کرابون • (٥ر٢٣× ٥ر١٦ سم)ە •

« هیوای کوردستان »
سلێمانی
ژمارە یەکی : تەشرینی دووەمی ١٩٥٩

لەسـەر دوا لاپـەڕەی لە ژێرەوە نوسراوە : « هیـوای کوردســتان گۆڤارێکی وێژەیی و کۆمەلاّیەتی قوتابیانە مانگی دو جــار دەرئەچێــت • یەکیەتی قوتابیانی سلێمانی دەری ئەکات • لە چاپخانەی ژین چاپ ئەکرێت» • شەش لاپەڕەیە • دەوروبەری ساڵێك ژیا و ١٢ (؟) ژمارەی لێ‌دەرچو • لــە شێوەی رۆژنامەدا چاپ دەکرا (٤١×٢٩ سم)ە •

« دەنگی قوتابیان »
بەغـدا
١٩٥٩

ئۆرگانی یەکیەتی قوتابیانی گشتی عیراق بو • هەر ئەو ســالە ژیا و چوار (؟) ژمارەی لێ دەرچو • یەکێك لە ژمارەکانی دوکتۆر عیزەددین مــستەفا رەسوڵ بە تەنها دەری‌کرد •

« دەنگی قوتابیان »
کەرکوك
١٩٥٩

بە کوردی و عەرەبی و تورکمانی لقی یەکیەتی قوتابیانی عیراق لــە کەرکوك بڵاوی‌دەکردەوە • هەر ئەو ســاڵە ژیا و چەند ژمــارەیەکی کەمی (٣؟) لێ بڵاوبۆوە •

« هونەر » (*)
سلێمانی
١٩٥٩

قوتابخانەی ناوەندیێ هونەری ناو ماڵ بلاوی کردۆتەوە • وا دیارە تەنها ژمارەیەکی لێ‌دەرچووە•

« رۆژی نوێ »
سلێمانی
ژمارە یەکی : مارتی ١٩٦٠

خاوەنی : پارێزەر جەمال شالی ، سەرنوسەری : کامەرانی شاعیر • تا وەستانی (ئەیلولی ١٩٦١) رێکوپێك مانگی ژمارەیەکی لێ‌دەردەچو • هەموی بەسەر یەکەوە ١٨ ژمارەی لێ بڵاوبــۆوە • یەکێــکە لە گۆڤــارە هــەرە دەولەمەندەکانی کورد • (٥ر٢٤×١٧ سم)ە •

« چارەسەرکردنی کشتوکاڵ »
ـ « ئیسلاحی زەراعی »
ـ « الاصلاح الزراعي »
بەغــدا
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٦٠

گۆڤارێکی مانگانە بو ، وەزارەتی چارەسەرکردنی کشتوکاڵ لە ساڵی ١٩٥٩ وە دەری‌دەکردە بەشێکی بە کوردی بۆ• لە ژمارە دووەوە ناوی بەشی کوردی‌یەکەی بووە «ئیسلاحی زەراعی» • تا وەستانی (تەشرینی دووەمی

١٩٦٢) تەنها ١٢ ژمارەی لێدەرچو • محەمـەدی مەلاکەریم سەرپەرشـتی بەشی کوردی‌یەکەی دەکرد •

« عـیراقی نوێ »

بەغـدا

ژمارە یەکی : تەشرینی یەکەمی ١٩٦٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی نیگارینی مانگانەیە وەزارەتی ئیرشاد دەری دەکا » • دوو ساڵ ژیا و ٢٤ ژمارەی لێدەرچو • فارووق مستەفا رەسـوڵ و محەمەدی مەلا کەریم دەیـانکرد بە کوردی و سـەرپەرشتیی دەرهێنانیان دەکرد • (٢٨×٢١ سم)ە •

« ژیـان »

هەولێر

ژمارە یەکی : تەشرینی دووەمی ١٩٦٠

ئۆرگانی یەکیەتی قوتابیانی گشتی عیراق ــ لقی هەولێر بو • تەنها دوو ژمارەی لێدەرچو •

« ئەدیبی عیراقی »

بەغـدا

ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٦١

ئۆرگانی «یەکیەتی ئەدیبانی عیراقی» بو • یەك ژمارەی لێدەرچو • دەستەی نوسەرانی : دە پاکیزە رەفیق حیلمی و عەبدولرەزاق محەمـەد و تۆفیق‌وردی • پاشکۆی گۆڤاری «الادیب العراقی» بو •

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٠ی شوباتی ١٩٦٢ (؟)

شارەوانی هەولێر وەك پەخشە بڵاوی‌دەکردەوە •

« دەنگ » (*)
ئەستەمۆل
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٦٣ (؟)
« تۆتن »
ـ « التبوغ »
بەغدا
ژمارە یەکی : تەشرینی دووەمی ١٩٦٣

هەر سێ مانگ جارێك بە عەرەبی و کوردی و ئینگلیزی دەردەچو • سەرەتا عادل موختار و پاشان محەمەدی مەلا کەریم و دوا ژمارەشی فازیلی مەلا مەحمود سەرپەرشتی بەشی کوردی‌یەکەیان ئەکرد • لەسەر دوا بەرگی چەند ژمارەیەکی نوسراوە : «گۆڤاری بەڕێوەبەرایەتی ئینحصاری تۆتن»ە • دوا ژمارەی لە مارتی ١٩٧٢دا دەرچوە • (٢٨×٢١ سم)ە •

((The Kurdish Journal))
ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا
ژمارە یەکی : ١٩٦٣ (؟)

ژمارە یەك و دوی بەرگی پێنجەمی پێکەوە دەرچون و مارت و حوزەیرانی سالی ١٩٦٨یان لێ نوسراوە و ٤٠ لاپەڕەن • (٢٨×٥ر٢١ سم)ە •

« دەنگی تازە » (*)
ئەستەمۆل
ژمارە یەکی : ١٩٦٦ (؟) (١٤)

---

(١٤) دەربارەی بڕوانە : جمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی ، ل٩٤ .

« پرشنگ »
ئەوروپـا
ژمارە یەکی : حوزەیرانی ١٩٦٦

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی وێژەیی زانستی کۆمەڵایەتی‌یە• لەلایەن کۆمەڵەی خوێندکارانی کوردەوە لە ئەوروپا دەرئەچێت» • دوکتۆر کەمال فوئاد سەرپەرشتی دەکرد • تەنها دوو ژمارەی لێ دەرچو (ژمارە دوی : ئابی ١٩٦٧) • دەستەیەك خوێندکاری کورد وتـار و چـیرۆك و شـیعری نیشتمانی‌یان تێدا بڵاوکردۆتەوە • ژمارە یەکی ٢٤ و ژمارە دوی ٢٨ لاپەڕەیە• لە ژمارە یەکیدا ٧ و لە ژمارە دوێـدا ١٢ وتـار و چـیرۆك و هەڵبـەست بڵاوکراوەتەوە • دوا لاپەڕەی ژمارە دوی وتـارێکی کورتـە دەربـارەی ئـەحمەدی خانی کە بە پیتی لاتینی چاپکراوە • (١٨×٢٤ سم)ە [١٥] •

« رابەر »
سلێمانی
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٦٦

قوتابخانەی مەلـکەندی دەری‌دەکرد • دەستەی نوسـەرانی : مستەفـا صالح کەریم (سەرنوسەر) ، فوئاد محەمەد ئەمین و رەوف ئەحمەد حەسەن • تا ساڵی ١٩٦٨ سێ ژمارەی لێ‌دەرچو •

((Yeni Akish))
ئەنقەرە
ژمارە یەکی : ١٩٦٦ (؟)

« یەنی ئەکیش » واتە «شەپۆلی نوێ» • گۆڤـارێکی چـەپڕەوە • لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە گۆڤارێکی روناکبیری مـانگانەیە • ژمـارە ٣ و چواری کە من دیومن هەمان ساڵ دەرچون و وتارەکانی هەردوکیان بە تورکی

---

(١٥) سوپاسی دوکتۆر کاوس قەفتان دەکەم کە هەردو ژمارەکەی «پرشنگ»ی دامێ •

چاپکراون تەنهـا دوا لاپەڕەیان نەبێت کە بریتییـە لە شـیعری کوردی •
(۲۰×۲۸ سم)ە •

« گزنگ »
ـ « بزوغ »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ۱۹٦۷

لە ژێر ناوەکەیدا نوسـراوە : «گۆڤارێکی قوتابخانەیی و پەروەردەیی سالآنەیە ، قوتابخانەی مەنـاری کوڕان دەری ئەهێنێت» • «گۆڤـارێکی زانیاری و کۆمەلآیەتی یە» • دەسـتەی نوسـەرانی : عەبدولکەریم محـەمەد باراوی و عەبدولکەریم صـالح زەندی و محەمەد صالح سـەعید و عەبدولقادر مەلا عومەر و عەبدولمەجید محەمەد کەریم و عەبدولسەمیـع ئەحمـەد بون • وا دیارە هەر ئەو ژمارەیەی لێدەرچووە کە ٤٨ لاپەڕەی بە کوردی و ۱۸ی بە عەرەبی یە • (۱٦×۲۲ سم)ە •

« سلێمانی »
سلێمانی
ژمارە یەکی : تەموزی ۱۹٦۸

لە ژێر ناوەکەیدا نوسـراوە : «بلآوکراوەی شارەوانی سلێمانی • مانگی جارێك دەرئەچێ» ، «دەسـتەی نوسـەرانی: بەڕێوەبەری شـارەوانی ، محەمەد مستەفا کوردی ، موحەڕەم محەمەد ئەمین ، جەمال شالی ، نوری وەشتی ، مەحمود زێوەر » • چەند سالێك ژیا • (٥ر۲۰×٥ر۱٤ سم)ە •

« کاری میللی »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ۱۱ی تەشرینی دووەمی ۱۹٦۸

وەزارەتی ئیرشاد بلآوی دەکردەوە ، تا وەستانی (تەموزی ۱۹٦۹) ۱٦ ژمارەی لێدەرچو • پاشکۆی کوردی گۆڤاری (العمل الشعبی) بو •

« رزگاری »

سلێمانی

ژمارە یەکی : یەك شەممەی ٢٠ی نیسانی ١٩٦٩

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی هەفتانەی گشتیە» • خاوەنی ئیمتیاز : نەوشیروان مستەفا ، سەرنوسەر : پارێزەر شازاد صائب • تا وەستانی (مارتی ١٩٧٠) پازدە ژمارەی لێدەرچو • (٢٠×٢٧ سم)ە •

« بەیان »

بەغـدا

ژمارە یەکی : تەشرینی دووەمی ١٩٦٩

سەرەتا لە ژێر ناوەکەیدا نوسرابو : «گۆڤـارێکی وێژەیی و هونەریی گشتیە وەزارەتی راگەیاندن مانگی جارێ دەری ئەکات»• « بەرپرسیـار : دوکتۆر ئەکرەم فازڵ ، سکرتێری نوسین جەلالی میـرزا کەریـم » ، پـاش ماوەیەك مستەفا نەریمان بووە سکرتێری • دوایی وای لێهات : « گۆڤارێکی رۆشنبیریی گشتیە دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی مـانگی جارێ بلاوی ئەکاتەوە » • (٢٩×٢٢ سم)ە •

« تیشك »

هەولێر

ژمارە یەکی : ١٩٦٩

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : « گۆڤـارێکی پەروەردەی سـاڵانەیە ، قوتابخانەی مامۆستایانی سـەرەتایی کوڕان لە هـەولێر دەری ئـەکات» • «دەستەی نوسەران : مامۆستا مەجید ئاسنگەر ، حـەمە کەریم رەمـەزان هەورامی ، فاتح موحەممەد » • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە دۆیەتی کـە ٢٥٨٢ی کوردیی ، ٢ی نیسانی ١٩٧٠ی لەسەر نوسراوە ، ٦٤ لاپەڕەیـە و ١٥٠٠ دانەی لە «چاپخانەی کوردستان» لێ چاپ کراوە • (٢٠×١٤ سم)ە •

« دەفتەری کوردەواری »
بەغـدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ١٩٧٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «کۆمەڵە نوسینێکی ئەدەبی و زانستی و بیری کوردییە ، رێگەی ئامانجی کوردایەتی ئەمڕۆ و سبەینێمان بە پرشنگی بیری نوێ روناك ئەکاتەوە ، بە روخسارێکی نەتەوەیی و ناوەرۆکێکی مرۆڤایەتی خۆی ئەنوێنێ» • « لە ژێر چاودێری و ئامادەکردنی : جەمال خەزنەدار لە چاپ دراوە » • ٣ ژمارەی لێدەرچو • (٢١×٥ر١٤ سم)ە •

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : مایسی ١٩٧٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی مانگانەیە شارەوانی هەولێر مانگی جارێ دەری ئەکا» • «بەڕێوەبەری گۆڤار : سەعدی محەمەد ئەمین دزەیی ، سەرەکی نوسین : محەمەد مەولود ــ مەم ــ » • بە عەرەبی و کوردی دەردەچو • سەرەتا لە چاپخانەی شارەوانی کەرکوك و دوایی لە چاپخانەی کوردستان لە هەولێر لە هەر ژمارەیەی هەزار دانە چاپ دەکرا • هیچ ژمارەیەکی لە ٨٠ لاپەڕە کەمتر نییە • سێ ساڵ ژیا و دوا ژمارەی حوزەیرانی ١٩٧٢ دەرچو کە ٨٠ لاپەڕەیە • (٢٠×١٤ سم)ە • ئەم گۆڤارە پاشکۆی تایبەتی خۆی هەبو، وەك نامیلکەی :«قەڵاتی هەولێر و پرۆژەی رێکخستنی» نوسینی مەجید عومەر ، هەولێر ، ١٩٧١ •

« برایەتی »
بەغـدا
ژمارە یەکی : خولی دووەمی : حوزەیرانی ١٩٧٠

پاشکۆی رۆژنامەی «التآخی» بو بەڵام ئەمجارەیان لە شێوەی گۆڤاردا دەرچو • لە ژێرەوەی ناوەکەیدا نوسراوە «گۆڤارێکی سیاسی گشتییە» •

ژمارەکانی بە بارست گەورە و بە ناوەرۆك دەولەمەند و کەم هەڵەن (ژمارە یەکی ٦٦ لاپەڕەیە) • سەعید ناکام و پاش ئەو رەفیق چالاك سەرپەرشتی دەرکردنیان دەکرد • محەمەدی مەلا کەریم توسەری بەشە سۆرانی‌یەکەی و محەمەد دەوران توسەری بەشە بادینانی‌یەکەی بون • تا نیسانی ١٩٧١ چوارده ژمارەی لێ‌دەرچو • دو ژمارەکەی دوایی لە سلێمانی دەرچون بە سەرپەرشتی رەمزی قەزاز • (٥ر٢٨×٢٢ سم)ە •

« شۆڕشی کشتوکاڵ »
ـ « الثورة الزراعية »
بەغدا
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٧٠

وەزارەتی چارەسەرکردنی کشتوکاڵ دەری‌دەکرد • چەند ژمارەیەکی کەمی لێ‌دەرچو •

« زانیاری »
بەغدا
ژمارە یەکی : ئوکتۆبەری ١٩٧٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : « گۆڤارێکی زانستی گشتی‌یە» • خاوەن ئیمتیاز دە عەزیز ئەمین و طلعت نادر • سەرۆکی لێ‌پرسراوی نوسین : نوری ئەمین • سکرتێری توسین : دە ساماڵ مەجید فەرەج • دەستەی نوسەران : دە جوامێر مەجید ، دە دارا رشید جودت ، دە صەلاح حەفید ، دە طارق عیمادی • محەمەدی مەلا کەریم و پاشان ئەنوەر جاف وتارەکانیان دائەڕشتەوە و سەرپەرشتی لەچاپ‌دانی‌یان ئەکرد • ژمارە یەکی ١٤٠ لاپەڕەیە (١٧×٢٤ سم)ە • چەند ژمارەیەکی لێ‌دەرچو •

« چیـا »
(CHIYA)
دهۆك
ژماره یەکی : تەشرینی دووەمی ۱۹۷۰

گۆڤارێکی ئەدەبی‌یە • لە ژێر ناوەکەیدا نـوسراوە : «سـەرنڤێسانو رێـەر : بەدرخان سندی» • «چاپخانا دهوکێ» • ژمارە ۲ی کە سالّی ۱۹۷۱ی بەسـەرەوەیە ۷۸ لاپەڕەیە • (۲۰×۱٤ سم)ە •

« گیتی پۆل »
بەغـدا
ژماره یەکی : کانونی یەکەمی ۱۹۷۰

لە ژمارە ۲٤ی سالّی هەشتەمی‌یەوە گۆڤاری «عالم الطوابع» دەستی‌کردە بلاّوکردنەوەی بەشێکی کوردیێ • لە ژێرەوەی ئەم بەشـەیدا نـوسراوە : «گۆوارێکی زانستی و هونەری و ئەدەبی‌یە • مانگی جارێك دەرئەچێ لـە لایەن کۆمەلّەی پۆلّخوازانەوە • نوسـەری بەشـی کوردی : جـەودەت خەزنەدار» • (۲۳×۱٦٫٥ سم)ە •

« خەباتی قوتابیان »
ــ « نضال الطلبـة »
بەغـدا
ژماره یەکی : ۱۹۷۰

ئۆرگانی «یەکیەتی قوتابیانی کوردستان» بو ، بە کوردی و عەرەبـی دەردەچو • چەند ژمارەیەکی کەمی لێ بلاّوبۆوە •

« دەنگی مامۆستا »
سلێمانی
ژماره یەکی : شوباتی ۱۹۷۱

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «ئۆرگانی یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان ــ لقی سلێمانی» ، «ئاشتی و زانست و برایەتی» • دەسـتەی نوسـەرانی

کۆمەڵێك مامۆستایانی کورد بون ، سکرتێری نوسین : محەمەد نوری تۆفیق • ژمارە یەکی ٤٤ لاپەڕەیە و ١٥٠٠ دانەی لێ چاپ کراوە • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە ١٠ی ساڵی دووەمە (١٩٧٣) کە ٦٤ لاپەڕەیە • (٢٠×٢٥ سم)ە •

« نوسەری کورد »

بەغدا

ژمارە یەکی : مارتی ١٩٧١

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری یەکیەتی نوسەرانی کورد » • سەرنوسەر : دە مارف خەزنەدار ، سکرتێر : دە نەسرین فەخری • دەستەی نوسەران : ئەحمەد غەفور ، حوسێن عارف ، سەعید ناکام ، عەبدولڕەزاق بیمار ، محەمەد ئەمین عوسمان • ژمارە یەکی ٨٠ لاپەڕەیە • (١٧×٢٣ سم)ە• چەند ژمارەیەکی کەمی لێدەرچووە •

« رۆژی کوردستان »

ـ « شمس کردستان »

بەغدا

ژمارە یەکی : حوزەیرانی ١٩٧١

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی رۆشنبیری گشتیە ، مانگی جارێك بە کوردی و عەرەبی لە لایەن کۆمەڵەی زانستی کوردیەوە لە بەغدا دەردەچێ • سەرەك نوسەر : صالح یوسفی ، سکرتێری نوسین : سەعید ناکام ، بگێڕی کاروبار : جەمال خەزنەدار» • ژمارە یەکی ٦٤ لاپەڕەیە (٢٣×٣٢ سم)ە • تا ئیستەش دەردەچێ ، دوکتۆر موکەڕەم جەمال (تاڵەبانی) و جەمال خەزنەدار بونەتە سەرنوسەر و سکرتێری و بارستی بۆتە (٢٨×٢٠٫٥ سم) •

« پەروەردە و زانست »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٩٧١

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی پەروەردەیی و زانستییە بـە سێ مانگ جارێ دەردەچێ» • « بەڕێوەبەرێتی گشتی خوێندنی کوردیی » بە کوردی و عەرەبی دەری‌دەکات • ژمارە یەکی ١٠٤ لاپەڕەیە ، ژمارە شەشی (پایزی ١٩٧٣) ٢٣٨ لاپەڕەیە (٥ر٢٣×٥ر١٦ سم)ە •

« هیڤی »
دهۆك
ژمارە یەکی : ١٩٧١

لەسەری نوسراوە : «بەلاڤۆکەکا هەیڤانەیە ئێکەتیا مامۆستـایێت کوردستانا عیراقێ لقێ دهۆکی بەلاڤ دکەت»• ژمارە یەکی ١٧ لاپەڕەیە و بە رۆنیۆ چاپکراوە (٣٣×٢١سم)ە • وا دیـارە چـەند ژمارەیـەکی کەمی لێ‌دەرچووە [١٦] •

« رهێلە »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٩٧١

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی رەوشن بیری و پەروەردەیی سالانەیە خوێندنـگای دوانـاوەندی کوڕانی هـەولێر دەری‌دەکات بـە سەرپەرشتی مامۆستای زمانی کوردی» • دەستەی نوسەرانی : عبدالرحمن السعدی (مامۆستای زمانی کوردیی) ، لیژنەی زمانی کوردیی ـ عوسمـان حمد دەشتی (سکرتێر) ؛ ئەندامانی ـ دلشاد عبدالله سنجاری ، طارق حسین، رەهبەر جەلال مامش • ژمارە یەکی ٥٦ لاپەڕەیە و لە «چاپخانەی کوردستان» چاپکراوە • لەوە دەکات هەر ئەو ژمارەیەی لێ‌دەرچوبێت • (٢٠×١٥ سم)ە•

---

(١٦) سوپاسی مامۆستا سادق بەهـائەدین دەکەم کە ئەم گۆڤـارە و چەنـد گۆڤارێکی‌تری دەکمەنی دامێ .

« چیـا »
سلێمانی
ژمارە یەکی : سالی ١٩٧١

دەستەیە قوتابی دەریان‌کردووە • ژمارە یەکی ٤٨ لاپەڕەیە و لەوە دەچێ تەنها ئەو ژمارەیەی لێ‌دەرچوبێ • (١٦×٢٢ سم)ە •

« روانگە »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٩٧١

دەســـتەیەك شـــاعیری نوێ‌خـــواز ٣ ژمارەیـــان لێ‌بـــڵاوکردەوە •

« گزنگ »
کەرکوك
ژمارە یەکی : نیســـانی ١٩٧٢

یەکیەتی نوسـەرانی کورد لقی کەرکوك دەری‌دەکرد •

« نوسەری نوێ »
هەولێر
ژمارە یەکی : حوزەیرانی ١٩٧٢

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «کۆمەڵە بەرهەمێـــکی ئەدەبی‌یە یەکیەتی نوسەرانی کورد لقی هەولێر دەری‌دەکات» • عیززەدین فەیزی و حەمە کەریم هەورامی و کەریم شارەزا و محەمەد حەسەن مەنگوڕی و عەزیز گەردی و جەمیل رەنجبەر و مەدحەت بێ‌خەو دەستەی نوسەرانی بون • دوا ژمـــارەی لە بەغدا سالی ١٩٧٨ چاپ‌کراوە ، ٨٠ لاپەڕەیە • (١٦×٢٢ سم)ە •

« بەرەو روناکی »
گەلاڵە
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٧٢

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی وێژەیی و رۆشنبیری گشتی‌یە، لیژنەی زمان و وێژەی کوردی لە خوێندنگای ناوەندی گەلاڵـــەی کوڕان دەری‌دەکات» ، «دەستەی بەڕێوەبەری گۆڤار : ئیبراهیم سەعید بەرزنجی ،

نەژاد عەزیز سورمێ ، سەردار کەمال مەولود ، ئازاد عەبدولوەهاب جوندیانی ، غەفور حسەین گەلالی ، فەوزی جەودەت جەمیل » • لە چاپخانەی کوردستان لە هەولێر چاپکراوە • ٣٠ ژمارەی لێ دەرچووە : ژمارە یەکی ٤٤ و ژمارە دوّی کە هەمان ساڵ دەرچووە ٥٢ و ژمارە سێی کە ساڵی ١٩٧٣ دەرچووە ٦٤ لاپەڕەیە • (١٣×٢١ سم)ە •

« ئەستێرە »
سلێمانی
ژمارە یەکی : هاوینی ١٩٧٢

لە ژێر ناوی ژمارە دوّیەوە (ئەیلولی ١٩٧٢) نوسراوە : «پاشکوّی ڕوّژی کوردستان» •• «گوّڤارێکی منالانە مانگی جارێ لە سلێمانی دەردەچێ • سەرەکی نوسین : صالح یوسفێ » • ئەم گوّڤارە پاشان بوّ بە هێ بەڕێوەبەرێتی ڕوّشنبیرێ کوردێ لە بەغدا و دوّ ژمارەی لێ دەرچوّ بەلام دوّهەمەکەیان بلاو نەکرایەوە •

« هوشیاری کرێکاران »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٧ی کانونی یەکەمی ١٩٧٢

گوّڤاری «وعي العمال» لەژمارە ١٨٩یەوە کە کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٧٢ دەرچو بەشێکی بوّ زمانی کوردی تەرخانکرد • ئوّرگانی یەکیەتی گشتێ کرێکارانی عیراقە •

« بیری نوێ »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٩٧٢

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گوّڤارێکی ئەدەبی و زانستێ گشتێ سالانەیە ، لیژنەی زمان و ئەدەبی کوردێ خوێندنگای دواناوەندی کوڕانی هەولێر دەری‌ئەکات بە سەرپەرشتی ماموّستای زمان و ئەدەبی کوردێ» • «سەروّکی لیژنە : عەبدوڕڕەحمان ئەلسەعدی ، سکرتێری لیژنە : کاردوّ

عەبدولقەهار گەلالی» • (١٤×٢٠ سم)ە • وا دیارە تەنها ئەو ژمارەیەی لێ دەرچووە •

« گۆڤـاری کۆلیجی ئەدەبیات »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٩٧٢

« مجلة كلية الاداب » کە زانکۆی بەغـدا بـە عەرەبی و ئینـگلیزی دەریدەکرد لە ژمارە پازدەیەوە کە سالی ١٩٧٢ دەرچو بەشێکی بۆ زمـانی کوردی تەرخان کرد • سالی ژمـارەیەك یـا دوو ژمـارەی لێدەردەچێ • سەرنوسەری : د• صبحی خلیل • (١٧×٢٤ سم)ە •

« بۆپێشەوە »
هەولێر
ژمارە یەکی شوباتی ١٩٧٣

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان لقی هەولێرە» ، «سەرۆکی نوسین عوسمان حەسـەن دزەیی ، سـکرتێری نوسین : محەمەد مەنگوڕی» • لە سـلێمانی لە چاپخـانەی کاکەی فـەلاح چاپکراوە • وا دیارە تەنها ئەو ژمارەیەی لێدەرچووە • (٢١×٢٨ سم)ە •

« رۆشنبیر »
ـ « المثقف »
هەولێر
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٧٣

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری کۆمەلەی رۆشنبیری کوردی لقی هەولێرە» • لەسەر بەرگی پشتەوەی بە عـەرەبی لێی نوسراوە پاشـکۆی گۆڤاری «رۆژی کوردستان»ە • سەرنوسەری : عەبدولڕەزاق بێتـوشی ، سکرتێری نوسین : ئەحمەد شەریف ، دەستەی نوسەران : مومتاز حەیدەری، حازم باجەلان ، سامیة شاكر ، عەبدولقادر حەمەد ئەمین • ژمـارە یەکی ٧٢

لاپەڕەیە ، بە کوردی و عەرەبی لە «چاپخانەی راپەڕین»ی سلێمانی ٢ هەزار دانەی لێ چاپکراوە • (٢١×٢٧ سم)ە •

« رۆشنبیری نوێ »

ـ « المثقف الجدید »

بەغـدا

ژمارە سفری : ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩٧٣

لای ناوەکەیەوە نوسراوە : «بڵاوکراوەیەکی رۆشنبیری‌یە ناو بە نـاو دەردەچـێت • بەڕێوەبـەرایەتی رۆشـــنبیری دەری‌دەکات» • کوردی و عەرەبی‌یە • لە ژمارە ٨یەوە لەسـەری نوسراوە : سەرنوسـەر ــ دوکتۆر ئیحسان فوئاد ، سکرتێری نوسین ــ حسەین عـارف • (٢٩×٣٤ سم)ە • تا ئێستە دەردەچێت و لێی نوسراوە :«بڵاوکراوەیەکی ئەدەبی و رۆشنبیری‌یە• دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی دەری‌دەکات» • بە بارستیش وای لێ‌هاتووە (٢١،٥×٢٨ سم) •

« گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »

بەغـدا

ژمارە یەکی : ١٩٧٣

بە کوردی و عەرەبی سالی ژمارەیەك یا دوو ژمـارەی لێ‌دەردەچێ • ژمارە یەکی ٨٠٠ و ژمـارە دوی (سـالی ١٩٧٤) ٩٤٩ + ٢٧ لاپەڕەیـە • مامۆستا ئیحسان شێرزاد سەرنوسەری بو • (١٧×٢٤،٥ سم)ە •

« بلباڵوزگوز » (*)

کەرکوك

ژمارە یەکی : ١٩٧٣

«یەکیەتی قوتابیانی کوردستان» لقی کەرکوك دەری‌دەکرد •

« راستی »
بێروت
ژمارە یەکی : ١٩٧٣ (؟)

بە عەرەبی لەسەری نوسراوە : «نشرة ثقافيه رياضيه اجتماعيه يشرف على تحريرها المركز الثقافي لجمعية الارز الرياضيه الثقافيه الكرديه في بيروت» • ژمارە سێی ساڵی دوّی شوباتی ١٩٧٤ دەرچووە ؛ ٣٤ لاپەڕەیە • (١٧×٢٤ سم)ە •

« ئامانج »
بەغــدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ١٩٧٤

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان ــ مەکتەبی سکرتاریەت »ە • ژمارە یەکی ٣٤ لاپەڕەیە • چەند ژمــارەیەکی کەمی لێ دەرچو • (٢١×٢٩ سم)ە •

« روناهی »
(RONAHI)
ئەلەمانیای رۆژئاوا
ژمارە یەکی : ١٩٧٤ (؟)

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : ((Komela Shorshvanên Kurdên Tirkiye))
لەســەر بــەرگی نــاوەوەی نــوسراوە : ((Ronahi, Kovara Kurdî))
ژمارە ١٤ و ١٥ی کە پێکەوە دەرچون مارتی ١٩٧٥ی لەسەر نوسراوە و بە هەردوکیان ٣٦ لاپەڕەن • کوردی و تورکی‌یە • (١٨×٥ر١٢سم)ە •

« رزگاری »
(RIZGARI)
ئەنقەرە
ژمارە یەکی : ٢١ی مارتی ١٩٧٦

لەســەری نوسراوە : ((Kovara Rezani û Candiya Mehani))

خاوەنی: رۆستەم ئەرسەلان ، لێپرسراوی : محەمەد ئۆزون ، سکرتێری : رۆستەم ئۆزگور • گۆڤارێکی مانگانەی چەپڕەوە ، بەشێکی کوردی و بەشێکی تورکی یە • ژمارە یەکی وتارێکی دەربارەی شێخ سەعیدی پیران بلاوکردۆتەوە • ژمارە دۆی ٢١ی نیسانی ١٩٧٦ بلاوبۆتەوە • هەر ئەو دۆ ژمارەیەیم دیوە کە هەر یەکەیان ١١٢ لاپەڕەیە • گۆڤارێکی دەولەمەندە • (٢٤×٥ر١٥سم)ە •

« عیراق »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١٩٧٧/٣/٢١

لای ناوەکەیەوە نوسراوە : «پاشکۆی رۆژنامەی عیراقە بە زمانی کوردی دەردەچێت» • «سەرنوسەر صالح حیدری» • (٢٨×٤١سم)ە •

« شۆڕشی کشتوکالی »
بەغدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ١٩٧٨

ئەنجومەنی بالای کشتوکال دەریدەکات • لەسەر بەرگەکەی نوسراوە پاشکۆی گۆڤاری «الثورە الزراعیە»یە کە دوکتۆر عەبدولوەهاب ئەلداهری سەرنوسەرییە • بڕیارە هەر سێ مانگ جارێك دەرچێت • ژمارە یەکی ٥٤ لاپەڕەیە و بە وێنە و نیگاری رەنگاوڕەنگ رازێنراوەتەوە • (٢٨×٢١سم)ە •

★ ★ ★

«تيگەيشتني راستي» (فهم الحقيقة) وموقعها في الصحافة الكردية

أولى الانكليز الدعاية جانبا كبيرا من اهتمامهم في سنوات الحرب العالمية الاولى محققين من خلالها مكاسب لعبت دورها الواضح في تسهيل مهام قواتهم العاملة في ميادين القتال، وقد اعترف بذلك كبار مسؤوليهم [١] . وما ان احتل الانكليز البصرة في بداية الحرب حتى حولوها الى قاعدة لانطلاقاتهم العسكرية اللاحقة ومركزا لنشاطهم الاعلامي في آن واحد . ولم يستهدف الانكليز من نشاطهم الاعلامي منذ أن دخلوا البصرة العراق وحده، بل انهم خصصوا جانبا كبيرا منه لنشر دعاياتهم في المناطق الايرانية المجاورة [٢] .

بعد احتلال الانكليز لمدينة بغداد في آذار ١٩١٧ توسع نشاطهم الاعلامي بشكل ملموس . فاصدروا في ٤ تموز من العام نفسه جريدة «العرب» اليومية التي ادعوا بانها « عربية المبدأ والغرض ينشئها في بغداد عرب للعرب »[٣] .

---

(١) راجع :
Lloyd George, The truth about Peace Treaties, Vol. II, London, 1938, P. 1118.

(٢) كان مجال العمل الدعائي للانكليز داخل ايران نفسها محدوداً ذلك لان الشاه اعلن في ٢ تشرين الثاني عام ١٩١٤ حياد بلاده . ومع ان قرار الشاه هذا ظل مجرد حبر على ورق لان بلاده قد تحولت الى ميدان للنشاط العسكري لاربع دول متحاربة هي الامبراطورية العثمانية وانكلترا وروسيا والمانيا، مع ذلك فان مجال اصدار الصحف والمنشورات ظل محدوداً بالنسبة للانكليز وغيرهم مما دفعهم الى اصدار عدد من الصحف والنشرات باللغة الفارسية في العراق .

(٣) وردت هذه العبارة تحت اسم كل عدد من جريدة « العرب » كشعار ثابت لها .

وقد أدت هذه الجريدة ما وضع لها من واجبات بذكاء ونجاح غير قليل [٤] .

خطا الانكليز خطوتهم الدعائية الواسعة التالية مع بزوغ العام ١٩١٨ . ففي الاول من كانون الثاني من ذلك العام أصدروا في بغداد ثلاث جرائد هي ((Baghdad Times)) الانكليزية و «ايران» الفارسية و «تيگه‌يشتنى راستى» (فهم الحقيقة) الكردية . وهي جميعها كانت مكرسة لتحقيق غايات متشابهة وان اختلفت الواحدة منها عن الاخرى بعض الشيء فيما اتبعت من أساليب اقتضتها الظروف المتباينة للمناطق التي كانت تنشر فيها . فقد شددت «ايران» ، مثلا ، من هجماتها على الالمان والعثمانيين وعلى عملائهما من أمثال قاسموس وحاولت تحريض العشائر الايرانية المختلفة ضد العشائر الموالية لاعداء الحلفاء مع التأكيد على المصالح النفطية الانكليزية في جنوب ايران .

في تعليق لها على صدور هذه الجرائد كتبت «العرب» تقول : « وفي مناسبة تبلج السنة الجديدة ظهرت في بغداد ثلاث جرائد اخرى الواحدة تعرف بالاوقات البغدادية وهي انكليزية اللغة يومية الظهور ، والثانية « تيگه‌يشتنى راستى » بالكردية ومعناها فهم الصدق [٥] والثالثة «ايران» فارسية . والانكليزية في أربع صفحات وكل من الكردية والفارسية صحيفتين. وهذه الجرائد تمثل الامم المنتشرة في هذه المدينة من عرب وانكليز وكرد و فرس وقد شجعت الدولة البريطانية كل امة لتنشيء لها ما ينوب عنها في الفكرة والاماني » [٦] .

---

(٤) ظلت « العرب » تصدر حتى أواخر ايار عام ١٩٢٠ حيث توقفت لتحل محلها جريدة « العراق » .

(٥) الاصح « فهم الحقيقة » .

(٦) « العرب » ، العدد السادس ، ٧ كانون الثاني ١٩١٨ .

احتلت هذه الجرائد ، مع ماكان يصدرها الانكليز من نشرات دورية بلغات مختلفة ، مكانة بارزة لا في النشاط الاعلامي للانكليز في سنوات الحرب العالمية الاولى فحسب بل كذلك في تاريخ الصحافة العراقية لانها ـ بغض النظر عن أهدافها ـ كانت تشكل تحولاً نوعيا في جوانب عديدة ومهمة لمهنة الصحافة .

ينتظر مجمل النشاط الاعلامي الانكليزي خلال سنوات الحرب العالمية الاولى في العراق البحث الجدي والتقصي العميق لان من شأن ذلك القاء أضواء على جوانب عديدة مهمة من تاريخ العراق وما رافق الحرب العالمية الاولى من أحداث وتطورات وسياسة الانكليز ازاء المنطقة في تلك الفترة الحساسة . واذا كانت الجرائد الاخرى ، ولا سيما «العرب» ، قد وجدت لها بعض الانعكاسات في العديد من الدراسات التاريخية والبحوث المكرسة للصحافة العراقية فان «تيگەیشتنی راستی» لم تجد لها حتى الان سوى اشارات غامضة ومقتضبة للغاية في عدد قليل جدا من الدراسات البيبليوغرافية التي لم تحدد أي منها تاريخ صدور الجريدة بشكل صحيح [7] ، دعك عن أهميتها .

يكمن فيما سبق السبب الاساس لتأليف هذا الكتاب : « تيگەیشتنی

---

(٧) اشار الاستاذ علاءالدين سجادي الى صدور هذه الجريدة لاول مرة في العام ١٩٥٢ بهذا الشكل : « تيگەیشتنی راستی كانت جريدة اسبوعية سياسية اجتماعية اصدرها الاحتلال الانكليزي ببغداد في العام ١٩١٨ . يصادف العدد ٢٠ من هذه الجريدة ١١ آذار ١٩١٨ ، ولا اعرف كم عدداً صدر منها » . وقد اعاد نفس القول في الطبعة الثانية من كتابه ، التي صدرت في العام ١٩٧١ (راجع : علاءالدين سجادي ، مێژووی ئەدەبی كوردی (تاريخ الادب الكردي) ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٥٢ ، ص ٥٥٢ ـ ٥٥٣ ؛ الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧١ ، ص ٦١١) . ولم يضف احد من الذين كتبوا من بعده عن الصحافة الكردية شيئا جديا او جديدا على ما ذكره هو .

راستى ــ فهم الحقيقة ــ وموقعها في الصحافة الكردية » •

يتألف الكتاب من مقدمة وخمسة فصول مع ملحقين • تعرض المقدمة فكرة عامة عن الدراسات القليلة التي كرست لبحث جوانب مختلفة من تاريخ الصحافة الكردية باللغات الكردية والعربية والانكليزية والروسية وغيرها مع تأكيد خاص على الذين تطرقوا في بحوثهم الى جريدة « تيگهيشتنى راستى » وتصحيح ما ورد فيها من أخطاء بصددها •

أما الفصل الاول «صفحات من تاريخ الصحافة وأهميتها» فهو عبارة عن مدخل عام يبين ، كما يبدو من عنوانه ، تاريخ الصحافة وأهميتها في حياة الشعوب • وقد وردت فيه معلومات جديدة عن هذه المهنة الخطيرة وذلك بالاستناد الى عدد غير قليل من المصادر الحديثة •

ويستهدف الفصل الثاني «نبذة من تاريخ الصحافة الكردية» تقديم صورة مركزة عن واقع الصحافة الكردية منذ نشأتها ، مما يعتبر ضروريا لتحديد العامل الاساس الذي دفع بالانكليز لاصدار جريدة « تيگهيشتنى راستى » من حيث ان الكرد قد بلغوا قبل الحرب بفترة غير قصيرة مستوى غدا من الممكن والضروري مخاطبتهم بلغتهم عن طريق الصحافة •كما ان عرض ذلك التاريخ الذي سبق وأتبع صدور «تيگهيشتنى راستى» لهو أمر ضروري لتحديد موقع هذه الاخيرة في الصحافة الكردية بشكل عام •

يحتوي الفصل الثاني على معلومات ومقارنات واستنتاجات جديدة بصدد ظهور «كردستان» أول صحيفة كردية والعوامل التي جعلت من مدينة القاهرة ، دون غيرها ، المكان الانسب لميلادها • فلم يكن بوسع محاولات المثقفين الكرد لاصدار جريدة ناطقة باسمهم داخل الامبراطورية العثمانية ان تؤدي الى نتيجة ايجابية في ظل حكم السلطان عبدالحميد الثاني • فاستغل هؤلاء التناقضات الانكليزية ــ العثمانية التي خلقت ظروفا مواتية في مصر

لاصدار جريدة تنطق بلغات شعوب الامبراطورية العثمانية وتعادي حكم السلطان عبدالحميد المتخلف . وعلى هذا الاساس فقد تحولت مصر الى أحد المراكز الرئيسة للنشاط الاعلامي للقوى المعارضة داخل الامبراطورية العثمانية، بما في ذلك الاوساط الثورية التركية التي كانت تمثلها يومذاك جمعية الاتحاد والترقي . ويكمن في ذلك السبب الرئيس الذي تفاعلت معه عوامل اخرى مساعدة جعلت بمجموعها من صدور أول صحيفة كردية في القاهرة يوم ٢٢ نيسان ١٨٩٨ أمرا ممكنا .

تحتل جريدة «كردستان» مكانة جد بارزة في تاريخ الصحافة الكردية لالكونها أول صحيفة كردية فقط ، بل كذلك لما تميزت به من طابع ديمقراطي متقدم واضح ولما عالجت من مواضيع حيوية مختلفة باسلوب سلس رصين ، منها الموقف الصائب الذي اتخذته من المؤسسة المتخلفة التي أسسها السلطان عبدالحميد من رجال العشائر الكردية باسم «فرسان الحميدية» وقطرتها للارمن وترحيبها بافكار الاتحاديين ومعالجتها لمسائل الادب والتعليم وماشاكل.

مع انتصار ثورة الاتحاديين في العام ١٩٠٨ بدأت مرحلة جديدة في تاريخ الصحافة الكردية كما كان عليه الامر بالنسبة لجميع شعوب الامبراطورية الاخرى . وبالرغم من ان هذه المرحلة لم تدم طويلا الا انها تمخضت عن نتائج مهمة على طريق تطور تلك الصحافة شكلا ومضمونا . وقد عالج الفصل الثاني هذا الموضوع من جوانبه المختلفة وبالاستناد الى مضامين عدد من أندر الجرائد والمجلات الكردية التي تعود الى تلك الفترة والتي لم يسبق لاحد التطرق اليها ، وقد اعطى ذلك ايضا امكانية تصحيح العديد من الهفوات الواردة في بعض البحوث البيبليوغرافية المكرسة للصحافة الكردية [٨] .

---

(٨) لاينتقص ذلك ، دون شك ، من أهمية الجهود الجليلة التي بذلها عدد من الكتاب لعرض صفحات من تاريخ الصحافة الكردية . فان الموضوع بحد ذاته يدخل ضمن المسائل العلمية المعقدة نظرا لتبعثر وضياع اعداد معظم الجرائد والمجلات الكردية المبكرة ؛ واحيانا حتى المتاخرة منها .

بالرغم من جميع الصعوبات قطعت الصحافة الكردية بعد الحرب العالمية الاولى شوطا لابأس به على طريق التطور ، ولاسيما في العراق. وفي الفصل الثاني نماذج عديدة ومقارنات مختلفة تبين أهم جوانب ذلك التطور • وهنا أيضا حاول الكتاب تصحيح بعض الاخطاء التي وقع فيها مؤلفون آخرون • وينتهي الفصل الثاني بتحديد أهم خصائص الصحافة الكردية بشكل عام •

يحمل الفصل الثالث من الكتاب عنوان «متى وكيف ولم صدرت تيگەيشتنى راستى» ، وهو يركز في مدخله على الاهتمام البالغ الذي أولاه الكولونياليون ومن بعدهم الاستعماريون لجعل الصحافة أداة فعالة من أدوات عملهم المتشعب بين شعوب العالم الثالث • وكان من الطبيعي ان يكتسب هذا الامر طابعا أكثر جدية خلال سنوات الحرب العالمية الحاسمة مما وجد له انعكاسات واضحة على نشاط الانگليز الاعلامي في العراق والذي كانت « تيگەيشتنى راستى» واحدة من ثماره •

لاتحمل « تيگەيشتنى راستى » اسم أي شخص من الذين اسهموا في الاشراف عليها أو في تحرير مواضيعها • ولا توجد اشارة الى مثل هذا الامر في المراجع التي تطرقت الى هذه الجريدة بشكل أو باخر أو في المصادر التي عالجت موضوع الصحافة العراقية أو النشاط الاعلامي للانگليز في العراق خلال سنوات الحرب • وتوضيح هذا الامر شكل عقدة استوجبت البحث في مختلف المظان والاتصال بمختلف الشخصيات الثقافية والمسؤولة التي عاصرت الحرب العالمية الاولى [٩] • مع ذلك اعتمد استجلاؤه بالاساس على بعض القرائن والمقارنات المنطقية • فمن الطبيعي ان امر الاشراف على هذه الجريدة

(٩) من بين الذين اتصل بهم المؤلف الاستاذ توفيق وهبي والضابط السياسي السابق المهتم بالدراسات الكردية س. ج. ادموندس صاحب كتاب ((Kurds, Turks and Arabs. Politics, travel and research in North—Eastern Iraq)), London, 1957.

قد عهد الى أحد المسؤولين الانكليز . واننا لم نجد من بين هؤلاء في فترة صدور « تيگه‌يشتنى راستى » شخصا اولى للاضطلاع بهذه المهمة اكثر من الميجر سون من بين جميع المسؤولين الانكليز العاملين في الساحة العراقية . فقبل كل شيء كان سون اكثر الانكليز اطلاعا على المناطق الكردية ، عمل وعاش فيها موظفا ثم متنكرا قبل اندلاع نيران الحرب العالمية الاولى بفترة طويلة . وقد كرس العديد من المؤلفات لدراسة حياة الشعب الكردي ولغته وعاداته وتقاليده الاجتماعية . فقبل الحرب بسنوات نشر في لندن دراسات عديدة عن قواعد اللغة الكردية ولهجاتها (١٠) وأصدر الطبعة الاولى لكتابه المعروف «رحلة متنكر الى ميسوبوتاميا وكردستان» (١١) . ثم انه كان يجيد اللغة الكردية بطلاقة جعلت من المؤرخ الكردي المعروف محمد أمين زكي يقول عنه : «يعرف هذا الفاضل اللغة الكردية كأحد ابنائها ، بل انه اعلم بها من كثير من علماء الكرد انفسهم » (١٢) . وكمثال جدير على مدى تمكن الميجر سون من اللغة الكردية نذكر انه ترجم اليها عددا من آيات القرآن الكريم ترجمة واضحة ومفهومة نشرها في احدى الجرائد الكردية القديمة (١٣) ، وهو أمر يعجز عنه الكثيرون .

الى جانب كل ما تقدم فان الميجر سون كان ذا باع طويل في الصحافة . فقد اشترك في تحرير جريدة ((Basra Times))التي أصدرها الانكليز منذ

---

(١٠) بما في ذلك كتابه :
((Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language)), London, 1913 (13 + 289 PP.).

(١١)
B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, London, 1912 (Second edition, 1926, 421 PP.).

(١٢) محمد امين زكي ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، ترجمة محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٦ ، ص ٣٢٥ .

(١٣) «پێشکه‌وتن» (التقدم) ، السليمانية، العدد ٢٥، ١٤ تشرين الاول ١٩٢٠ .

احتلالهم العراق الجنوبي [١٤] . ووجد ذلك انعكاسا واضحا له في مستوى « تيگەيشتنى راستى » كما نوضحه فيما بعد . وأخيرا فان محتويات الجريدة نفسها تشير بوضوح الى ان جانبا كبيرا منها قد حرر من قبل شخص له مستوى مثقف وتفكير مسؤول انكليزي .

هذه الادلة مع غيرها التي وردت تفاصيلها ضمن الفصل الثالث تبين بشكل لا لبس فيه ان الميجر سون هو المسؤول الانكليزي الذي أشرف على اصدار « تيگەيشتنى راستى » . ومن الجدير بالذكر هنا انه ما ان وضعت الحرب العالمية الاولى أوزارها حتى أصدر سون في السليمانية جريدة اخرى كردية باسم «پيشكەوتن» (التقدم) التي لاتختلف عن « تيگەيشتنى راستى » اسلوبا ونهجا ومستوى بل وحتى حجما .

ولكن لم يقتصر تحرير «تيگەيشتنى راستى» على شخص واحد . فقد انعكس اسلوب وتفكير مثقف شرقي في جانب كبير من محتويات الجريدة . وتشير مجموعة من الدلائل الى ان المحرر الثاني في «تيگەيشتنى راستى» كان الاديب شكري الفضلي . فقبل الحرب كان جمال‌الدين بابان المثقف الكردي الوحيد في العراق الذي طرق باب الصحافة القومية عندما أصدر في شباط ١٩١٤ أول مجلة كردية ــ تركية عراقية باسم « بانگ‌كرد » (نداء الكرد)[١٥]، الا انه اضطر لوقف نشاطه الصحفي مع اندلاع نيران الحرب وسوقه الى ميادين القتال . أما شكري الفضلي الذي كان يسيطر على ناصية اللغة الكردية وله فيها قصائد ومساجلات شعرية والذي عرف بنشاطه الصحفي [١٦]

---

(١٤) راجع :
A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia 1914—1917. A personal and historical record, London, 1930, P. 73.

(١٥) صدرت منها خمسة اعداد فقط ، وكان كل عدد منها يتكون من ٢٤ صفحة .

(١٦) كتب شكري الفضلي في صحيفتي «التعاون» و «الزهور» اللتين كانتا تصدران في بغداد قبل الحرب .

وبكتاباته عن الكرد وتقاليدهم قبل الحرب[17] ، فقد ظل في بغداد واسهم في تحرير جميع الجرائد التي أصدرها الانكليز باللغتين العربية والفارسية . وقد أشار رفائيل بطي الذي يعتبر من رواد الصحافة العراقية المعروفين وكان صديقا ومعاصرا لشكري الفضلي ، أشار بشكل عابر الى اشتراك الاخير في تحرير «تيگەيشتنی راستی» [18] . وفي رده على استفسارنا اعرب س. ج. أدموندس عن رأيه في احتمال اشتراك شكري الفضلي في تحرير هذه الجريدة [19] .

استهدف الانكليز من اصدارهم لجريدة « تيگەيشتنی راستی» تحويلها الى اداة اضافية لكسب الشعب الكردي الى جانبهم ولابعاده عن كل تأثير لاعدائهم ولاسيما العثمانيين.وقد ظهر ذلك جليا في الجانب الاكبر من محتويات الجريدة بدء بعددها الاول والى آخر عدد صدر منها . ففي العدد الاول منها نشرت «تيگەيشتنی راستی» مقالة بعنوان «حسنات حكومة بريطانيا العظمى للعراق» اكدت فيها على ما جلبه العثمانيون من مساوىء للبلاد جعلتها في «حزن مستمر» الى أن «بعث الله عز وجل بريطانيا العظمى للعراقيين فانقذتهم من الحكومة (الاتحادية ــ ك. م.) الظالمة ومن قيودها وسلاسلها» ، فان من دأب الانكليز انهم « ينظرون الى الحق والحقيقة بمنظار القانون والعدالة » لذا نرى كيف «تحولت الاراضي التي تركت بورا تحت وطأة الظلم الى مزارع خضراء يانعة » ، وقد تم توزيع «كميات كبيرة من الحبوب على الفلاحين مما

---

(١٧) راجع : شكري الفضلي ، الكرد الحاليون ، ــ «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٢٣٤ ــ ٢٤٢ ؛ الجزء السادس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٣٠٧ــ٣١٢ .

(١٨) راجع : رفائيل بطي ، شكري الفضلي (١٨٨٢ــ١٩٢٦) ، ــ «لغة العرب» ، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ١٩٢٦ ، ص ٢٣ــ٢٤ .

(١٩) ورد ذلك في رسالة الاستاذ توفيق وهبي للمؤلف والتي تحمل تاريخ ٢٠ كانون الثاني ١٩٧٧ .

يسر لهم العمل » فغدا « الجميع يقضون حياة ذهبية » بفضل الانكليز وجهدهم [٢٠] .

هكذا فان اسم الجريدة جاء مطابقا تماما لاهدافها الموسومة التي تركزت على جعل الكرد «يفهمون حقيقتين» نابعتين من وجهة نظر انكليزية بحتة ـ حقيقة بريطانيا الناصعة والحقيقة القاتمة لاعدائها . وكانوا يتغون من ذلك تحويل « تيگه‌يشتنى راستى » ، مع جريدة «العرب» [٢١] ، الى وسيلة مؤثرة لاظهار « عظمة بريطانيا » ولقطع خط الرجعة على العثمانيين والحط من سمعتهم باسلوب يؤدي الى «التخلص من شرهم» بحيث لايعود العراقيون يسمعون «اسمهم القبيح» مرة اخرى وذلك في سبيل ان «تحيا حكومة بريطانيا العادلة» و «يهلك الاتراك الظالمون» لانهم «قلبوا النعيم بؤسا ، والسعادة شقاءا ، والخصب جدبا ، والعمران خرابا » [٢٢] . بينما « ان بريطانيا العظمى ... ستقوم ، بعد ان تخرج من الحرب ظافرة ، بانقاذ شعوب الشرق قاطبة ، ولاسيما عرب العراق وماحوله وكردهما ، من المآسي وتسعدهم بالانعتاق والحرية والاتحاد اذ ان تحقيق مثل هذه المطالب المقدسة محال دون مساعدة حكومة عادلة منصفة مثل بريطانيا العظمى » [٢٣] .

حاول الانكليز استغلال «تيگه‌يشتنى راستى» للضرب على أوتار العاطفة الدينية والشعور القومي للجماهير الكردية باسلوب من شأنه اثارة الضغائن ضد العثمانيين الذين لايمكن ان يكون الوقوف بوجههم متعارضا مع القيم الاسلامية ، كما أكدت الجريدة مرارا . لذا فان العديد من مقالاتها

---

(٢٠) « تيگه‌يشتنى راستى » ، العدد الاول ، كانون الثاني ١٩١٨ .
(٢١) غالبا ماتلتقي مضامين الجريدتين بل وحتى عناوينهما (راجع : الهامش رقم ٣٠) .
(٢٢) راجع « تيگه‌يشتنى راستى » ، ٥ و ١٢ و ٢٦ كانون الثاني و ٥ و ١٩ شباط ١٩١٨ ؛ «العرب» ، ١٢ و ١٧ كانون الثاني ١٩١٨ .
(٢٣) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ١٢ كانون الثاني ١٩١٨ .

تحمل مثل هذه العناوين : «انكلترا والاسلام» [٢٤] و « الترك الاتحــاديون مضرون بالاسلام» [٢٥] و «الحكومة العثمانية مغايرة للشرع» [٢٦] و « هــل بقي شيء لم يفعله الاتحاديون بالاسلام » [٢٧] .

في جميع هذه المقالات ، كما في غيرها ، حاولت « تيگه‌يشتنى راستى » اظهار الاتحاديين في ثوب الخارجين على الدين مما يجعل مناهضتهم فرضا على كل المخلصين « باعتبار حكومتهم غير شرعية » ولان الكفر بلغ بهم حد انهم «ينفرون من سماع اسم محمد صلوات الله عليه ، بينما اذا سمعوا أسماء أنور وطلعت وجمال فانهم يصلون ويسلمون »[٢٨] . وبالمقابل فقد أجهدت « تيگه‌يشتنى راستى » نفسها لاظهار الانكليز كمدافعين امناء عن الاسلام بحيث لا مناص من الوقوف في صفهم . فان « من يرجع الى التأريخ » يرى جلياً كيف ان « حكومة بريطانيا العظمى هبت مراراً لمساعدة الاسلام » وانها «قامت من أجل المسلمين بانقاذ الحكومة التركية مرات عديدة من موت أكيد» وحتى في هذه الحرب فان « حكومات بريطانيا وفرنسا و روسيا » فكرت بالمسلمين و « من اجلهم نصحت الحكومة التركية بان تقف على الحياد ... لكن الاتحاديين الذين يرومون امحاء العرب والكرد ... لم يصغوا الى مثل هذا الكلام » . والدليل الآخر على حب بريطانيا الجامح للاسلام والمسلمين لدى « تيگه‌يشتنى راستى » هو « ذلكم النعيم » و « تلكم السعادة » التي تتمتع بها «شعوب اسلامية كثيرة» في ظل الانكليز الوارف ، بينما ، « والكل يعرفون ذلك » ، تعمل « المانيا بدأب من أجل محو المسلمين » لانها « عدوة

---

(٢٤) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ١٢ شباط ١٩١٨ .
(٢٥) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ٢٥ آذار ١٩١٨ .
(٢٦) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ٢٠ آيار ١٩١٨ .
(٢٧) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ٣ حزيران ١٩١٨ .
(٢٨) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ٢٠ آيار ١٩١٨ .

للاسلام» [٢٩] . ومما يجدر بالذكر في هذا المجال وجـود تشابه كبـير بين محتوى جريدتي « العرب » و « تيگەيشتنی راستی » من حيث معالجتهما لهذا الموضوع ، ولا يستبعد ان الأخيرة كانت تنشر احياناً مقالات مترجمة عن الاولى[٣٠] .

ومن الطريف ان نشير الى ان « تيگەيشتنی راسـتی » نشرت أسماء العديد من الضباط والمسـؤولين الانكليز الذين تركوا المسـيحية واعتنقوا الاسلام ديناً ونبذوا أسـماءهم السابقة ليتخذوا لهم أسماء عربية ــ اسلامية شائعة [٣١] .

بالامكان ايراد امثلة كثيرة تبين اسلوب « تيگەيشتنی راستی » في اثارة الشعور القومي الكردي باتجاه يخـدم مصالح بريطانيا في الحرب العالميـة الاولى ، فان مقالات الجريدة كانت تؤكد باستمرار وباسلـوب مثـير ومناور ذكي على ان تحقيق طموحات الكرد انما يعتمد على بريطانيا وحدها مما يحتم « تقدير صداقة الانكليز » وعدم « الاتيـان بعمل يفضي الى ندم أبدي » ولاسيما ان « الانكليز أصدقاء للكرد اكثر من أي شعب آخر » فهم «عشاق بسالتهم » ويحبونهم « اكثر حتى من أهالي بغداد » الذين « أصبحوا بفضلهم ينعمون برفاه الحياة » لان ما انجزه الانكليز في هذه المدينة خلال عام واحد « ما كان بمسـتطاع الترك انجازه خلال ٥٠٠ سـنة » بل ان العثمانيين « لم يستطيعوا خلال كل عهدهم ضمان ساعة واحدة من تلك السعادة التي يتمتع

(٢٩) « تيگەيشتنی راستی » ، ١٢ شباط و ٢٢ نيسـان ١٩١٨ .
(٣٠) هذه عناوين بعض الافتتاحيات الواردة في جريدة «العرب» والتي تشبه الى حد كبير المواضيـع التي كانت تعرض في «تيگەيشتنی راسـتی » : «محاربة الاتراك لدين الاسـلام» («العرب» ، ٢١ آذار ١٩١٨) ؛ « انتهاك الاتراك لدين الاسـلام » («العرب» ، ١ آذار ١٩١٨) ؛ « انتهاك الاتحاديين لقدسـيات الاسـلام» (٢٥ اذار ١٩١٨) ؛ «الترك في نظر الالمان» (٨ نيسـان ١٩١٨) ؛ « حول رزء الترك» (٢٦ تشرين الاول ١٩١٨) .
(٣١) « تيگەيشـتنی راسـتی » ، ١٢ كانون الثاني ١٩١٨ .

بها الاهلون في العراق وفلسطين منذ أول يوم وطأت فيه أقدام الجيش الانكليزي أراضيهما » لذا عبرت الجريدة عن ثقتها التامة بان « أبناء الشعب الكردي لن ينخدعوا باكاذيب » العثمانيين و « يضعون أيديهم بايدي الانكليز وينقذون انفسهم من مظالم الترك لينهمكوا في اعمار أصقاعهم »[٣٢] ، خاصة وان « حكومة بريطانيا المعظمة تسعى لسعادة الكرد » [٣٣] .

ان « تيگه‌يشتنى راستى » طافحة بامثلة معبرة اخرى كثيرة تبين جميعها كيف وباي اتجاه كان يعمل الانكليز لكسب الكرد وتحريكهم ضد اعدائهم[٣٤] وقد غدا هذا الاخير أمراً ملحاً بالنسبة للانكليز أكثر فأكثر مع مرور الأيام وكنتيجة منطقية للتغيرات التي طرأت على تناسب القوى في العلاقات الدولية خلال السنتين الأخيرتين للحرب . فقبل صدور « تيگه‌يشتنى راستى » تمكنت القوات الانكليزية من تثبيت أقدامها في أجزاء حساسة من الشرق الاوسط بما فيها مناطق مخصصة للفرنسيين بموجب اتفاقية « سايكس ـ پيكو » السرية . ومنذ شباط ١٩١٧ بدأت تغييرات حاسمة تهدد النظام القيصري الروسي الذي زال من الوجود نهائياً في تشرين الثاني من العام نفسه . دفع كل ذلك بحكام لندن الى اجراء تغييرات لا في حساباتهم التكتيكية فحسب بل وفي أهدافهم الستراتيجية كذلك . فاصبح التوجه باسرع مايمكن والى أقصى ما يمكن شمالا سمة بارزة من نشاطات الانكليز في العراق ، ولا سيما في السنة الأخيرة من الحرب . وهذا كان يستوجب الاستفادة من كل قوة متيسرة اخرى لتسهيل مهمة تقدم القوات الانكليزية التي لم يكن في الامكان رفع طاقتها بعد ان أخذت تربو على حوالي المليون في ميادين الشرق

---

(٣٢) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ٢٣ شباط و ١٣ أيار و ٣ حزيران ١٩١٨ .

(٣٣) هذا هو عنوان افتتاحية العدد ٣٢ من الجريدة (راجع : « تيگه‌يشتنى راستى» ، ١٠ حزيران ١٩١٨) .

(٣٤) وردت تفاصيلها ضمن الفصل الثالث من الكتاب .

الأوســط [٣٥] .

جراء ذلك ازداد اهتمام الانكليز لكسب رؤساء العشائر الكردية ولحثهم على حمل السلاح ضد العثمانين مما وجد له انعكاساً واضحاً على صفحات « تيگەيشتنى راستى » باسلوب لم يخل من ذكاء واثارة وخبث . وبالنسبة للنقطة الاخيرة يكفي القول ان الأدبيات السياحية التي دونها البريطانيون الذين زاروا المناطق الكردية في العراق قبل الحرب مليئة بصورة روماتيكية ، الا انها مخيفة للغاية ، عن عشيرة الهموند ، جاء تجسيدها في كتاب « رحلة متنكر في ميسوبوتاميا وكردستان » للمشرف على الجريدة الميجر سون باسلوب لم يبلغه غيره [٣٦] ، ومع ذلك نرى « تيگەيشتنى راستى » تتغنى بمآثر الهموند كخير دليل على شجاعة الكرد واقدامهم فكتبت ما نصه :

« لا داعي لكي نبتعد كثيراً . فقبل سنوات مضت أذلت عشيرة الهموند الكردية عساكر الترك والعجم مراراً . واليوم لا نريد منكم انتم يا أحفاد هؤلاء الميامين سوى ان تكونوا حريصين على صداقة الانكليز ... »[٣٧] .

وبالاسلوب نفسه خاطبت « تيگەيشتنى راستى » العشائر الكردية الاخرى ورؤساءها . ففي افتتاحية عددها التاسع عشر « ماذا على رؤساء الكرد ان يفعلوا ؟ » اطناب كثير لماضي الكرد الذين « لم يخضعوا في أي عهد » للعثمانين ، مما يدعو الى العجب لـ « انهم لم يتحركوا بعدُ » مع كونهم « أشجع من أقوام اخرى كثيرة » . ثم تذكر الجريدة أسماء عدد من المتنفذين الكرد المعروفين « الذين لم يهابوا » العثمانيين « يوماً ما » ورؤساء

---

(٣٥) Lloyd George, Op. Cit., Vol. II, PP. 1031, 1061.

(٣٦) راجع : E.B. Soane, Op. Cit., Second ed., PP. 164, 179 — 182, 287 — 288.

(٣٧) « تيگەيشتنى راستى » ، ٢٣ شباط ١٩١٨ .

« عشيرة الجاف الكبيرة التي لا تعترف بوجود الحكومة العثمانية وأفرادها مسلحون باسلحة جيدة » ورؤساء البشدر ومنگور « الذين لم يقدر عليهم العثمانيون بمدافعهم وجندهم » ورؤساء آخرون تطلب منهم الجريدة اثارة « حركة واسعة » ضد الاتحاديين والالمان [٣٨] ، ينالون خلالها ، دون شك كل المساندة من الانگليز ، كما أكدت مراراً [٣٩] ، خاصة وان « حكومة بريطانيا العظمى تسعى من أجل الكرد » (عنوان افتتاحية العدد ٣٢)[٤٠] .

في « تيگه‌يشتنى راستى » نماذج اخرى كثيرة تحرض العشائر الكردية باساليب شتى على حمل السلاح ضد العثمانيين وللانضمام الى جانب القوات الانگليزية وردت تفاصيلها ضمن الفصل الثالث الذي عرض ، في الوقت نفسه ، ما أبدته الجريدة من اهتمام لابراز انتصارات القوات العربية في الحجاز وسوريا ومحاولاتها جعل ذلك نموذجاً يُقتدى به . وقد حاولت « تيگه‌يشتنى راستى » في هذا المجال كذلك استغلال العواطف الدينية والشعور القومي للجماهير الكردية . فان العرب « بدأوا يتداركون وضعهم منذ سنوات تحت ضغط الاتحاديين» وأوشكوا ان يبلغوا مآربهم « بالتضحية.. فاقاموا حكومة عربية في أرض الحجاز الطاهرة باعثين بها اسم قحطان وقريش ... » وهي تستظل « براية رسول الله » وبفضلها « أصبحت الكعبة بيد حفيد النبي حسين الثاني » الذي « أصبح اليوم ملكا معظما للعرب وپادشاهاً شرعياً للمسلمين » فاعلن الجهاد المقدس « الذي قوبل من المسلمين بحماس » وبدافع منه « انفصل نجله الطاهر فيصل عن العثمانيين » لان جميع توسلاته بهم « للرفق بالنساء والاطفال » لم تجد نفعاً ، وبين الكرد « يوجد

---

(٣٨) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ١٥ آذار ١٩١٨ .
(٣٩) راجع مثلا العدد السابع عشر ، ٢٣ شباط والعدد الثامن عشر ، ٢ آذار ١٩١٨ .
(٤٠) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ١٠ حزيران ١٩١٨ .
(٤١) « تيگه‌يشتنى راستى » ، ٨ كانون الثاني و ٢٣ شباط و ٥ آذار ١٩١٨ .

كثير من الرؤساء » الذين يستطيعون الوقوف « مثل السلطان حسين » ضد الاتحاديين الذين « فقدوا قواهم ولم يبق من يخشاهم »[٤١] .

احتلت انتصارات الحلفاء ، والقوات الانكليزية بشكل خاص ، مكانة بارزة على صفحات « تيگەیشتنی راستی » التي كانت تعرض أخبار الحرب دائماً بشكل يوحي للقارىء بان المستقبل انما هو للانكليز وحدهم . واولت الجريدة نشاطات قوات الأمير فيصل اهتماماً خاصاً حتى انها كانت تكرس أحياناً جانباً كبيراً من صفحاتها لنشر الانباء الخاصة بتقدم تلك القوات منتهزة كل فرصة لربط انتصاراتها بمساوىء العثمانيين والالمان[٤٢] . كما وجدت تصريحات المسؤولين الانكليز وأقوالهم انعكاسات واضحة وذكية لها في الجريدة . فان الاعداد ٥ و ٦ و ٧ من « تيگەیشتنی راستی » مكرسة ، مثلا ، للخطاب الشهير الذي القاه لويد جورج في الخامس من كانون الثاني ١٩١٨ وللتعليق عليه كـ « خير ما نطق به مسؤول في هذه الحرب العوان » .

هكذا أدت « تيگەیشتنی راستی » ما رسم لها من دور بنجاح . وهي لم تكن أقل نجاحاً من ناحية الفن الصحفي ، خاصة اذا قيمناها في اطار التاريخ القصير للصحافة الكردية . وقد كرس لهذا الموضوع « فن الصحافة في تيگەیشتنی راستی » الفصل الرابع من الكتاب الذي وردت فيه المعلومات المتعلقة بكيفية اخراج الجريدة وحجمها والاعداد التي صدرت منها[٤٣] وما أتت به من جديد في عالم الصحافة الكردية . فان « تيگەیشتنی راستی » ، مثلا، هي أول جريدة كردية نشرت التحقيقات الصحفية والصور الزنكوغرافية والاعلانات التجارية وما شابه . ولا ينكر ان اشراف الميجر سون جعل من «تيگەیشتنی راستی» في مستوى صحفي أعلى بالقياس الى العديد من

---

(٤٢) راجع على سبيل المثال : « تيگەیشتنی راستی » ، ٣٠ أيلول ١٩١٨ .

(٤٣) صدرت من «تيگەیشتنی راستی» ٦٧ عددا مع ان العدد الاخير من الجريدة تحمل رقم ٦٥ بسبب صدور عددين خطأ تحت رقم واحد مكرر .

الجرائد الكردية التي صدرت بعدها بفترة غير قصيرة من الزمن • لذا فان الجريدة تحتل مكانة جيدة من حيث الفن الصحفي في مجمل الصحافة الكردية•

يحمل الفصل الخامس والأخير من الكتاب عنوان : « اللغة والادب والتأريخ الكردي في تيگەیشتنی راستی » • فقد اولت الجريدة هذه المسائل جانباً غير قليل من اهتمامها • وهي حاولت في معالجتها لقضايا التأريخ والادب الكرديين ربط أحداث الماضي القريب والبعيد بواقع العثمانيين واسلوب تعاملهم مع الشعوب الداخلة في الامبراطورية ، ولاسيما مع الكرد • وقد أعطت الجريدة في هذه المجالات اشياء جديدة ووقعت في أخطاء ناقشناها بشيء من التفصيل •

تتضمن خاتمة الكتاب أهم الاستنتاجات التي أصبح بالامكان التوصل اليها في ضوء ما ورد في الفصول الخمسة من الكتاب ومقدمته • فمما لاشك فيه ان الانكليز أصدروا « تيگەیشتنی راستی » لتخدم أهدافهم المحددة في المنطقة ، الا ان ذلك لاينفي حقيقة ان الجريدة تحتل مكانة خاصة في تاريخ الصحافة الكردية فناً ومضموناً • ولا يخلو الاخير من خدمات مفيدة قدمتها الجريدة لحياة الكرد الثقافية • وتتجسد أهمية الجريدة اكثر اذا علمنا أنها كانت المطبوع الوحيد الذي صدر باللغة الكردية طيلة سنوات الحرب العالمية الاولى • والى جانب كل ذلك تشكل « تيگەیشتنی راستی » مصدراً أصيلا تساعد على فهم جوانب عديدة من سياسة الانكليز تجاه المسألة الكردية في مرحلة حساسة من تاريخ الشرق الاوسط • وانها تدخل ايضاً ضمن المصادر المهمة لدراسة الاحداث التي وقعت في العراق اولا وفي المنطقة ثانياً خلال السنة الاخيرة من الحرب •

يضم الكتاب في نهايته ملحقين يتضمن الاول منهما كشفاً عاماً باسماء الجرائد والثاني باسماء المجلات الكردية حسب تأريخ صدورها مع أهم

المعلومات الخاصة بكل واحدة ، ولاسيما النادرة منها او تلك التي نشرت عنها معلومات غير صحيحة . وقد حاولنا في وضعهما الرجوع الى الاعداد الاصلية لتلك الجرائد والمجلات ، وفي حالة تعذر ذلك استعننا باهم المصادر الموثوقة. لذا يمكن اعتبار الملحقين خطوة جديدة على طريق وضع كشف بيبليوغرافي متكامل للصحافة الكردية .

سەرچـاوە

سەرچاوە بە زمانی کوردی

«بانگی کوردستان» ، کۆکردنەوە و لەسەر نوسینی : جەمال خەزنەدار ، بەغدا، ١٩٧٤ .
تۆفیق وەهبی ، ئەسلی پیتە قالبی «ئە»ی شێوەی سلێمانی ، ـ «گۆفاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ .
جمال خزنەدار ، رابەری رۆژنامەگەری کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ .
حسین عارف ، چیرۆکی هونەری کوردی ١٩٢٥ ـ ١٩٦٠ ، بەغدا ، ١٩٧٧ .
« دیوانی حاجی قادری کۆیی » ، گرد و کۆ و پەخشکار گیوی موکریانی ، چاپی سێیەمین ، هەولێر ، ١٩٦٩ .
«دیوانی حەریق» ، لە بلاوکراوەکانی مەحمود خاکی ، کەرکوك ، ١٩٦٩ .
«دیوانی شێخ رضای طالەبانی» ، کۆکەر و چاپکەری علی الطالبانی ، بەغـدا ، ١٩٤٦ .
«دیوانی کوردی . مستەفا بەگی صاحێب قران» ، چاپی دووەمین ، هەولێـر ، ٢٥٧٢ .
«دیوانی نالی . مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی مکایەلی» ، لێکۆلینـەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم ، پیاچۆنەوەی محمدی مەلا کەریم ، بەغدا ، ١٩٧٦ .
رەفیق حیلمی ، شیعر و ادبیاتی کوردی ، بەغدا ، ١٩٤١ .
«رۆژی کوردستان» ، کۆکردنەوە و پێشەکی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٢ .
صالح حیدری ، لە دەفتەری یادداشتەکانی . رزگاری چۆن چـاپدەکرا ، ـ «العراق» ، ژمارە ١٤ ، نیسانی ١٩٧٨ .
عبدالجبار محمد جەباری، مێژووی رۆژنامەگەری کوردی، کەرکوك ـ سلێمانی، ١٩٧٠ .
علاءالدین سجادی ، مێژوی ئەدەبی کوردی ، چاپی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٢ ، چاپی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧١ .

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ، بەغدا ، ١٩٦٥ .
«کوردستان ـ یەکەمین رۆژنـامەی کوردی ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢» ، کۆکردنەوە و پێشەکی دوکتور کەمال فوئاد ، بەغدا ، ١٩٧٢ .
کوردی و مەریوانی ، دیوانی سالم ، بەغدا ، ١٩٣٣ .
مەجید عومەر ، قەڵاتی هەولێر و پرۆژەی ڕێکخستنی ، هەولێر ، ١٩٧١ .
محمد امین زکی ، خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان ، جلدی اول (جزمی دوەم) ، بەغدا ، ١٩٣١ .
محمدی مەلا کەریم ، حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیـانی نەتەوەی کورد ، بغداد ، بێ .
مەسعود محەممەد ، چەپکێك لە گوڵزاری نالی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

سەرچاوە بە زمانی عەرەبی

ابراهیم عبده ، تاریخ الطباعة والصحافة في مصر خلال الحملـة الفرنسـيه ، القاهرة ، ١٩٤٩ .
الدكتور ابراهیم عبده ، الصحافة في الولایـات المتحـدة . نشاتها وتطورهـا ، القاهرة ، ١٩٦١ .
احمد عبدالكريم ، الصحافة الايرانية ، بغداد ، ١٩٧٢ .
ادموند تيلور ، سقوط الاسر الحاكمة ، ترجمة علي عزت الانصاري ، القـاهرة ، ١٩٦٥ .
الدكتور استارجيان ك. ، تاريخ الثقافة والادب الارمني ، الموصل ، ١٩٥٤ .
الدكتور بلەج شيركوه ، القضية الكردية . ماضي الكرد وحاضرهم ، القـاهرة ، ١٩٣٠ .
جبار جباري ، تاريخ الصحافة الكردية في العراق ، بغداد ، ١٩٧٥ .
جون ك. م. رونشتين ، اختراع الطباعة ، ـ «تاريخ العالم» المجلد الخامس .
الدكتور حسين عبدالقادر ، الصحافة كمصدر للتاريخ ، الطبعة الثانية ، القاهرة، ١٩٦٠ .
حمه بۆر ، شكري الفضلي الشاعر الذى كتب للعرب والاكراد ، ـ «العراق» ، بغداد ، ١٨ اب ١٩٧٧ .
حميد احمد حمدان التميمي ، البصرة في ظل الاحتلال البريطاني ١٩١٤ ـ ١٩٢١، رسالة ماجستير ، بغداد ، ١٩٧٥ .
الدكتور خليل صابات ، الصحافة استعداد ، فن ، علم ، القاهرة ، ١٩٥٩ .
خيرالدين الزركلي ، الاعلام ، الجزء الثالث ، الطبعة الثالثة ، بيروت ، بلا .

«الدراسات في الصحافة العراقية» ، بغداد ، ۱۹۷۲ .
«ذكرى الامير جلادت بدرخان الثانية ، ۱۸۹۷ ـ ۱۹۵۱» ، بيروت ، ۱۹۵۱ .
رفائيل بطي ، شكري الفضلي (۱۸۸۲ ـ ۱۹۲٦) ، ـ «لغة العرب» ، بغداد ، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ۱۹۲٦ .
زاهدة ابراهيم ، كشاف الجرائد والمجلات العراقية ، بغداد ، ۱۹۷٦ .
الدكتور سامي عزيز ، الصحافة المصرية وموقفها من الاحتلال الانجليزي ، القاهرة ، ۱۹٦۸ .
الدكتور شاكر خصباك ، الكرد والمسالة الكردية ، بغداد ، ۱۹۵۹ .
شكري الفضلي ، الكرد الحاليون ، ـ «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ۱۹۱۳ ، الجزء السادس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ۱۹۱۳ .
صالح حيدري ، دور الصحافة الكردية السرية في العهود الرجعية والدكتاتورية، ـ جريدة «العراق» ، ۲۱ نيسان ۱۹۷۷ .
«الصحافة الكردية . صحفيون وصحفيات في حديث مع الاستاذ محمد الملا عبدالكريم » ،ـ «الراصد» ، بغداد ، العدد ٤٤ ، ۲۰ حزيران ۱۹۷۰.
ص. ف. ، المسرح الكردي والفرق المسرحية ، ـ «العراق» ، ۲۸ تشرين الثاني ۱۹۷۷ .
عبدالرزاق الحسني ، تاريخ الصحافة العراقية في طبعته الثالثة الموسعة ، الجزء الاول ، صيدا ، ۱۹۷۱ .
عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني (۱٦۳۸ ـ ۱۹۱۷)، بغداد ، ۱۹۵۹ .
عبدالله الجبوري ، شكري الفضلي ، ـ «البلد» ، بغداد ، ٥ مايس ۱۹٦٦ .
عبدالله حسين ، الصحافة والصحف ، القاهرة ، بلا .
الدكتور عزالدين مصطفى رسول ، حول الصحافة الكردية ، بغداد ، ۱۹۷۳ .
فائق بطي ، اعلام في صحافة العراق ، بغداد ، ۱۹۷۱ .
فائق بطي ، صحافة الاحزاب وتاريخ الحركة الوطنية ، بغداد ، ۱۹٦۹ .
فائق بطي ، صحافة تموز وتطور العراق السياسي ، بغداد ، ۱۹۷۰ .
فائق بطي ، الصحافة العراقية . ميلادها ـ تطورها ، بغداد ، ۱۹٦۱ .
فائق بطي ، الموسوعة الصحفية العراقية ، بغداد ، ۱۹۷٦ .
فليب دى طرازي ، تاريخ الصحافة العربية ، بيروت ، ۱۹۱۳ .
« الكرملي الخالد » ، وضع مقدمتــه وعني بجمعــه وتنســيقه ونشره جــورج جبوري ، بغداد ، ۱۹٤۷ .
كلوديوس جيمس ريچ ، رحلة في العراق عام ۱۸۲۰ ، ترجمة بهاءالدين نوري ، بغداد ، ۱۹۵۱ .

الدكتور كمال مظهر احمد ، اول مدرسة كردية في ايران ، ـ «التاخي» (صفحة «الثقافة الكردية» ـ ٨ ـ) ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣ .
الدكتور كمال مظهر احمد ، جمعية هاوار ومجلة پشكو ، ـ «التاخي» (صفحة «الثقافة الكردية» ، العدد ـ ١٧) ، ـ «التاخي» ، ١١ شباط ١٩٧٤ .
الدكتور كمال مظهر احمد ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، ١٩٧٧ .
كوركيس عواد ، الأب انستاس ماري الكرملي . حياته ومؤلفاته (١٨٦٦ـ١٩٤٧)، بغداد ، ١٩٦٦ .
كوركيس عواد ، المخطوطات التاريخية في مكتبة المتحف العراقي ، بغداد ، ١٩٥٧ .
محمد امين زكي ، تاريخ السليمانية وانحائها ، نقله الى اللغة العربية الملا جميل الملا احمد الروزبياني ، بغداد ، ١٩٥١ .
محمد امين زكي ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، ترجمة محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٦ .
محمد امين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان في العهد الاسلامي ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٤٧ .
محمد القزلجي ، التعريف بمساجد السليمانية ومدارسها ، بغداد ، ١٣٥٦ هـ (١٩٣٨ م) .
محمد الملا عبدالكريم ، الصحافة الكردية درب شائك ومسيرة مجيدة ، ـ «التاخي» ، بغداد ، ١٥ حزيران ١٩٧٠ .
الدكتور محمد نجيب ابو الليل ، الصحافة الفرنسية في مصر منذ نشاتها حتى نهاية الثورة العرابية ، القاهرة ، ١٩٥٣ .
محمد نصر ، صحافة الملايين ، القاهرة ، ١٩٦٥ .
الدكتور محمود نجيب ابو الليل ، الصحافة الفرنسية في مصر .
منصور شليطا ويوسف ملك ، ذكرى الامير جلادت بدرخان (١٨٩٧ ـ ١٩٥١) ، بيروت ، بلا .
«موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري» ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٩ .
مينورسكي ، فلاديمير ، الاكراد احفاد الميديين ، ترجمة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، ـ «مجلة المجمع العلمي الكردي» ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ١٩٧٣ .
مينورسكي ف. ف. ، الاكراد . ملاحظات وانطباعات ، ترجمة الدكتور معروف خزندار ، بغداد ، ١٩٦٨ .
« نقابة الصحفيين في القطر العراقي في عامي ١٩٧١ـ١٩٧٢» ، بغداد ، ١٩٧٣.

هشام توفيق بحري ، صحافة الغد ، القاهرة ١٩٦٨ .
يعكوب يوسف كوريا ، حكايات عن الصحافة في العراق ، بغداد ، ١٩٦٩ .

سەرچاوە بە زمانی ئینگلیزی

Berry Th. E., Journalism to day. Its Development and Practical Applications, Second Printing, New York, 1958.

Cox I., The Struggle in Iraq, — ((World News)), Vol. I, No. 19, May 8, 1954 .

David Lloyd George, The truth about Peace Treaties, Vol. II, London, 1938.

Eagleton W., The Kurdish Republic of 1946, London, 1963.

Edmonds C. J., A Kurdish Newspaper : ((Rozhi — Kurdistan)), — ((Journal of the Central Asian Society)), Vol. XII, Part I, 1925.

Edmonds C. J., Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North — Eastern Iraq, London, 1957.

Edmonds C. J., The Kurds of Iraq, — ((The Middle East Journal)), Vol. XI, No. 1, 1957.

Elwell L. P. — Sutton, The Press in Iran to — day, — ((Journal of the Royal Asian Society)), Vol. XXXV, July — October, 1948, Parts III and IV.

Ghassemlou A. R., Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965.

Hamilton A. M., Road through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937.

Hay W. R., Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918 — 1920, London, 1921.

((Journalism in Modern India)), Edited by R. W. Wolseley, Second Servised edition, London, 1964.

((Journalism Tomorrow)), Edited by W. C. Clark, New York, 1958.

Main E., Iraq from Mandate to Independence, London, 1935.

Martin K., The Press the Public wants, London, 1947.

Natarjan S., A history of the Press in India, London, 1962.

Ramsaur E. E., The Young Turks. Prelude of the Revolution of 1908, Princeton — New Jersey, 1957.

Rucker F. W. and Williams A. L., Newspaper — Organization and Management, Third Reprinting, Iowa, U.S.A., 1961.

Safrastian A., Kurds and Kurdistan, London, 1948.

Sellery G., The Renaissance. Its Nature and Origins, Madison, 1962.

Soane E. B., To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, London, 1926.

((The Press in Authoritarian Countries)), Published by the International Press Institute, Zurich, 1959.

Upton J. M., The history of Modern Iran. An introduction, Fourth Printing, Massachusetts, 1968.

((War memories of Lloyd George)), Vol. V, London, 1936 .

Williams F., Press, Parliament and People, London — Toronto, 1946.

Wilson A. T., Loyalities Mesopotamia 1914 — 1917. A Personal and Historical Record, London, 1930.

Wilson A. T., Mesopotamia 1917 — 1920. A Clash of loyalities, London, 1931.

سەرچاوە بە زمانی روسی (*)

Алиев Г.З., Турция в период правления младотурок (1908-1918), Москва, 1972.

ئەلییێف گ. ز. ، تورکیا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی تورکانی لاودا (١٩٠٨ – ١٩١٨) ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ .

Богданов Н. и Вяземский Б., Справочник журналиста, Ленинград, 1965, стр.652.

بەگدانۆف ن. و ڤیازیمسکی ب. ، رابەری رۆژنامەنوس ، لینینگراد ، ١٩٦٥ .

(*) جگە لەو سەرچاوە روسی‌یانەی ناویان لێرەدا تۆمار کراوە کەڵکمان لە وتاری « رۆژنامەنوسی» ناو «ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیێتی» (چاپی دووەم ، بەرگی ٣٤ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٥ ؛ چاپی سێیەم ، بەرگی ٢٠ ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥) و «ئەنسکلۆپیدیای مێژوویی سۆڤیێتی» (بەرگی ١١ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨) وەرگرتووە .

Вильчевский О., Библиографический обзор зарубежных курдских печатных изданий в XX столетии,-" Иранские Языки ", т.I, Москва, Ленинград, 1945,
ڤلچێڤسکی و. ، سەرنجێکی بیبلیۆگرافی لە چاپەمەنی کوردی لە دەرەوە (ی سۆڤێت ـ ك. م.) لە سەدەی بیستدا ، ـ کتێبی : « زمانە ئێرانی‌یەکان » ، بەشی یەکەم ، مۆسکۆ ـ لینینگراد ، ١٩٤٥ .

Гази Р.Г., Курдистанская демократическая партия - организатор и руководитель национально-освободительного движения в Иранском Курдистане (1945-1946 гг.), Автореферат дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Баку, 1954.
قازی ر. ح. ، پارتی دیموکراتی کوردستان ـ ڕێکخەر و ڕەهبەری بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ ڕزگاریخواز لە کوردستانی ئێران (١٩٤٥ ـ ١٩٤٦) ، باکو ، ١٩٥٤ .

Желтяков А.Д., Начальный этап книгопечатания в Турции,-" Ближний и Средний Восток. История, Культура, Источниковедение", Москва, 1968.
ژێلتیاکوف ا. د. ، سەرەتای چاپکردنی کتێب لە تورکیا ، ـ کتێبی « ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست . مێژوو ، ڕوناکبیری ، کاری بیبلیۆگرافی » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ .

Иванов М.С., Очерк истории Ирана, Москва, 1952.
ئیڤانۆف م. بی. ، کورتەی مێژووی ئێران ، مۆسکۆ ، ١٩٥٢ .

Ихсан Фуад, Творчество Хаджи Койи и его место в курдской литературе, Автореферат, Москва, 1966.
دوکتور ئیحسان فوئاد ، هونەرمەندی حاجی قادری کۆیی و شوێنی لە وێژەی کوردیدا ، کورتەی نامەی دوکتوراکەی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .

Камаль М.А., К истории издания первой курдской газеты,-"Народы Азии и Африки", 1968, № 4.

کەمال مەزهەر ئەحمەد ، دەربارەی مێژووی یەکەم رۆژنامەی کوردی ، ـ گۆڤاری «گەلانی ئاسیا و ئەفەریقا» ، مۆسکۆ ، ژمارە ٤ ، ١٩٦٨ ٠

Камаль М.А., Национально-освободительное движение в Иракском Курдистане 1918-1932, Баку, 1967,

کەمال مەزهەر ئەحمەد ، بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ رزگاریخواز لە کوردستانی عیراق سالانی ١٩١٨ ـ ١٩٣٢ ، باکو ، ١٩٦٧ ٠

Котлов Л.Н., Становление национально-освободитнльного движения на Арабском Востоке (середина XIX в.-1908 г.), Москва, 1975.

کاتلوف ل. ن ، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ رزگاریخواز لە رۆژهەلاتی عەرەب (ناوەندی سەدەی نۆزدە ـ سالی ١٩٠٨) ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥ ٠

Лазарев М.С., Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века-1917), Москва, 1964.

لازاریف م. س. ، کوردستان و کێشەی کورد (نەوەتەکانی سەدەی نۆزدە ـ ١٩١٧) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ٠

Лазарев М.С., Курдский вопрос (1891-1917), Москва, 1972.

لازاریف م. س. ، مەسەلەی کورد ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ ٠

Минорский В.Ф., Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915.

مینۆرسکی ف. ف. ، کورد . تێبینی و سەرنج ، پێترۆگراد ، ١٩١٥ ٠

Новичев А.Д., Турция. Краткая история, Москва, 1965.

نۆڤیچێف ا. د. ، تورکیا ، کورتەی مێژووی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ٠

"Печать зарубежных стран. Западная Европа, Америка, Австралия", Под редакцией Н.Г.Пальгунова и М.А.Харламова, Москва, 1962, стр. 322-323.

« چاپەمەنی ولآتانی دەرەوە ـ ئەوروپای رۆژئاوا ، ئەمەریکا ، ئوستورالیا » ،
لەژێر چاودێری ن. گ. پالگونۆڤا و م. ا. خارلاموڤا ، مۆسکۆ ، ۱۹۶۲.

"Роже - Курд",-"Восточный Сборник", СПб., Изд. Об-ва Русских Ориенталистов, 1913. кн. I.

«رۆژی کورد» ـ «کۆمەلە بەرهەمی رۆژهەلاتی» ، پەتروسبورگ، بلاوکراوەی
رۆژهەلاتناسانی رووس ، ۱۹۱۲ ، کتێبی یەکەم .

"Современная Турция", (Справочник), Москва, 1965.

« تورکیای ئیمڕۆ » ، مۆسکۆ ، ۱۹۶۵ .

Хазнадар М., Очерк истории современной курдской литературы, Москва, 1967.

مارف خەزنەدار ، کورتەی مێژۆی ئەدەبی کوردی هاوچەرخ ، مۆسکۆ ، ۱۹۶۷.

سەرچاوە بە زمانی تر

((Eski harfli Türçe sürell yayinlar toply Katalogu)), Ankara, 1963.

((Kurdische Handschriften)), beschrieben Van Kamal Fuad.

((La Question Kurde. Ses origines et ses causes)), Par le Docteur Bletch Chirgnh, le Caire, 1930.

Nikitine B., Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique, Paris, 1956.

Nikitine B., ((Ria Teze)), Journal Kurde d'Erevan, — ((Afrique et l'Asie)), Paris, No. 3, 1958.

Rondot R., Publication Kurde en caractéres latins ((Hawar, Komela Kurdi)) ((Revue Kurde . . .)), — ((Bulletin d,études Orientales)), T. II, 1932.

رۆژنــامه و گۆڤــار (*)

« افاق عربية » ، بغداد ، العدد ٣ ، تشرين الثاني ١٩٧٦ .
« بانگی حەق » ، جاسەنه ، ژماره ٣ ، ١٢ی نیسانی ١٣٣٩ (١٩٢٣) .
« بانگی کورد » ، بەغدا ، ١٩١٤ .
« بانگی کوردستان » ، سلێمانی ، ١٩٢٢ ــ ١٩٢٣ .
« پشکۆ » ، ژماره ــ ١ ــ ، بەرگی ــ ٢ ــ ، ١٩٤٥ .
« پەیژه » ، بەغدا ، ١٩٢٧ .
« پێشکەوتن » ، سلێمانی ، ١٩٢٠ ــ ١٩٢٢ .
« تێگەیشتنی راستی » ، بەغدا ، ١٩١٨ ــ ١٩١٩ .
« خەباتی کوردستان » ، مایسی ١٩٥٧ .
« الدستور » ، بيروت ، العدد ٢٤٩ ، كانون الاول ١٩٧٦ .
« رزگاری » ، ژماره ٢ ، سالی ٩ ، حوزەیرانی ١٩٥٥ .
« رۆژی کورد » ، ئەستەمۆل ، ١٩١٣ .
« رۆژی کوردستان » ، سلێمانی ، ١٩٢٢ ــ ١٩٢٣ .
« روناهی » ، شام ، ١٩٤٢ ــ ١٩٤٤ .
« زاری کرمانجی » ، رەواندز ، ١٩٢٦ .
« ژین » ، ئەستەمۆل ، ١٩١٩ .
« العرب » ، بغداد ، ١٩١٧ ــ ١٩١٩ .
« کوردستان » ، ئەستەمۆل ، ١٩١٩ .
« کوردستان » (رۆژنامه) ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« کوردستان » ، قاهیره ، جنێف ... هتد ، ١٨٩٨ ــ ١٩٠٢ .
« کوردستان » (گۆڤار) ، مەهاباد ، ١٩٤٥ ــ ١٩٤٦ .
« گڕوگاڵی منداڵانی کورد » ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« گەلاوێژ » ، بەغدا ، ژماره ٤ ، سالی ٦ ، نیسانی ١٩٤٥ .
« گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ .
« گۆڤاری گەلانی ئاسیا و ئەفەریقا » ، بەزمانی روسی ، مۆسکۆ ، ژماره ٢ ، ١٩٦٢ .
« لغة العرب » ، بغداد ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ .
« نیشتمان » ، مەهاباد ، ١٩٤٣ .

(*) ناوی تەنها ئەو رۆژنامه و گۆڤارانه تۆمار کراوه که ناویان له ناوەرۆکی ئەم کتێبەدا هاتووه . ئەوانەی ناویان تەنها له پاشکۆی ناوی رۆژنامه و گۆڤارەکاندا هاتووه لێره دوباره نەکراونەتەوه .

« هاوار » ، شام ، ١٩٣٢ ـ ١٩٤٣ .
« هاواری کورد » ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« هاواری نیشتمان » ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« هەتاو » ، هەولێر ، ژمارە ١٨٦ ، ئەیلولی ١٩٦٠ .
« هەلاڵە » ، بۆکان ، ١٩٤٦ .
« یەکبوون » ، ئەستەمۆل ، ١٩١٣ .

★ ★ ★

پێڕستی ناو و شوێنەکان

نـاو(*)

(*) ـ لێرەدا ئەو ناوانە تۆمار نەکراون کە لە ناوەرۆکی کتێبەکەدا زۆر جار دۆبارەبۆنەتەوە ، وەك کورد و کوردستان ، یا «تێگەیشتنی راستی» ؛
ـ پیتی (پ) کورتکراوەی پەراوێزە ، ئەو ناوانەی ئەم پیتەیان لاوەیە لە پەراوێزی لاپەڕەکەدان . جاری وا هەیە ناوێك لە ناوەرۆك و هەمان لاپەڕەدان ، بۆ ئەوە هیچ نیشانەیەك دانەنراوە ؛
ـ پیتی (هـ) کورتکراوەی هۆزە ؛
ـ ئەو رۆژنامە و گۆڤارانەی ناویان وەك یەکە بە نیازی لە یەك جیاکردنەوەیان شوێن ، یا شوێن و ساڵی دەرچونیانمان لەگەڵ نوسیون.

— ن —

ناوی
رۆژنامە و گۆڤار

— ا —

ـ شوێن ـ

ـ ب ـ

ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی چاپ

لاپەڕە	دێڕ	هەڵە	ڕاست
١٧	١٠	یرایانی	برایانی
٢٣	٢٤	ڕۆژنامەنوسی	ڕۆژنامەنوس
٣٥	٦	ئوکراینا	ئۆکراینا
٣٧	٢٤	The	the
٣٧	٢٥	Institnte	Institute
٤٤	٦	واتم	واتە
٥٨	١٨	عەبدوللا	ئیسحاق
٥٩	٢٩	٢٣ر٨	٣٣ر٨
٦٠	١٩	مینورسکی	مینۆرسکی
٦١	١٥	شیرکۆ	شێرکۆ
٧٥	١٨	١٩٢٩	١٣٢٩
٨٩	٢٣	بغداد ١ ١٩٤٩	بغداد ، ١٩٤٩
١٠٧	١٩	To Kurdistan and Mesopotamia	To Mesopotamia and Kurdistan
١٥٦	١٩	وەفایی	وەفاتی

پێڕست

نرخی (٥٠٠) فلسە

(٣٠٠٠) دانە لەم کتێبە لەچاپدراوە
دەست‌پێ‌کردنی لەچاپدان ١٩٧٨/٤/١٠
لێبونەوە لە چاپ ١٩٧٨/٨/١٥

لە کتێبخانەی نیشتمانیدا
ژمارە (٨٢٨)ی ساڵی ١٩٧٨ی دراوەتێ

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

« تيگەيشتنى راستى [فهم الحقيقة] »

ومواقعها في الصحـافة الكرديـة

تاليف

الدكتور كمال مظهر احمد

بغداد ــ ١٩٧٨

* * *

A PUBLICATION OF THE KURDISH ACADEMY

DR. KAMAL MADHHAR AHMAD

((TEGAYISHTNI RASTEE))

AND ITS PLACE IN KURDISH JOURNALISM

KURDISH ACADEMY PRESS
BAGHDAD — 1978

* * *

М.А.Камаль
"ТЕГАИЩТНИ РАСТИ"
И ЕЕ МЕСТО В КУРДСКОМ ПРЕССЕ
(На Курдском Языке)
Издательство Курдской Академии Наук
Багдад, 1978